

Эркин Воҳидов

Сўз
латофати

Сўз
латофати

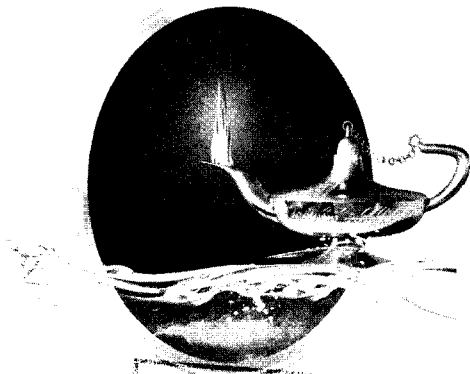
*Адабий ижод ҳамиша Сўз оламига саёҳат-
дир. Ижодкор Сўзни тирик жон деб билади
ва Сўз билан сўзлашади. Менинг бу ёзган-
ларим ана шундай жонли тил билан жонли
суҳбат бўлишини истайман. Умрини яшаб
бўлган ва барҳаёт, мен англаган ва англаб
етмаган соҳир хилқат билан кўнглик боғла-
рида кезиб, хаёлан Сўз билан сўзлашсам,
Тил билан тиллашсам, дейман. Сиз азизла-
римни ҳам бу сайрда ҳамроҳ бўлишга так-
лиф этмоқчиман. Сўз мўъжизаси қошидаги
хайратларимга ошно қилмоқчиман.*

Др. Ким Рох, 2007

84
B-89

Эркин Воҳидов

Сўз
латофати

3 13/2
Занжирота АМ

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2018

УЎК 070(092) Воҳидов
КБК 84(5Ў)6
В 89

Воҳидов, Эркин

В 89 Сўз латофати / Э.Воҳидов, 2-нашр – Тошкент: «O‘zbekiston», 2018. – 216 б.

ISBN 978-9943-28-070-0

**УЎК 070(092) Воҳидов
КБК 84(5Ў)6**

Адабий бадийи нашр

ЭРКИН ВОҲИДОВ

СЎЗ ЛАТОФАТИ

Тўлдирилган ва қайта ишланган 2-нашри

Масъул муҳаррир *Омонулла Мадаев*

Муҳаррир *А. Бобониёзов*; рассом *Б. Зуфаров*;
бадий муҳаррир *Х. Қутлуқов*; техник муҳаррир *Л. Хижова*;
кичик муҳаррир *Г. Ералиева*; мусахҳих *М. Ишонхонова*;
компьютерда тайёрловчи *Ф. Ботирова*

Нашриёт лицензияси АІ № 158.14.08.09.

Босишга 2018 йил 30 мартда рухсат этилди. Бичими 80x100^{1/32}.
Офсет коғози. «Virtec Peterburg» гарнитурасида офсет усулида
босилди. Шартли босма табоғи 9,99. Нашр табоғи 8,28. Адади
5000 нусха. Буюртма №18-140.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O‘zbekiston»
нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10

e-mail: iptd Uzbekistan@iptd Uzbekistan.uz

www.iptd Uzbekistan.uz

ISBN 978-9943-28-070-0

© Э. Воҳидов, 2014, 2018

© «O‘ZBEKISTON» НМИУ, 2014, 2018

НАШРИЁТДАН

2014 йилда чоп этилган «Сўз латофати» китоби эл оғзига тушиб, матбуотда баҳсу мунозараларга сабаб бўлди. Таниқли тилшунос, адабиётшуносларимиз, чет эллик олимлар, адиблар муносабат билдирдилар.

Қўлингизда «Сўз латофати»нинг тўлдирилган иккинчи наشري. Унга муаллифнинг Она тилимиз борасида турли йилларда ёзилган рисоалари, матбуотдаги чиқишлари ҳам киритилди. Асар янги боблар билан бойитилди. Уни сиз – азиз китобхонларга манзур бўлар деган умид билан тақдим этмоқдамиз.

МУАЛЛИФДАН

Зариф инсон Сўз қадрига етади. Сўзнинг мағзини чақиб, туб илдизини қидиради. Инсонни улуғлайдиган, уни қаро ердан осмони фалакка кўтарувчи фазилат бахрамандликдир. Ўз она тилини севмаган, тил замирида ётган тарихни билмаган, қизиқмаган одам баркамол саналмас. У ким, қайси юрт ва қайси миллатга мансуб эканидан, ўз она тилининг бою камбағаллиги, майин ё дағаллигидан қатъи назар. Ўз тилинг ўз ватанингдек азиз, ўз онангдек табаррук.

Расул Ҳамзатов авар тилида гапирганда эшитиб хайратга тушганман. Қойил қолиб эмас, шу тилда ҳам шеър ёзиб бўладими, деб ёқа ушлаганман. Икки авар сўзлашса, ўдағайлашашпти, деб ўйлайсиз. Тишда ёнғоқ чаққандек қарсиллаган, тош йўлда арава югургандек тарақлаган овозни эшитасиз. Лекин авар ўз тилини севади. Улуғ шоирлари бу тилда ўлмас шеърлар ёзиб қолдирганлар.

Ўзбек тилим бошқаларга қандоқ, билмайман, лекин мен учун дунёда энг бой, энг гўзал, энг баркамол тил. Ўзбекча гапириб тилим чиққан, кўлимга қалам олиб ўзбекча ёзганман, қалбим севинчлари ва изтиробларини ўзбекчада қоғозга туширганман. Унга меҳримни, мишнатдорлигимни изҳор этиб бир китоб ёзсам, деган ниятим бор. Ёзганларим шеър бўлмаса-да шеърдек ўқилса, дейман. Она тилимнинг кўрки, барваста қомати саҳифалардан бўй кўрсатиб турса, дейман. Орзуларим кўп. Қани эди нарвозим орзуларим қадар юксак бўлса...

СЎЗ – ЗАБАРЖАД, СЎЗ – ГАВҲАР, ОЛТИН

ИБТИДО

Дунёнинг энг ажиб, энг сирли ва сеҳрли саёҳатларидан бири Сўз оламига саёҳатдир. Негаки, Сўз яралишдан мўъжиза. Аввал Сўз бўлган, дейилади муқаддас китобларда. Ҳазрат Навоий айтганлар:

*Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,
Не жаҳонки, кави ила макон сўнгра.
Чулки мавжуд бўлса нуктаи «кун»,
Бўлди мавжуд тоза, йўқса кукуни.*

Яъни, аввал Сўз келган, Оллоҳнинг «бўл» деган нидоси келган ва майда заррачалар оламидан янги Олам яралган. Агар шу илоҳий Сўз келмаганда, олам кукунлигича қолган бўларди.

Холиқи олам одамзодга идрок ва Сўз айтиш неъматини бериб, уни барча хилқатларидан устун яратди, жонли ва жонсиз оламга ҳоким қилди. Оламни идрок қилган инсон Сўзни идрок қилади. Сўзни идрок қилиб оламни янада теранроқ идрок қилади. Сўзнинг илдизига етган киши дунёнинг тағига етгандек баҳра тонади. Инсоният тарихи сўзлар қисматида яширишиб ётар экан.

Оламни охиригача англаб бўлмаганидек, Сўзнинг ҳам тубига етиш имконсиздир. Биз **кўзламоқ, кўзикмоқ, кўзгунинг кўздан** келиб чиқишини биламиз, лекин кўз нима сабабдан **кўз** дейилганини, нега уни биров **айн**, биров

чашм, биров **глаз**, биров **ай** деб аташени билмаймиз. Нега тошни бизнинг аждод **тош** деган, бошқалар **хажар**, **санг**, **камень**, **стоун**, **штайн** атаганлар, бу юзлаб номлар қаердан келган, билолмаймиз. Биз фақат фаразлар қиламиз, асл ҳақиқат эса сирлар уммони тубида ётибди. Лекин бари бир тинчимас идрок эгаси бўлган одамзод ғаввос бўлиб бу уммон остини кезади, кашфиётлар қилади ва кашфиётлари ҳам чексиздир.

Яна ўйласам, изланишларимиз каби ғофиллигимиз-да поёнсиз экан. Сўзни эшитамиз, сўзлашни қотирамиз, лекин Сўз мағзини чақиш аксар хаёлимизга келмайди. Нега шундай деймиз, дея ўзимизга савол бермаймиз. Бу синоат тўла олам бамисоли олисдаги юлдузлардек ноаён қолаверади. **Узум едим**, «**узум**» **дедим**, **билсам**, **тоқдан узиб едим**, дегандек, ўз қўлим билан ишқомдан узум узатуриб, бу сўзнинг **узмокдан** олингани хаёлимга келган эди. Ахир унган нарсани **унум**, **ғуж** ўсган мевани **ғужум**, жамият **тузилишини тузум**, чўғнинг **қўридан** қолган қулчи **қурум**, деймиз. Оғизга солиб ютганимиз **ютум**, томоқдан қулт этиб ўтган сув **қултум** бўлганидек, ишқомдан **узиб** еганимиз **узум** бўлади-да, дея ўз содда кашфиётимдан суюнган эдим.

Курайдиган қуролимиз **курак**, ички аъзо **ичак**, гул тубида турадиган идини **тубак** – биз уни **тувак** деймиз. Кафтни кафтга уриш – олқиш белгиси. Чикқан товуш чанилласа **чапак**, қарсилласа **қарсак** бўлади. Буни англаш қийин эмас, лекин кўксимизда гурсиллаб урган

юракни **юрак** дейиш тўғрими ёки **урак**? **Юрак** юрадими, урадими? Кўкрак-чи? Нега кўксимизни шундай атаймиз? **Кўксим осмон**, дегандек, бу ном кўк, яъни осмон билан боғлиқми? Ундоқ десак, эмикдош маъносида келувчи **кўкалдош** сўзидаги **кўк** ўзаги нимани англайди? Қозоқлар акани **кўка** деб чақирадилар. Бу сўзларнинг кўкракка алоқаси йўқмикан?.. Бундай жумбоқлар юзлаб, минглаб сўзларимиз замирида ётибди. Улар бизни қийнаши, уйқу бермаслиги керак. Махмуд Кошғарий бобомизнинг китоби ёстиғимиз остида бўлмоғи керак.

Биз табарруқ қадриятларимиз тикланаётган замонда яшамоқдамиз. Истиқлол йилларида она тилимиз ривожини учун сезиларли ишлар қилинди. Лекин кўп асрлик йўқотишни санокли йилларда тиклаш мушкул экан.

Она тили умуммиллат мулкидир. Демак, тил олдидаги масъулият ҳам умуммиллий. Мен ўзбекман, деган ҳар бир инсон ўзбек тили учун қайғурмоғи керак. Унутилган сўзларни тиклаш, борини бойитиб бориш, хорижий атамаларга муносиб истилоҳлар топиш ёлғиз тилшуносларнинг эмас, миллатнинг ишидир. Эски тузум барбод бўлди. **Остановка** турганда **бекат**, **район** турганда **туман**, **вилка** турганда **санчқи** дейишга нима бор, дегувчиларнинг даври ўтди. Тилимиз секин-асталик билан бўлса-да ўзбекчаланиб бормоқда.

Адабий ижод ҳаминиша Сўз оламига саёҳатдир. Ижодкор Сўзни тирик жон деб билади ва Сўз билан сўзлашади. Менинг бу ёзганларим ана шундай жонли тил билан жонли суҳбат бўлиши-

ни истайман. Умрини яшаб бўлган ва барҳаёт, мен англаган ва англаб етмаган соҳир хилқат билан кўнгил боғларида кезиб, хаёлан Сўз билан сўзлашсам, Тил билан тиллашсам, дейман. Сиз азизларимни ҳам бу сайрда ҳамроҳ бўлишга таклиф этмоқчиман. Сўз мўжизаси қошидаги ҳайратларимга ошно қилмоқчиман.

УЧ ДАРЁДАН СУВ ИЧГАН ДЕНГИЗ

Она тилимни муаззам ва улуғ десам, эъзозлаб бошга кўтарсам, бунинг боиси ўзимники бўлгани, жонимга яқинлиги учун эмас. Шунга ишонганим, имон келтирганим учун, менинг ҳам бир икки тилдан хабарим бўлиб, қиёслаш имкониятларим борлиги учундир.

Бир томчи шабнамдек мўъжаз ва тиниқ **элчи** деган соф ўзбекча туркий сўзда қанча ҳикмат бор!

Эл деб, **элат** деб халқни айтаемиз. Яна ёв ҳеч қачон **эл** бўлмайди, деймиз. Ёмонга **элакишма**, деган ўнгитимиз бор. Бу ўринда **эл** дўстлик, яқинлик маъноларини билдиради. **Эл** қадимда **давлат** тушунчасини ҳам ифода қилган. **Элчи** бир халқдан, бир давлатдан бошқа юртга юборилган вакилгина эмас, балки **элни элга эл** қиладиган одам, халқлар ўртасида меҳр ристасини боғловчи, дўстлик кўпригини қурувчи ҳамдир.

Сўзнинг ўзида шахс зиммасидаги залворли юк бор. Элчи – адолат ва эзгулик йўлида ҳақ сўзни айтишга бурчли инсон.

Унинг жонига эса кафолат ҳужжати қилиб, қонундек мустаҳкам, шоҳлар ҳукмидек қатъий ҳикмат айтилган: **Элчига ўлим йўқ!**

Омонат деган ўзбекона сўзга қалб қулоғини тутинг. Қанчалар теран инсоний туйғулар бор бу сўзда. У мулк ҳақида айтилса, бировнинг омонати, жон ҳақида айтилса, Оллоҳнинг омонати. Банда учун дунё омонат, дунё учун банданинг ўзи омонат.

*«Ёгилур ҳар дам фалакдан бошингга гарди фироқ,
Ўт равонроқим, омонатдир баче бу эски тоқ.»*

Инсон бошига осмондан гард ёғилиб туради. Биз бугун бу гардни космик чанг, деймиз. Фазовий жисмларнинг Ер атмосферасида ёниб кетишидан ҳосил бўлган кул, деймиз. Бундай гардни Ҳазрат Навоий беш аср муқаддам қаёқдан билган, дея ҳайрон бўлмаг. Берилийлар, Улуғбеклар яшаган юртда фазо сирлари аён эди. Ҳайратга сабаб бошқа, яъни бу илмий ҳақиқатнинг фалсафий ҳулосаси, бадиий тимсолидир. Эй одамзод, дейдилар ҳазрат, бошингга ёққан само чанглари айрилиқ гардларидир. Томидан тупроқ ёғилган уйда узоқ туриб бўлмайди. Бундай уй – омонат. Чириган том ос-тида яшаш хатарли. Осмонидан гард ёғилган дунёни, бу эски тоқни ҳам равонроқ, тезроқ тарк этган яхшидир. **Омонат** сўзининг маъно товланишига қаранг. Уй омонат, олам омонат.

Сўз – забаржад.

Сўз – гавҳар, олтин.

*Заргарликнинг машаққати кўн.
Сўзни байтга қадашдан олдин
Кафтингга кўй, тўйиб қара, ўн!*

Она тилимни севмасам, сўзларига маҳлиё бўлмасам, ҳайратланмасам, менга шоирлик қайда эди!

*Офтоб чиқди, қуёш чиқди, кун чиқди,
Меҳру шамсу хуришиди гардун чиқди.*

Бир замон болалар учун айтилган шу жўнгина ва гўргина икки сатрнинг ўзида қуёшнинг олтига номини топасиз! Саноқни яна давом эттириш мумкин. Олимлар, топиб беринг, қайси тилда қуёшнинг ўндан ортиқ исми бор! Қайси тилда осмонни камалак рангларидек етти хил ном билан атайдилар? **Осмон, фалак, само, чарх, гардун, фазо, кўк...** Булар дафъатан хаёлга келганлари холос! **Арш, даввор, мину** сингари кам ишлатиладиган хос сўзлар ҳам саналса, рўйхат янада узаяди.

Маънодош сўзларимизнинг кўнлигига сабаб бор. Ўзбек тили уч дарёдан сув ичган. Диний, илмий, ижтимоий атамаларимиз асосан араб тилидан; кўнгина иш қуролларимиз: **жомадон, хокандоз, дастшу, жомашу, дазмол, қоғоз** каби ҳунармандликка оид сўзларимиз, шунингдек, юксак шеърый услубга хос суҳанлар форс тилидан келган. Лекин бу қатъий қоида эмас. Аксар ҳолат десак, тўғрироқ бўлади. Араб тилидан ўтган нарса ва буюм номлари ҳам тилимизда кўн: **ароба, мусаллас, истехком,**

қалам сингари. Шунингдек, форс тилидан кирган фалсафий атамалар ҳам талайгина. **Жавонмард, сарбадор, чархи кажрафтор, оинаи Искандар** ва ҳоказо. Ҳаракат номлари асосан туркийча. Кўпгина сўзларнинг ўзбекчаси ҳам, арабчаси ҳам, форсчаси ҳам тилимизда баробар ишлатилади. Арабча **Оллоҳ** ёнида форсча **худо**, туркий **тенгри**, сўзларимиз бор. **Юрак** ҳам, **қалб** ҳам, **дил** ҳам деймиз. Арабча **исм**, форсча **ном**, ўзбекча **от** – ушови ҳам ўзимизники. **Тил, забон, лисон** бизда шу сабабдан бекиёс бой ва рангин.

Алишер Навоий туркий тилдаги юзта ҳаракат номи, яъни феълларни санаб, форс тилида уларнинг муқобили йўқ эканини айтганлар ва туркий тилимизнинг бойлиги, қудратини намойиш этганлар.

Қадимда туркий тил оддий халқ тили ҳисобланган. Аскарликка оддий халқдан олингани учун ва феъл ўзаклари **тур, ёт, юр, от, чоп** сингари асосан бир бўғинли сўзлардан таркиб топгани ва буйруқ беришга қулайлиги боис ҳарбий тил туркча бўлган.

«Темур тузуклари» ни бизга етиб келган форс тилидаги матндан ўзбекчага таржима қилар экан, Алихон Тўра Соғуний: «Мен таржима қилмадим, балки асл тилига қайтардим,» деган эдилар ва мисол тариқасида **тингчи, буронғор, жувонғор** каби туркий атамаларнинг форсча муқобили топилмай, матнда ўз аслича қолганини кўрсатган эдилар.

Ўзбек тилининг буюк денгизи ана шу уч буюк дарё – туркий, арабий ва форсийдан

сув ичиш баробарида эски лотин, хитой, хиңд, мўғул, рус, Европа тилларидан баҳраманд бўлган. Олимларимиз аллақачон унут бўлиб кетган кўҳна санскрит сўзларини ҳам тил хазинамизда топганлар. Шу сабаб, ҳеч иккиланмай, тилимиз бой, – дейишга ҳақлимиз. Ҳеч бир бошқа тилда бўлмаган шаклдош сўзлар санъати **туюқ** ўзбек тилида бор. Ҳеч бир бошқа халқда йўқ аския, сўз ўйини бизда мавжуд.

Ҳазрат Навоий тўпори қора халқ тили ҳисобланган туркий ўзбек тилини шеърят осмонига кўтариб қўйдилар. «Муҳокамат ул-луғатайн»ни ёзиб она тилимизнинг форс тилидан устун бўлса устунки, кам эмаслигини исбот қилдилар.

Ушбу рисолада ёзилишича, Навоий ҳам ёшлик йилларида бошқа шоирлар каби асосан форс тилида шеърлар ёзиб нафосат аҳлининг олқишини олган эканлар. Хусусан, форсийда битилган «Тухфат ул-афкор» қасидасининг матлаи тўғрисида ҳазрат Жомий «Баҳористон» номли асарда ёзмишларки, мазмуни шундоқ: «Бу давлат ёрлиғини осмоннинг пештоқиға осилса арзийди ва бу саодат тамғасини Муштарий юлдузининг бўйниға илиб қўйса, унга қувонч, ифтихор бўлғай».

Навоийнинг сўз бойлиги беқиёс. Сабаби ҳазрат форс тилини қанчалар мукамал билсалар – ўз эътирофлари бўйича: «форс алфозинкини мендин кўпрак билмайдур» – араб тилини ҳам шу қадар баркамол эгаллаганлар ва уларни тўла истифода эта олганлар. Туркий тилнинг эса бутун назокатини, сўзга бойлигини «Муҳокамат ул-луғатайн»дагина эмас, бутун

умр, бутун ижод жараёнида намоён қилганлар. Ўзбекнинг содда, тўпори сўзларини ҳам, шеър-га солиш мумкин бўлмаган даражада оддий ва жўн гапларни ҳам нозик ғазалга кирита олганларки, бундоқ сеҳрдан лол бўлмай илож йўқ.

*Саҳар ҳовар шаҳи чарх узраким ҳайли ҳашам чекди,
Шуои хат била кўҳсор уза олтуи алам чекди.*

Шундай юксак услубда ёзилган ғазалга «супурги» деган сўзни киритиб бўладими? Мутлақо мумкин эмас, дейсиз. Энди шеърнинг давомини ўқинг:

*Қазо фарроши сунди чархнинг сиймин супургусин,
Музейян парлари андоқки, товуси ҳарам чекди.*

Ажабо, буюк истеъдод нафаси тегса ўзбекнинг қора ерда ётган супургиси ҳам осмонга кўтарилиб, қуёшнинг тарам-тарам шуъласига айланар экан.

Ёки «тиш қирчиллатиш» иборасини бугунги шоирларимиз арузий байт у ёқда турсин, ҳатто халқона содда бармоқ вазнида айтишни ўзларига эп кўрмайдилар. Навоийга кулоқ тутинг:

*Тушда кўрдим ёрни, шодон рақибим ўтруда,
Рашкдин ҳар лаҳза тиш қирчиллатурман уйқуда.*

Бундай халқ иборалари, лапарлари, мақолларини «Хазойин ул-маъоний»да кўплаб учратамиз ва ҳар гал бу хил жўн сўзлар тагида ётган маънолардан, бадииятдан ҳайратга тушамиз.

Бизнинг шундай улуг шеърятимиз бор, бойликда бекиёс она тилимиз бор. Тил миллатнинг бош белгиси ҳисобланади. Тил бор – миллат бор. Тил йўқ – миллат йўқ. Истиқлол унут бўлган давлатчилигимизни тиклади, йўқ бўлишга маҳкум қилинган тилимизни, демакки, миллатимизни асради ва азиз қилди. Энди унинг биз йўқотиб улгурган бойлигини тиклаш, турлича «изм» тамгаларини кўйиб истеъмолдан чиқарилган сўзларни ўрнига қайтариш, бунинг учун мумтоз адабиётимизни чуқур ўрганиш ҳозирги авлод зиммасидаги шарафли бурчдир.

Гоҳи хаёл қиламан, агар мустақилликка эллик йил аввалроқ етишганимизда, балки икки азим дарёдан сув ичган Орол денгизимиз бу аянчли аҳволга тушмас эди ва агар собиқ тузум яна эллик йил яшаб қолганида, уч дарёдан сув ичган она тилимизнинг қисмати ҳам Оролнинг қисматидек бўларди.

Тикланаётган сўзларимиз истиқлол чечакларидир. Очилажак гуллар ҳали беҳисоб...

ЭНГ АВВАЛГИ СЌЗ

Холики оламнинг **Бўл** деган сўзидан борлик яралган, инсон бунёдга келган.

Одамзод тилга кириб, у айтган биринчи сўз нима эди? Бу саволга жавоб ҳеч бир китобда йўқ. Олимлар инсониятнинг илк сўзлари товушга тақлидан пайдо бўлган, дейдилар. Дарҳақиқат, қадимги аждодларимиз тоғдан шовуллаб тушган сувни **шовва**, шар-шар тўкилганини **шаршара** деган. Қушларнинг чурқ-чурқ қилгани **чумчуқ**, лак-лак қилгани **лайлак** (аслида **лаклак**), қавиллагани **қарға** бўлган. **Ғоз**, **читтак**, **чуғурчуқ**, **чағалай**, **олашақшақ**, **какку**, **ғулғул товук (курка)**, **жиблажибон...** санокни давом эттириш мумкин. Лекин қуш номлари ичида энг гўзали бул-бул дея ёқимли сайраган **булбулдир**.

Инсон бора-бора ўзи ясаган буюмларга ҳам шу тарзда ном берган. Тўкиллаб урилгани **тўқмоқ**, туёқ остида тақиллагани **тақа**, зашгиллаган қўнғироқ **занг** аталган. Энг муҳим хабарлар элга ноғора чалиб етказилган. **Данғиллаган** бу садо ҳам сўзга айланди. Кимнинг номи элга ноғора бўлса, у **данғ** чиқарди. Тилимиз майинлашиб **боринғ**, **келинғ** ўрнига **боринг**, **келинг** дейдиган бўлди ва **данғ** ҳам **донг** билан алмашди. Биз бугун шуҳратли одамни **донгдор** деймиз, **донг** таратган деймиз. Лекин эл ичида **донг** чиқарган уй **данғиллама** бўлиб аслича қолди. Қирғиз тилида ҳам бу сўз **данғ** деб айтылади. Лекин маъно **товлатилишида озгина фарқ** бор: шон-шараф, олқиш мазмунида қўлланади.

313/2
Зангсезота НКМ

Қирғиз кўчаларида **Эмгекка данғ, Эл-журтқа данғ** каби шиорларни кўрасиз. **Яшасин меҳнат, яшасин эл-юрт** дегани. Буларнинг бари ўша ноғора садосидан тувилган сўзлар.

Юртимизда юз минг йил муқаддам яшаган неандертал одамнинг тарих музейимиздаги қиёфасига қараб яна ўзимга савол бераман. Расмана инсонга айланмаган бу ибтидоий онг эгасининг биринчи сўзи нима эди? Хаёлимга келган жавоб шу бўлди: у тошни тошга уриб **чақ** этган товушни эшитгану **чақ** дея овоз чиқариб ўзининг биринчи сўзини айтган. Тошни тошга чаққан, кейинроқ тош билан данак чаққан, ёнғоқ чаққан, боласига ҳам **чақ!** деб буюрган.

Бора-бора тошдан ўт чиқариб, уни ҳам **чақ** деди. Кўкда **чақ** этиб ёнган олов ҳам **чақ** бўлди. Кейинчалик **чақмоқ, чақин, чақмоқтош** сўзлари пайдо бўлди.

Тош бир-бирига урилганда, учган ери **чақа**. Тошга қоқилганнинг оёқ бармоғи **чақа**. Кўп гапирганнинг тили **чақа**.

Тош майдалаб **чақа** деган инсон учун ҳамма майда нарсалар **чақа** бўлди. Пул майдалаб: **чақа** деди. Майда боласини **бола-чақа** деди. Энг майдаси **чақалоқ** бўлди.

Тараққиёт инсонга ақл ва заковат берди. Заковатли инсон тош чақишни кўйиб **гап чақишга** ўтди. Тошдан учкун чиқарган бўлса, гапдан ўт чиқарди. Гап чақиб, ўз қардошининг уйини куйдирди.

Гап чақувчининг оти ҳам **чақдан** узоқ кетмади. Уни **чақимчи, чақмачақар** дедилар. Чақим-

чининг ниши илоннинг тишидан оғриқли ва хатарли. Ари, илону чаённинг наштар уришини ҳам бесабаб **чақиш** демаганлар. Демак, чақимчи билан газанданинг ҳунари бир.

Чақмачақарнинг ҳам катта-кичиги бўлар экан. Бировнинг гапини бировга айтса, бу **чақимчилик**, инсоннинг гапини юқорига, подшоликка ёки ҳукуматга етказса, **чақув** бўлади. **Чақув** олдида **чақмачақарлик** холва бўлиб қолди. Чақимчиликдан бир инсонга озор етса, чақувдан юз мингларнинг ёстиғи қуриган.

Чақув давлат сиёсати даражасига етиб, чақувчи тенгсиз қудрат соҳиби бўлган замонларни кўрди жафокаш халқ. Бир имзосиз мактуб инсоннинг эмас, бутун бир авлоднинг, уруғ-аймоқнинг хонумонига ўт кўювчи гугурт бўлди. Инсон гугурт ёндиришни ҳам **гугурт чақиш** деди.

Одам боласининг бир ожизлиги бор. Биров ҳақида ортдан ёмон сўз айтиш гуноҳ эканини билди-ю, ўрганган одатини йўқотолмайди. Бировни сиртдан қоралаб роҳат қилади. Сухбатнинг ширини ғийбат, дейдилар ҳазил қилиб. Лекин бу гапда ҳазилдан чин кўпроқ. Ғийбат ҳам чақув, бировни бировга эмас, бировни ҳаммага чақув демакдир. Биз бундай ширин сухбатнинг номини **чақчақлашув** деймиз.

Башарият тош чақишдан **сўз мағзини чақиш**гача бўлган масофани миллион йиллар ичида босиб ўтди. Биз ҳам сизлар билан **чақ** сўзининг аччиққина мағзини чақдик, **чақ** гўғрисида **чақчақлашиб** олдик.

ОЙ ФАРЗАНДИ

Американинг Лос-Анжелес шаҳрида Ўзбекистоннинг садоқатли бир дўсти яшайди. Келиб чиқиши можар бўлган бу турколог олим Лос-Анжелес университетида махсус курс очиб, америкалик талабаларга ўзбек тилини ўргатади. Улар диёримиз нафасини ҳис қилиши учун Ўзбекистондан олим ва ижодкорларни таклиф этиб, суҳбатлар уюштиради. Исми Андраш, насаби Бодроглигетти.

Талаффузи қийин, ёдда сақлаш ундан ҳам қийин бўлган бу фамилияни илк бор эшитганимда олимни италиялик деб ўйлагандим. Лос-Анжелесда кўришиб, унга шу саволни бердим.

— Фамилиям аслида Бодроглигетти. **Бад** сўзи форсча ҳам, инглизча ҳам **ёмон** деган маънони билдиргани учун бу юртда насабимни бир ҳарф ўзгартириб Бодроглигетти дейдилар. Лекин италиялик эмасман. Фамилиям соф туркча.

Шундай деб Андраш домла қўлига қалам олди ва ўз фамилиясини уч қисмга бўлиб ёзди: **Бад** **рогли** **гетти**. **Бад** сўзини биламиз, **ой** дегани. Қолган сўзлар ҳам таниш. Ўғуз туркчасидан ўзимизнинг шевага ўгирсак, **Ой ўгли кетди**, деган маъно чиқади.

— Тўйда туғилган **Тўйчи**, йўлда туғилган **Йўлчи**, жумада туғилган **Жумавой**, **Одина** деб исм олганидек, аллақайси бобокалоним ойдин кечада туғилгани учун **Бад** **ўгли** деб ном қўйишгандир. Ўз юртидан кетиш наслимиз қисматида бор экан, шекилли, мен ҳам асл ватанимдан узоқларда **Бодроглигетти** бўлиб юрибман.

Шарқ-у ғарбнинг ўнлаб тилларини билган, уларни чоғиштириб таҳлил қилган Андраш домланинг бу сўзларини аввал балки хаёлот ме-
 васи, шунчаки ҳазилдир, деб ўйладим. Ахир
 тилимиз шу қадар бой ва рангишки, ҳар сўзни
 ўн ёққа буриш мумкин, **ўт** деган сўзнинг ўттиз
 хил, **юз** деган сўзнинг юз хил маъно товлани-
 ши бор. Лекин миллат тақдирини ўйласам, мо-
 жарнинг туркий халқларга тарихан туташлиги-
 ни хаёлга келтирсам, бу гап ҳазилга ўхшамади.
 Олис ўтмиш манзаралари кўнглимдан кечди.
 Ўз юртида кўним тонмаган, қисмат дунёнинг
 турли бурчакларига тарқатиб юборган қадимги
 аждодларимизнинг сарсон сарғардонлиги фик-
 римни чулғади.

Бадр ўғли кетди... Бу сўзларда бутун бир
 тарих намоён бўлди. Тўрт юз йил наридан Бу-
 хорони тарк этиб олис ва совуқ Сибирга кетган
 ўзбекларнинг поласи келди. Яна икки юз йил
 ўтиб, улардан мингга яқин оиланинг Туркияга
 кўчгани, сибирликлари ҳам, туркияликлари ҳам
 то ҳануз ўзларини бухорийлар (русча бухар-
 цы) деб аташларини ўйлаб кетдим. Тақдирни
 қарангки, икки қарра беваган қолган ғариблар-
 га Туркияда Бағри тилик деб аталган тоғ эта-
 гидан жой берилибди. Хаёл мени яна минг
 йил нарида Идил ва Ёйиқ соҳилларида яшаган,
 ҳозирда Волга ва Урал аталган дарёлардан сув
 ичиб, бепоён кенгликларда от сурган ўзбеклар
 юртига олиб учди. Халқимиз татар, булғор, мо-
 жар, ўрус эллари билан елкадош кун кечирган
 яйловлар кўз олдимга келди.

Бадр ўғли кетди... Хаёлап мен ўн минг йил-
 лар олисда Сибирдан Аляскага кўчган туркий

қабилаларнинг қўшиқларини эшитдим. Америкалик ҳиндуларнинг бахшилар каби бўғиздан чиқариб айтган қўшиқлари қулоғим остида янгради. Бу минг йиллар тубидан келган дард садоси эди.

Можар халқи ўз илдизларини қадимги туркий қавмлар билан туташ кўргани учун Можаристонда туркология фани асрлар давомида ривож топган. Бу анъана ҳозир ҳам давом этади. Бу ўлкадан икки юз йилча аввал Марказий Осиёга келиб, Бухоро ва Мовароуннаҳр тарихини ёзган Герман Вамберидан тортиб замондош дўстларим Иштван Конгор ва Андраш Бодроглигеттигача дунёга танилган неча-неча туркшунос олимлар етишдилар. Улар юртимизга сафар қилганларида Самарқанду Бухорони томоша қилишни кўзлаб эмас, можар халқининг теран томирларини излаб келганлар.

Бадр ўғли кетди... Можарнинг ҳам, ўзбекнинг ҳам Ой ўғли эканига ишончим бор. Бадр ўғли Сибирга кетди, Аляскага кетди. Идил ва Ёйиқ соҳилларидан Ҳазар ва Орол бўйларига кетди. Бу юртда минг йиллар яшаган ерлик аجدодларимиз билан дунёнинг энг кўхна давлатларидан бири бўлган Хоразм давлатини тузди.

Яна минг йиллар ўтиб Босфор бўйларига кетди ва ҳозирги Туркияга асос солди. **Ой ўғли кетди.** У оламнинг тўрт ёғига кетди.

Жавоҳарлаъл Неру Мирзо Бобур тузган давлат тўғрисида ёзаркан: «Марказий Осиёликлар дастлаб Ҳиндистонга тўрт минг йил муқаддам кўчиб кела бошлаганлар», – дейди.

Улар орасида туркий қавмлар ҳам бўлгани, бу қавмларнинг қадимий ривоятлари, дostonлари ҳам Ҳиндистонга боргани шубҳасиз.

Ой арабча **бадр**, форсча **мах** дейилади. Туркий тилларда арабча ва форсча сўзлар кўхна замонлардан бор. **Ой** ёнида **бадр** ҳам **мах** ҳам ишлатилган. Ҳиндлар **Дехлини** Дели деганлари каби **Маҳ ўғлини Маугли** деган бўлсалар ажаб эмас. Инглиз адиби Редярд Кицлинг Ҳиндистон мавзусида ёзган машҳур асар қахрамонининг исми **Маугли**.

Демакки, Кицлингга шуҳрат келтирган «**Маугли**» эртагининг мавзуси қадимги туркий халқлар афсонасидан олинган бўлиб чиқади. Яна бизга маълумки, ривоятлар турк наслини бўри зотига боғлайди, она бўри эмизиб катта қилган, дейилади. Мауглига ҳам бўри оналик қилган.

Бошқирд элининг зариф шоири Мустай Карим: «Туркий халқларнинг бўри зотига боғланишига сабаб бу қавмнинг минг йиллар давомида ҳар ердан қувилгани», – дерди. Ўз халқининг номини Бош қурт, яъни Бош бўри дея ишонч билан айтарди. Турклар бир-бирини кўрганда, ё хайрлашганда, ўнг қўлининг учта бармоғи билан бўри бошини тасвирлаб, қардошлик изҳорини қиладилар. Қувғинди бўри эса тунлар ойга қараб увлайди. Онасини соғинган боладек нола чекади...

Қадим-қадим замонларда аждодларимиз қуёшга, ойга, юлдуз ва сайёраларга топинганлар. Дашт-у саҳролар оша олис, машаққатли йўлларда кундузи қуёш, кечаси ой ва юлдузлар уларга машъала, қибланамо бўлган. Ўғлонлари

исмини Кунтуғмиш деб, Ойбек деб, қизларини Ойбарчин, Тўлганой, Юлдузхон, Зухро, Сурайё, Мушгарий, Ситора деб атаганлар.

Икки юз йил аввал Ҳиндистонда яшаб ижод қилган ҳамюртимиз Мирзо Асадуллохон Ғолиб ўз аждодларини эслаб: «Мен асли самарқандликман, наслим Ойбеклар зотидан», — дея гурур билан ёзган:

*Десам, Ғолиб, ерим -- пок хоки Турон,
Асил зотим билан бағрим фараҳманд.*

*Ўзим туркзода-ю наслим-да туркзод,
Буюклар қавми бирла асли пайванд.*

*Уруғ бўлмиш менга Ойбеклар аслан,
Камолан ойга нисбат, балки ўнчанд.*

*Отам касбин десам деҳқончиликдир,
Бобом бўлмиш заминдори Самарқанд.*

Бадр ўғли, Маҳ ўғли, Ойбек нақадар ўхшаш исмлар! Арабий, форсий, туркий маънодош сўзлар. Юртимизда қадимдан бу уч тилнинг ёндош яшаганига яна бир тимсол.

Америкалик дўстимиз профессор Бодроглигетти насаби хаёлимни шунча олисларга элтди, узоқ замону маъволарда кездирди. Сўз шундай мўъжиза эканки, унинг замирида қатлам-қатлам бўлиб тарих ётар экан.

Молдавияда туркий тилда сўзловчи гагауз халқи яшайди. Илм аҳли бу номни қора ўғизга боғлайдилар. Ўша қариндошларни мен олимона эмас, шоирона сўз билан **«қоракўз»** дегим

келади. Чунки «**қоракўз**» деб ўзбек ўзини, ўз биродарини, яқин жигарини айтади.

Андраш Бодроглиетти ҳам ўша қоракўзлардан бўлса, дунёга сочилиб кетган уруғларимиздан бўлса, не ажаб! Олимнинг сўзи ҳақ. Бизлар ҳаммамиз Ой фарзандларимиз. Ойдан тушган каби соддамиз. Дилимиз ойдин, ниятимиз ойдин.

Бу тимсоллар ярим тунда тўлиш ой ёрувида хаёлимга келди. Бамисоли неъмат тўла лагандек улкан кумуш гардиш кўкдан нуроний чехра билан сокин, меҳрли қараб турарди.

Ўзбек бежиз онани **ойи** деб, Ойни **оймо-мо** деб атамаган. Эй, Ой, халқим йўлларини шуъланг билан мунаввар қил, истиқболини ойдин қил, моможон!

КЎМИРГА АЙЛАНГАН УМР

Халқ мақоллари, маталларида бир ҳикмат бўладики, у ҳикматли сўз деб аталади ва асрлар оша оғиздан оғизга кўчади.

Гап кўп, кўмир оз, деган иборада мен чуқур маъно, тағдор фикр кўрмадим. Сухбат чўзилса, сандалнинг чўғи совуб қолгани учун шундай дейдиларми? Бу гапда на бадиият, на ҳикмат бор?

Ўйлашимча, бу ибора аслида **гап кўп-ку, умр оз** бўлган.

Ку юкламасининг кейинги сўзга қўшилиб кетишидан **умр кўмир**га айланган. Аслиятни тикласак, дунёнинг дардини айтишга умр етмайди, деган фалсафий хулоса чиқади.

Бу сингари замонлар оша тилдан тилга ўтиб, сўзлари, ҳарфлари ўзгариб кетган, асл маъносини йўқотган мақол ва маталлар кўп.

Халқда **Меҳмон отангдан азиз, Устоз отангдан улуғ** деган хикмат бор. Бирор ақлли зот отадан улуғ, отадан азиз инсон бўлмайди, деб айтган чоғи, кейинги вақтда **Меҳмон отангдек азиз, Устоз отангдек улуғ** дейиш урф бўлди.

Отадан улуғ ва азиз кишининг йўқлиги ҳақиқат. Айнан шунинг учун ҳам бу ташбех ишлатилади. Мақол – халқ ижоди. Ижод бадииятсиз, бадиият муболағасиз бўлмайди. Инсон боши тошдан қаттиқ, деймиз. Тошдан қаттиқ нарса йўқлиги учун шундай деймиз. Тоғни урса толқон қиладиган йигит, деган гап бор. Тоғни майдалаб бўлмаслиги учун бу ибора қудратли ва боқий. Дунёни сув босса тўпиниға чиқмайдиган одам бўлмайди. Соч билан кўча супурилмайди, кўз ёши билан сув сепилмайди. Лекин **ёр юрган кўчаларни супурай сочим билан, чанги чиқса сув сепай кўзлардаги ёшим билан**, дея қуйланади. Буни лутф дейдилар. Завқи йўқ одам лутфни англамайди. Бир дўстимиз бўларди. Латифа айтсалар кулмас, «йўғ-ей, бунақа бўлиши мумкин эмас», деб турарди. Шу дўстимиз адабий танқидчи бўлди, лекин адабиёт нима эканини, гўзаллик нима эканини англамай хўмрайганча дунёдан ўтиб кетди.

Меҳмон отангдан улуғ, деганда, биз аввало отани улуғлаймиз. Отадан азиз, отадан улуғ зотнинг йўқлигини муболаға воситаси билан тасдиқлаймиз.

Нега мен бу арзимас хатога ёпишиб олдим? Гап шундаки, одамларда тафаккур кучи ортгани сари тасаввур кучи камайиб бормоқда. Завқшавқ ўрнини совуқ ҳисоб-китоб эгалламоқда. Ақл ва юрак баҳсида ҳиссиёт енгилиб, курук мантиқ ғалаба қилмоқда. Бу жамият учун хатарли ҳол. Ўзбек аскияни унутса, дўстона хазилларни эсдан чиқарса, сўзнинг латофатини англамай қолса, бу фалокатдир.

Мақолни таҳрир қилувчи хушёр дўстларга маслаҳатим бор: Агар «дан» ўрнига «дек» қўшишни жуда хоҳласангиз, халқнинг бошқа бир ибораси борки, уни шундай таҳрир қилса савобли иш бўлади.

«Тўйлар қилинг, қамишдан бел боғлаб хизмат қилай», – дейдилар. Аслида қамишдан бел боғлаш эмас, қамишдек бел боғлаб хизмат қилиш тўғрироқ бўлади. Қамиш неча бўғинли бўлса шунча қарра бели боғлиқ. Ичининг бўмбўшлиги емай-ичмай хизмат қилишга, шамолда тебраниши тинч турмасликка, иш учун эгилишга, слиб-югуришга тимсол. Хишчалиги, ингичкалиги эса меҳнатга шай турган ёш йигитчадек. Мана буни ҳикмат деса бўлади.

Шу ўринда озроқ «лирик чекиниш». Қамиш мумтоз адабиётимизда садоқат рамзи ҳисобланади. Мавлоно Жалололдин Румийнинг машҳур байти ўзбекчада шундай:

*Тингла найдин, не ҳикоятлар қилур,
Айрилиқлардан шикоятлар қилур.*

Яъни, най аслида қамиш эди. Ботқоқ тўқайда ўсган эди. Уни кесиб най қилдилар, саройга

келтирдилар, бахмалларга ўраб, олтин нақшли филофларга солдилар. Эъозлаб, суйиб лабга босдилар. У эса нола қилди, фарёд кўтарди. Ўзи ўсиб-унган тўқайзорини соғинди. Ҳашаматли саройларни, топган иззат-икромини асл макони бўлган ташландиқ қамишзорга алмаштиролмади. Шу боис найдан ҳамиша нола оҳанги чиқади.

Ватанга садоқат, юрт соғинчи ҳақида айтилган абадиятга дахлдор байт! Ҳазрат Навоий айтганларидек, «Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш».

Бир байтга шунча мазмун сиғдирилган, биргина қамишдан шунча фалсафий хулосалар чиқарган мавлонодек буюк аждодларимизни ўрганиш ўрнига ёнлигимизнинг олтин дамларида «Шумел камыш» ни айтиб юрдик. Мана буни ёниб кетган фурсат, кўмирга айланган умр деса бўлади...

Сўз мулкининг султонларини англаш учун аввало ўзимизнинг жўнгина хатоларимизни англамоғимиз лозим. Чуқур фикр қилмай пойма-пой гаплар айтиш, ўзимизга осон қилиш учун сўзнинг ярмини ютиш, исмлар, жой номларини таниб бўлмас даражада қисқартириш тилга беҳурматликдан бошқа нарса эмас.

Кўзингни оч, оёқ остинга қара, деган гапни қисқача қилиб, **кўзинга қара**, деймиз ва қизиқчиларимизга кулги бўлаемиз. Сўзни қисқартиришга жуда устамиз. **Муҳаммад Раҳим** деган исмни **Мамараим**, бу ҳам узун туюлиб, **Мараим** деймиз. Хоразмлик эса **Мири**м дейди кўяди. **Анжан, Ангрен, Бувайда, Риштон, Хў-**

жаландарбува... рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин. Бу номлар ўз асл маъносини йўқотиб бўлган.

Душманни яксон қиламиз, дейиш ҳам қисқартиш натижасидаги маъносиизликдир. **Яксон** дегани **баробар, тенг** демакдир. Душман **ер билан, тупроқ билан** яксон қилинади.

Тўйга чорлаганда, **таклиф қиламиз**, ёки **лутфан ташриф буюришингизни сўраймиз**, дейилади. Бизга биринчи жумла ўта қисқа, иккинчиси ўта узун туюлиб, ўртачасини танлаймиз: Лутфан таклиф қиламиз! Ўзимиз билмаган ҳолда меҳмонни камситиб, ўз шахсимизни улуғлаймиз. Бу ҳақда ёзмаган тилчи, гапирмаган адабиётчи қолмади. Бизнинг хато одатимиз ҳам йўқолмади.

Бу гаплар тилшунос олимнинг ҳукми эмас, бир қаламкашнинг ўйлари холос. Сизнинг ҳам кўнглингизда шундай оғриқли гаплар кўн. Лекин, менга гапиришни ким кўйибди, дея индамайсиз, баҳсга кирмайсиз. Ваҳоланки, тил ҳам-мамизники. Фақат тилшуносларгагина боғлаб берилган томорқа эмас.

Илм ҳам, ижод ҳам баҳс билан тирик. Маърифат излаган инсон хато қилишдан чўчимайди. Маърифатли инсон бировнинг хатосидан кулмайди. Билмасанг гапирма, жим ўтир, демайди. Хатоши тuzатади, ўз фикрини айтади. Хато айтган ҳам қизариб-бўзармайди. Баҳс қилади, ё: «фикрингиз маъқул», — дейди.

Оғзингни юм, овозингни ўчир, деган сўзни туғилгандан ўлгунча эшитамиз. Жим бўлиш бизга асрлар давомида сингдирилган. Хужай-

раларимизга жо бўлган. Яшаган юртимиз ўчган овозлар мамлакати бўлди. **Фунча то оғзини очди, бўлди вайрон оқибат**, деган шеърлар бизни тарбиялади. Озод ва мустақил бўлиб ҳам ички хавогирдан тўла фориф бўлмадик. Дархақиқат, шаҳар қуриш осону онгни ўзгартиш қийин экан.

Бу сўзлардан мурод она тилимиз жонкуярларини баҳсга чорлаш, дадил фикрлар билдиришга чақирмоқдир. Танқиддан, эътироздан чўчиманг. Фақат айтганларингиз сукунат дарёсига чўкиб кетишидан, ҳеч ким муносабат билдирмаслигидан, лом-мим демаслигидан кўрқинг.

*Фикрат – дарё, гафлат кўлмақдир,
Дарё – ҳаёт, кўлмак ўлмақдир.*

ДАМАШҚДА МАШҚ

«Девону луғотит турк»да **эдгу** деб битилган, яхшилиқни англатувчи бу асл туркий сўз бугунги адабий тилимизда **эзгу** шаклида кўлланилади. Бамисоли арабча **дарбни зарб, даифни заиф** деб айтганимиз каби. Тил тараққий этгани сари қаттиқ товушлар юмшоқлари билан алмашиб боради, чоғи, қадимги **одоқ** сўзи **оёқ, адик** сўзи **айиқ** бўлди. Усмонли турк тилида қаттиқ **қ** товуши йўқолиб бўлган.

Эзгуга айланган **эдгу** сўзидан бора-бора жўн халқ тилида **з** ҳам тушиб қолди. **Эгиликнинг кечи йўқ**, дейдиган бўлдик. Дархақиқат, яхшилиқнинг кечи йўқ.

Турк қардошларимиз талаффузни енгиллаштиришда биздан ҳам ўзиб кетдилар. Улар

эдгу хам, эзгу хам, эги хам деб ўтирмай ийи дедилар-қўйдилар **Яхши** сўзи турк тилида ийи бўлди.

Агар тилни муайян халқнинг жамоавий интеллектуал мулки десак, сўзларни бузиш, қисқартириш, ҳар қандай ўзгартириш қатъий тақиқланиши керак эди. Лекин тил тўғрисида халқаро битим йўқ. Халқлар бир-биридан сўз ва атамаларни ҳеч бир ижозатсиз оладилар, ўзларига мослаб истаган шаклга соладилар, хоҳлаган маънони юклайдилар, таниб бўлмас ҳолга келтирадилар.

Ривоят қиладиларки, Мирзо Бедил кўчада кетатуриб ўз байтларини бузиб, хиргойи қилаётган деворзан ёнида тўхтабди ва индамай унинг терган гиштларини йиқитаверибди. Хай-хайлаб дод солган деворзанга қараб шоир шундай дебди: «Мен фақат деворингни буздим, сен шеъримни бузиб, менинг хонумонимни вайрон қилдинг. Ким кўпроқ фарёд кўтариши керак, сенми ё менми?»

Деворзан тавба қилиб узр сўраган экан.

Ажабо, шеърнинг эгаси бор, лекин сўзнинг эгаси йўқ. У бамисоли чарақлаган юлдуз, оқиб ётган дарё, эсиб турган шамол каби ҳамманики.

Ҳеч ким ҳеч кимга, ҳеч бир халқ бошқа ҳеч бир халққа, менинг сўзимни олдинг, ўзгартирдинг, буздинг, дея даъво қилмайди.

Руслар фиръавни **фараон**, Бобилни **Вавилон**, Сурияни **Сирия** деб айтсалар, бизнинг исмларимизни **Кадыр**, **Таджи**, **Гулям** деб талаффуз қилсалар, ёки инглизлар Россияни **Раша** десалар, биров: «Хай, нима қиляпсан», – демай-

ди. Чунки бу ҳол кўнга келган тўй. Ўзимиз ҳам талай хорижий сўзларнинг додини берганмиз.

Дамашқда бир араб шоирга Алишер Навоий девонларидан бирининг номи «Бадойи ул-васат» деб тушунтиролмадим. Араб тилида бунақа сўз йўқ, деб туриб олди. Ҳар қанча уришмай уқтириб бўлмади. Жаҳлим чиқиб, ичимда: «Эх, ўзининг тилини билмаган араб», – дедим.

Бу баҳсни узокдан эшитиб турган бошқа араб ёнимизга келди-да, мендан сўради: – Балки «Бадоиул» эмас, «Бадоибул васат»дир?

У сўз ўртасидаги **айн** товушини чуқур бўғиздан чиқариб шундай ғайритабиий овоз билан айтдики, мен бунақа товушни ҳеч қачон ўхшата олмасман.

– Худди шундай, – дедим қувониб, – фақат бундай талаффуз қилиш учун араб бўлиб туғилиш керак экан.

Ўша куни ўзининг тилини билмаган араб, деб ичимда айтган гапимни яна ичимда қайтиб олдим.

Биз меҳмон бўлган Сурия арабларининг катта қисми христиан динида. Халафдан қайтишда йўл четисидаги насронийлар мазоридида тўхтаб ўтдик. Мрамар лавҳаларга арабча хат ўйилган, устида хоч – крест ўрнатилган эди.

Араб ёзуви бизнинг онгимизга Қуръони карим хати, ислом белгиси бўлиб жойлашгани учун бу манзара менга ажабтовур бўлиб кўринди.

Мени ажаблантирган яна бир нарса шу бўлдики, араб адиблари грамматика, яъни сарф-у наҳв устида тортишиб қолсалар, Замахшарий-

ни «қози» қилар экашлар. Замахшарий бундок ёзган, дейилса, тамом, баҳс тугар, эътирозга ўрин қолмас экан. Менинг бу икки ҳайратим ифодаси Дамашқда бир тўртлик қоғозга тушган эди. Ён дафтарда қолган ўша машқ будир:

*Замахшарий бобом сарф у наҳв битиб,
Араб ўз тилини ўрганиб олмиш.
Дунёнинг ярмини мусулмон этиб,
Бу эл ўзи ярми насроний қолмиш.*

МАОШ ВА ОШ

Маош деганда, биз бугун ойлик иш ҳақини тушунамиз. «Маош олдингми, маошинг қанча», – деб сўраймиз бир-биримиздан. Аслида, бу сўзнинг маъноси тириклик, ҳаёт кечирини, яшамокдир. Ҳазрат Навоий ҳам «Маош айламак аждаҳо комида», дея бу сўзни худди шундай маънода айтганлар. Яъни, шоҳ ҳузурда унинг истак-иродаси билан яшамок аждаҳо оёзида тириклик қилмоқ билан баробар.

Биз англаган **маош** – асли шу маъно ҳосиласи. Қадимдан давлат хизматидаги кишиларга маош тайинланган, яъни тириклиги таъминланган.

Бу сўзга ўзакдон бўлган **маишат**нинг қисмати ажойиб. Яшамок маъносидagi бу сўз бугун ўзбеклар орасида **айш-ишрат**ни билдирса, урду тилида сўзлашувчи ҳиндлар уни **иктисод** маъносида ишлатар эканлар.

Биламизки, ҳинд, урду тилларида бизга таниш сўзлар кўп. Бу сеҳрли юрт хонандаларининг кўшиқларида **муҳаббат, инсон, олам, осмон** сўзларини эшитсак, яйраймиз. Халқларимиз

ўртасидаги асрий дўстлик ришталарини эслатиб туради бу жаҳонгашта сўзлар.

Яна унутмаслигимиз керакки, бизга таниш ҳамма сўзлар ҳам биз тушунган маънони англамайди.

Агар Ҳиндистонга журналист сифатида борган бўлсангиз, зинҳор ба зинҳор **камина мухбирман**, дея кўрманг. Мен **ярамас айғоқчидан**, деган бўласиз. Чунки **камина** тубан, пасткаш маъносини англатади. **Мухбир** эса айғоқчи, жо-сус демакдир.

Яна бир маслаҳат, ҳиндистонлик дўстингизни ватанга таклиф қилмоқчи бўлсангиз, асло, сенга таклиф олиб келдим, ёки таклиф юбораман, деб айтманг. Негаки, **таклиф** сўзи **кулфат** келтиришни англатади.

У юртларда биров сизга хор-зор одамларни кўрсатиб, уларни **ифлос** деса, ёки ифлосдан қутулиш ҳақида гапирса, хаёлингиз бузилмасинки, гап **қашшоқлар** тўғрисида, қашшоқликни йўқотиш устида бораётган бўлади.

Ифлос ва **муфлис** сўзларини мумтоз адабиётимизда ҳам фақир, йўқсил маъносида кўплаб учратамиз.

Келинг, ёмон сўзларни четга суриб, ўзимизнинг ҳар жихатдан ёқимли **маош** сўзимизга қайтайлик.

Бу сўзнинг емак ва иш ҳақи маънолари бизга юнон тилидан кириб келган **диета** сўзининг икки маъносини эслатади. **Диетани** биз парҳез ўрнида ишлатамиз. Лекин аслида диета **таом** демакдир. Емакнинг ҳамма хили, қазикарта ҳам, ёвфон шўрва ҳам диета ҳисобла-

нади. Арслоннинг диетаси кийик, кийикнинг диетаси гиёҳ.

Қадимги Юнонистонда энг юқори давлат органи бўлган халқ мажлиси аъзоларига бериладиган иш хақи ҳам **диета** деб аталган.

Юнонча бу сўзнинг хаёт кечериш маъноси ҳам, тановул маъноси ҳам, маблағ маъноси ҳам арабча **маошга** мувофиқ келди. Энди бир савол қолди. Ўзимизнинг **ош маош** дан келиб чиққан эмасмикин ва ё, аксинча, **ош** сўзимиз **плов** сингари жаҳонгашта бўлиб араб юртига саёхат қилмадимикан?

Бу масала ечимини билимдон тилшуносларимизга қолдириб, сўзимни нуқта билан эмас, каттакон савол белгиси билан тугатаман.

ИСМИЯМИННИНГ ИСМИ ЯМИНМИ?

Ислоннинг бағри кенг дин экани оламга аён. Қуръони каримнинг «Оманту» ояти билан хар бир мусулмон учун Оллоҳга, унинг фаришталари, расуллари, муқаддас китобларига имон келтирмоқ фарз этилган. Ёлғиз Муҳаммад алайҳиссалом эмас, балки насоро, яхудий динларининг-да барча пайғамбарларини азиз тутмоқ, танҳо Қуръони карим эмас, Таврот, Забур, Инжилни ҳам табаррук билмоқ буюрилган. Буни англаб етган Европа, Россиянинг буюк шоир ва ёзувчилари, олимлари Ислон динига юксак эҳтиром кўрсатганлар, чуқур ўрганиш, тарғиб қилишга жазм этганлар. Иоганн Хёте, Пушкин ва Лев Толстой бундай улуғларнинг энг улуғларидир.

Диний бағрикенгликка халқимиз табиатида-
ги очиқкўнгиллик, меҳмоннавозлик кўшилиб,
букунда Ғарб учун табаррук фазилат ва юксак
орзу бўлган толерантлик ғояси бизнинг аза-
лий эътиқодимизга айланиб бўлган. Ота-бобо-
ларимиз толерантлик деган истилоҳни билма-
ган бўлсалар ҳам унга амал қилиб яшаганлар.
Амал қилибгина қолмай, яхудий ва насоро
динининг набилари, азиз авлиёлари исмини
фарзандларига қўйганлар. Исломдан кўн аср-
лар мукаддам яшаб ўтган Иброҳим, Исмоил,
Исҳоқ, Яъқуб, Юсуф, Айюб, Мусо, Довуд, Су-
лаймон, Ильёс, Юнус, Дониёл (бизлар Дониёр
деймиз), Зикриё, Яхё, Исо каби пайғамбарлар,
Луқмон, Узайр, Искандар каби азиз авлиёлар-
нинг исми билан аталган мусулмонлар дунё-
нинг ҳар ерида бор. Ҳеч ким бу исмларнинг
асл эгалари қандай динга эътиқод қилганлари
ва қандай миллат вакиллари бўлганларини су-
риштирмайди. Уларнинг аслида Абраам, Иса-
ак, Иаков, Иосиф, Соломон, Даниил, Моисей,
Иусус бўлганлари билан бировнинг иши йўқ.
Шуни биламизки, бу расуллар ҳам Оллоҳнинг
элчилари бўлганлар, бу азиз авлиёлар ҳам
бизникидирлар.

Диний мутаассиблик хатарли тус олган
бизнинг кунларда Ислом маърифатини ан-
лаш ва англашиш, қонимизга сингиб кетган
бағрикенгликни оламга тушунтириш бағоят за-
рур ишдир. Токи Қуръони каримни ўтга ёқиб
савоб топмоқчи бўлган ғарблик жаҳолат бан-
далари билсинлар: улар Қуръонга қўшиб ўз
худолари ва пайғамбарларини ёқаётирлар.

Истанбулда «Аё Суфия» жоме масжиди бор. У бир замон насронийлар ибодатхонаси бўлган. Ҳозирда қадамжога айланган масжид гумбази ва деворларида Исо алайҳиссалом, Биби Марям ва бошқа насоро азиз авлиёларининг музайян сувратлари бор. Уларга боқиб Ислонинг буюк ва олижаноб қадриятини ўйлайман. Хаёлимда «Аё Суфия» жомеси бамисоли ўзи жойлашган шаҳарда Босфор кўрфази устига қурилган маҳобатли кўприк каби Шарқ билан Ғарбни – икки буюк эътиқод қитъаларини тутантириб турибди. У диний бағрикенглик, эътиқодлар биродарлигига тимсол обида бўлиб, Истанбул ва Константинопол дея икки эгиз ном билан аталган шаҳарда қад кўтарган.

Энди навбат сарлавҳадаги саволга келди. Ҳазрат Яъқуб алайҳиссалом Роҳила исмли хотинидан кўрган фарзандининг исмини **Бенямин** деб қўйган экан. Бу исмнинг маъноси иброний тилда «ўнг қўл» бўлиб, ҳазрат Яъқуб, ўғлоним менинг ўнг қўлим бўлади, деган ният билан шундай ном қўйган экан. Бу ном Қуръони карим тафсирларида Ибн Ямин тарзида келади. Бенямин, ёки Бенжамин – Ғарбда кенг тарқалган исм. Ўн саккизинчи асрда яшаган, АҚШнинг мустақиллиги учун курашган маърифатпарвар олим, мутафаккир, давлат арбоби Бенжамин Франклин уларнинг улуғдир. Бу кунда Американинг юз долларлик пулида шу буюк инсоннинг суврати бор.

Дунёда машҳур бўлган Беняминлардан бири Исроил Бош вазири Нетаньяху бўлса, яна бири Ўзбекистонда таниқли бўлиб ўтган ҳофиз Сосон

Беняминовдир. Унинг «Тошкент осмони» деган кўшиғи қулоғимизда ҳамон янграб туради.

Бу исм ўзбекчада Ибниямин, Эмниямин, Исмиямин шаклида айтилади. Бугун халқимизнинг гўзал хонанда қизи Дилноза Исмияминова боис бу исм яна шуҳрат топди.

Демак, Исмиямин исмининг ўзаги, дарҳақиқат, Яминдир. Ямин эса ўнг томонни билдиради. Бағри кенг ўзбекнинг овози дунё бўйлаб таралсин, иши ҳамиша ўнгидан келсин.

РЕПРЕССИЯ ҚАТАҒОНМИ?

Тилимизда қаттиқ сўзига асос бўлган **қат** ўзаги бор. **Қатқалоқ** десак **қат**, қотган лой десак **қот** бўлади. Бу ўзакнинг яна бир маъноси **қават**. **Қат-қат, қатлам, қатлама** сўзлари шундан. **Қатилмоқ** сўзининг илдизи ҳам **қат**. **Кўшилмоқ, аралашмоқ** деган мазмунда. Маъдан қотишмаси шу тушунчадан. Мис билан қалай эритиб аралаштирилса **қотишма** бўлади. **Қат**нинг бу маъноси ҳозир кўпроқ мақолларда, шеваларда қолган. **Кўшилув, аралашув, бирикув** сўзлари **қатилувни** четга суриб қўйганлар.

Ажабки, мен **қатикни** сутнинг ивиб қаттиқ ҳолга келгани, қотгани, деб тушунар эканман. «Девону луғотит турк»да ёзилишича **қатик** – **қатилувчи**, яъни таомга қўшиб, аралаштириб тановул қилинувчи **емак** экан. Шу ўринда бир илова. Бирқанча Овруро тилларида қатикни **йўгурт** дейдилар. Бу соф туркий ўзбек сўзи. Уни дунёга совға қилиб, ўзимиз **қатик** деймиз. Бамисоли **олов, чўғ** маъносидаги **ўт** сў-

зидан ясалган **ўтуг** сўзимизни **утюг** шаклида бошқаларга бериб, ўзимиз **дазмол** деганимиз, ёки **қафтанимиз**ни бировга кийдириб, ўзимиз **тўн**, **чопон** кийганимиз каби. Бундай ҳиммат инглизларда бор. Улар **апельсин** деган инглизча сўзни бутун оламга улашиб, ўзлари **оранж** дейдилар.

Қат билан **қот** ўзагининг Кошғарий бобо битмаган маънолари бугун бизда бор. Ишни, гапни **қотирамиз**, андижонча айтсак, **қатириб** ташлаймиз. Сўзамоллик билан бошқаларни лол қилиб, **қотириб** қўямиз. Бундай «**қотириш**»лар қадимда бўлмаган чоғи, эски луғатларга кирмаган.

Қаттиқ деган сўзнинг ўзи кулоққа қаттиқ эшитилади. Гўё оҳангда маъно яширингандек. Араб тилида ҳам **қатъий**, **қатъият** сўзларининг ўзаги **қатъ**. Бу қаттиқ товушли сўз **узиш**, **кесиш**ни англатади. **Қатъий сўз** – кесиб айтилган сўз. Қизиқки, инглиз тилида ҳам кесиш, қирқиш **кат** дейилади. Ҳеч бир қариндошлиги бўлмаган бу уч тилдаги оҳангдошликка сабаб нима? Ўзбекча **қат**нинг қаттиқлиги, арабча **қатъ**, инглизча **кат**нинг мато кесгандаги товушга ўхшашлиги аён. Демак, ҳар бир атама замирида инсоннинг нозик ҳиссиёти, қалби ва онгидаги товушлар, ранглар дунёси, яна биз англаб етмаган олтинчи, еттинчи, саккизинчи туйғулари яширин экан.

Сўз орасида сўз: ўзбекча **емак** билан русча **есть** сўзларининг ўзаги битта – **е!** Биз **е**, десак, руслар **ешь**, дейдилар. **Еда**, **ем**, **едим** сўзлари рус тилида **емиш**, **емоқдаман**, **емоқдамиз** де-

ган маънони билдирса, ўзбекчалаб, **е-да**, десак, **егин-да**, деб қистаган бўламиз. **Ем**, деганда биз молга бериладиган емишни англаймиз. **Едим** эса еб тугатдим, деганимиз бўлади.

Агар бу ҳолни тилларнинг ўзаро таъсири, десак, туркий халқларнинг Русия билан алоқаси узоқ минг йилларга бориб тақалиши керак. Чунки ҳар икки тилдаги бу ўзак сўзнинг тарихи халқларимиз тарихи қадар кўхнадир. Мабодо ҳар икки халқда **е** ўзаги мустақил равишда азалдан бор, бири-биридан олмаган десак, бундай мувофиқликка ҳайратланишимиз керак.

Мана энди асосий мақсадга келдик. Ўзбекча **қат** ўзагидан ясалган яна бир атама бор. Бу **қатағон**. От **чопағон**, ит **қопағон**, одам **топағон** бўлганидек, **қаттиқ**ланган нарса **қатағон** дейилади. Қаттиқ беркитилган эшик, қаттиқ ўрнатилган тартиб, қаттиқ манъ қилинган ишга нисбатан бу сўз айтилади. Чор Россияси ҳукмрон бўлган вақтлар ўзбекларнинг Ўрда кўпригидан ўтиб, рус зодагонлари яшайдиган янги шаҳарга кириши **қатағон**, русча айтганда **запрет** эди. Ундан ҳам аввал Тошкентнинг ўн икки дарбозасидан бири **Қатағон** деб аталган. Кейинча **Қўймас** деганлар. **Қатағон** ҳам, **Қўймас** ҳам битта маънони англатади. Бу дарвоза ёпиқ.

Қаттиқ нарсани **қатағон**, дедик. Қандай қилиб бу сўз **берк** маъносини олди? Бу саволга жавобни Самарқанддан топдик. Шаҳар айланиб юриб бир дўконга кирдик. Пештахта ёнида чой ичиб ўтирган сотувчилардан бири бизга қараб: – **Маҳкам!** – деди. Биз бу сўз-

га эътибор қилмадик. Бирор Маҳкам исмли ўртоғини чақираяпти, меҳмонларга қара, хизмат қил, демокчи, дея ўйладик. Кириб келавердик. Сотувчи ўрнидан туриб, жаҳл билан сўзини такрорлади: – Хой, мен сизга айтаёбман: – **Маҳкам!** – Шунда англадикки, **махкам** сўзи – берк, кириш мумкин эмас, дегани экан. Бир тилда сўзлашувчи одамлар бир-бирини тушунмаса қизиқ бўларкан. Биз узр айтиб дўконни тарк этдик.

Маҳкам деган сўзни биз **қаттиқ, мустаҳкам,** деб тушунамиз. Бу сўз берк маъносини ҳам англатса, демак **қаттиқ** сўздан чиққан **қатағон** ҳам ёпиқ, кириш мумкин эмас, деган тушунчани англатиши табиий. Маҳкам ва мустаҳкам сўзларига ўзакдош бўлган **истехкомда** ҳам шу маъно бор.

Қатағонни бугун **репрессия** ўрнида ишлатамиз. Сўзнинг ўзаги **пресс** бўлгани учун тўғридан-тўғри таржима қилиб, **босим** ҳам дейдилар. Дарҳақиқат, у машъум йилларда босим ҳам, тақиқ ҳам кучли бўлган. Лекин репрессия биз учун атамагина эмас, аянчли тақдир, фалокатли тарих ҳамдир. Шу маънода иккала истилоҳ ҳам халқимиз бошдан кечирган даҳшатни ифода қилолмайди. Миллионларнинг ёстиғини қуритган **репрессияни** қатағон, босим эмас, **истибдод** деса тўғрироқ бўлади. **Истибдод** чекланмаган ҳуқуқ билан жабр-зулм ўтказиш демакдир. Бу сўзда босим ҳам, ҳақсизлик ва шафқатсизлик ҳам, зиндон азоблари ҳам бор. **Истибдод дод** сўзига ўзакдош эмас. Лекин бу

калимада жабрдийдаларнинг доду фарёди эшитилиб туради.

Мустабид тузумнинг тутқунлиги – **истибдод**, **мустақил** Ватаннинг эркинлиги – **истиқлол**. Истибоднинг заволи, истиқлолнинг камоли мангу бўлсин.

ҚОЙИЛ!

Биз гапни қойил қиламиз, бошқаларга қойил бўламиз, лекин **қойил** ўзи нима, маъноси қандай – суриштирмаймиз. **Қойил** – сўзловчи дегани. Бу сўз аслида сўзамол одамга нисбатан ишлатилган. Гап билган **қойил**, иш билган **омил** аталган. Қойиллар ва омиллар баҳсида сўзамоллар устун келган чоғи, **омил** сўзи чекиниб, **қойил** сўзи ғолиб бўлди ва **омил**нинг ҳудудларини-да эгаллади. Ишга устани ҳам **қойил** дейдиган бўлдик. Биров тўп тепишни қойиллатса, биров ёғоч йўнишни қойиллатади. Биз эса уларга қараб жим турсак ҳам қойил бўламиз. Хунар эгаси **қойил** мақомини олгач, ўринлатиб бажарилган ишни **қойилмақом** дейдиган бўлдик. Биз бу сўзни осмондан олмадик. Ўринбосар маъносидаги **қойиммақом** сўзидан ясаб қўяқолдик.

Бу оламда қойилмақом ишлар кўп. Ёқа ушлаб тавбалар дейсиз. Нашриётда муҳаррир бўлиб ишлардим. Бир шеърин баёзни босмахонага топширдик. Бир ой ўтиб терилган нусха – корректура келди. Не кўз билан кўрайликки, бирор саҳифа беҳато ёзилмаган. Ҳарф терувчи ҳамма шеърларни ўзи тушунганча тўғрилаб

чикқан. **Музофот мукофотга, мухаммас мусалласга, пеша тешага** айланган. Ҳаммасидан қизиғи, бир ғазалхон шоиримизнинг, **Не муаттарликки бор, ул мушки анбардин келур**, деган сатрини **мушук омбордан келур**, деб тузатибди. Ўша ҳарф терувчини суҳбатга чақирдик. Хатоларини кўрсатдик. У эса узр айтиш ўрнига биз билан баҳс қилишга тушди. «Мушук омбордан келади-да, бошқа қаердан келади», – деб туриб олди. Биз сўзларнинг маъносини чақиб, қозоқнинг тўққиз пулидек қилиб тушунтирганимиздан кейин ҳам хатосини бўйинга олмади, ўзимизни айбдор қилди.

– Одамзод тушунадиган қилиб ёзинглар-да, – деди у бизга ва ғолибона қадам ташлаб чиқиб кетди.

Ўшанда биз – ижодкорлар, муҳаррирлар эмас, оддий ҳарф терувчи устун чикди. Унинг айтганлари ўша замоннинг сўзи, давлатнинг, ҳоким мафқуранинг талаби эди. Йўқсил маданияти дея аталган дунёқарашнинг ифодаси эди. Биз ҳаммамиз насл-насабимизнинг уламо, мударрис ўтганини яшириб, қашшоқ, батрак бўлган дея кечмишимизни улуғлардик, ёзган шеърларимизнинг оддийлиги, жўнлиги билан мақтанар эдик. Шоир учун энг буюк мақтов – шеърининг оддийлиги ҳисобланарди. Етмиш йил ҳокимлик қилган бу сиёсат бошқа тиллар каби ўзбек тилини ҳам абгор қилди.

«Одамзод тушунадиган қилиб ёзинглар-да!» Қойил! Лисоний бойлик юз минглаб сўзларни ўз ичига олади. Лекин инсонга тириклик ўтказиш учун уч-тўрт минг сўзни билиш кифоя.

Кўчада ўйнаб юрган гўдакнинг луғат бойлиги юзта сўздан ошмайди. Унга шу етарли. Уни ҳам **қойил** деймиз. Агар ўша қашшоқликка сифиниш мафқураси яна эллик йил давом этса, сўз хазинамиз гўдакнинг луғат бойлигидек бўлиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Жаҳолатнинг энг олий даражаси нодонлик билан ғурурланишдир. Қуръонни танимаслик, тасаввуфни англамаслик, мумтоз шеърятни укмаслик, тарихимизнинг улуғвор саҳифаларини тан олмаслик, халқ қадриятларини билмаслик ва бу билан гердайиш ҳар бир амалдор учун фарз эди, юксак мартабаларга кўтарилишнинг равон йўли эди. Бундай кўзқарашни юрагига жо қилган кишилар ҳозир ҳам бор. Қулликка кўнган ва кўниккан бу тоифа кишилар хануз кечмишни соғинадилар, эгаллаган ўриндикларини қўмсайдилар. Уларга ҳам қойилмиз.

Айтар сўзни айтдим. Яна нима демокчи эдим? Дарвоқе, гап орасида **қозоқнинг тўққиз пулидай**, деган ибора тилга олинди. Тўққиз пул нима эканини ёши улуғ кишилар билишадди. Билмаганлар билиб қўйса, ёмон бўлмас.

Аввало **пул** ўзи нима? Луғатларда **пул** юнонча сўз дейилган. **Тийин** маъносида. Форс тилида бу сўз **кўприк** демакдир. Ажабки, юнонча пул билан форсча пулнинг мазмуни туташ. **Кўприк** қирғоқларни туташтирса, **пул** олди-берди қилувчи одамларни туташтиради.

Юртимизда пул муомаласи тарихи жуда қадим замонларга бориб етади. Соҳибқирон бобомиз зарб қилдирган олтин тангалар дунё саҳнида ҳозирги доллар, евро каби қудратга эга

бўлган. Тангамиз Россияга бориб **деньги** бўлди, олтинимиз **алтын** шаклига кириб пул бирлигига айланди. Қарангки, рус тангалари олтин эмас, кумушдан, кумуш аралашмасидан, бора-бора мисдан зарб этилиб, кадри тўққиз пулга тушганда ҳам номи **алтын** бўлиб қолаверди. Энг қадрсиз нарса **тўққиз пулга қиммат** дейилганидек, руслар, **ни гроша, ни алтына нет**, деб куруқ чўнтакни айтадиган бўлдилар.

Қозоқ тўғри ва содда халқ эмасми, сартчалик, ё ўзбекчалик савдога уста бўлмаган. Бухорода зарб қилинган турли-туман тангаларнинг ўлчовини фарқламай, савдони жўнгина русча пул ҳисобида қилган. Русларнинг **грош** дегани **уч пул, алтын** дегани **тўққиз пул** бўлган. Шу сабабдан оддий тушунарли нарсани **қозоқнинг тўққиз пулидай**, дейилади. Ажабки, бундай пул бирликларининг йўқ бўлиб кетганига юз йилдан ошса ҳам маталга айланган ибора ҳали тиррик. Ҳикматли Сўзнинг умрбоқийлигига қойил бўлмай илож йўқ.

Пул ҳақидаги сўзни Ҳазрат Навоий сатрлари билан тугатгим келади. Улуғ устоз бу сўзнинг ҳар икки маъносини истифода этганлар:

*Киртик эрмаским, Навоий ўтгай ул чобук дебон,
Кўз қаро суйига боғлайдур қамишлар бирла пул.*

Яъни кўз ёшим бамисоли оқиб келган сел, тошқин қора сув. Севгилим бу сойда фарқ бўлмасин дея киприкларимни қамиш қилиб кўприк солдим. Гўзал ташбех, беқиёс муболаға!

«Сабъан сайёр»да нўноқ котиблар устида сўз бораркан, улар учун китобат санъатидан

кўра моддий манфаат юқори туриши шундай тасвирланган:

*Қора пул узра можаро қилса,
Юзидек сафҳани қаро қилса...*

Қора пул бу ўринда арзимас чақа маъносида келган. Қора чақа учун қоғозни қора қилувчи хаттот қоғозни эмас, ўз юзини қора қилади. Бошқа бир байтда айтиладики, инсонни икки дунё бахту саодатига олиб борувчи йўл – сироти мустақим, ҳақиқат кўприги орқали ўтгувчи шариат йўлидир. Бу пулдан, яъни кўприқдан ўтмай жаннатга киролмассан.

*Сироти мустақим ўлди шариат.
Ки, жаннат топмоғунг ўтмай бу пулдин.*

Ҳазратнинг ушбу байти ила **қойил** сўзи ҳақидаги сўзга нуқта қўйдик.

ҚИЛИБ ТУРКЛАРЧА ЯҒМОНИ

Шарқнинг буюк шоири Ҳофиз Шерозийнинг дунёга доврўғи кетган нодир ғазалини биласиз, ёд олгансиз, севиб такрорлайсиз. Ғазал шундай байт билан бошланади:

*Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

Шоир Хуршид маромига етказиб уни ўзбек тилига таржима қилган:

*Агар кўнглимни шод этса, ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.*

Рус тилида бу байт шундай жаранглаган:

О, если та ширазская турчанка

Захочет сердцем моим обладать,

Я не поспею за родинку на щечке

Ей Самарканд и Бухару отдать.

Бу гўзал байтда **Турки шерозий**, ёки **Шероз жонони**, ва ё **Ширазская турчанка** дея ким тасвир этилган? Бунда не мажоз борки, қарийб етти юз йил ўтса ҳам унутилмайди, бизни хайратга солади. Нега Рум гўзали эмас, Чин париси эмас, айнан турк жонони учун шоир дунёнинг энг чиройли икки шахрини бағишлади? Бунда не ҳикмат бор? Туркнинг бошқалардан айрича белгиси нима?

Бу саволга жавоб излаб «Девону луғотит турк»ни варақлаймиз:

ТУРК – Тангри ярлақагур Нух ўғлининг оти. Бу от Нух ўғли Турк авлодларига Тангри берган номдир.

Улуғ Тангри айтади: «Менинг бир тоифа аскарим бор. Уларни Турк деб атадим. Уларни кунчиқарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан газаблансам, туркларни уларга қарши йўллайман.»

Бу нарса уларнинг (туркларнинг) бошқаларга нисбатан фазилатли эканини кўрсатади. Ҳатто Тангри уларга ўзи от қўйган, исм берган. Уларни энг баланд ерларга, хушхаво жойларга ўрнатган ва ўзининг ботирларидан санаган. Туркларда кўркамлик, ёқимлилик, одоблилик, сўзининг устидан чиқишлик, дадиллик, кам-

тарлик каби мақташга сазовор хулқлар сону саноксиз...

Ушбу иқтибос «Девон...»нинг ўзбекча таржимасидан айнан кўчирилди. Эътибор беринг, туркларнинг фазилатлари саналганда биринчи навбатда **кўркамлик** айтилган. Дарҳақиқат, тарихга оид рисолаларда туркларнинг адил қоматли, хуш сувратли инсонлар экани ёзилади. Айниқса, шеърятда турк сўзи гўзаллик тимсолига айланган. Ҳофиз байтида ҳам **турки шерозий Шероз гўзали** маъносида келган. Шоир Хуршид байт моҳиятини чуқур англаб, **Шероз жонони**, дея аслиятга мос сўзни топа билган.

Турк атамасининг яна бир мазмуни бор. Барча эски луғатларда бу – халқ номи экани билан бир қаторда жангарилик, жанговарлик, аскарлик маънолари ҳам айтилган. **Турк** ёнида **турктоз, турки торож, турки яғмо, турки фалак, турки хито, туркизарб, турки ҳижоз, туркона аёв, туркона соз, туркигўй** сингари сўзлар келади ва уларнинг ҳар бирида халқ тарихи, хос белгилари яшириндир.

Сиз **турктоз**нинг отлик аскар эканини, **турки торож, турки яғмон**нинг жангу жадал маъноси биласиз. **Турки фалак** – Миррих сайёраси Марс демакдир. Қадимги юнонлар жанг, қирғи тангрисини Марс деганлар ва Миррих сайёрасининг қизил рангида қон белгисини кўриб уни ҳам Марс атаганлар. Шарқда туркнинг жанговарлиги шу даражада машҳур бўлибдики Миррихни ҳам **турки фалак** дея атадилар. Б халқнинг кўркам чехраси, юзидаги нур тиллағ

тополмайсиз. Шу боис шоир Хуршид байтни жўнгина, бизга тушунарли қилиб ўгирган.

Факат турклар эмас, бошқа бирнеча халқлар ҳам ўзларининг хос белгилари билан тимсолга айланганлар. Ўзбекнинг тўғрилиқ ва соддалиги, лўлининг шўхлиқ ва алдоқчилиги, хиндунинг нозу карашмаси, қорачалиқ белгилари ташбеҳларга сингиб кетган. Хофизнинг ушбу ғазалида хинду ҳам, – **ба холи хиндуяш бахшам** – турк ҳам, – **турки яғмо, турки шерозий, лўли** ҳам, – **лўлиёни шўх** – бор. Уларнинг ҳар бири катта меҳр билан тилга олинган. Дунё билган, таниган халқлар, шуҳрат топган жой номларининг тизилиб келгани – **Самарқанду Бухоро, Рукнободу Мусалло** – дилбар самимият, юксак маҳорат билан омихта бўлиб, ғазалнинг жаҳоншумул довуғини таъминлаган.

ИЛМИ ҒАЙБ

Болалигимизда «мушт кетди» деган ўйинимиз бўларди. Маҳалла болалари бир қаторга тизилиб ўтирардик. Ёши каттароқ, донороғимиз бошловчилик қилар, қаторда биринчи ўтирган боланинг қулоғига шивирлаб бир сўз айтарди. У бола эшитган сўзини ёнидаги ўртоғининг қулоғига шивирлар, ўртоғи ўртоғига айтиб, ўн ўн беш тилдан ўтгач, охириги бола эшитган сўзини овоз чиқариб айтарди. Бу сўз одатда бошловчи айтганидан тамоман бошқа бир сўз бўларди. Аслида **тошбақа** бўлса, охирида **мошкичирига** айланарди. Маза қилиб қулишардик. Бошловчи ким нима эшитгани, қўшнисига

нима деганини бирма-бир сўраб чиқарди. Тошбақанинг қай йўсин мошкичирига айлангани маълум бўларди. **Тошбақа – бошқача** бўлиб, **бошқача мошқачага** айланиб, у ҳам **мош қанча** шаклини олиб, яна уч-тўрт юмалаб **мошкичири** бўлгани ажиб хангома эди.

Ўйласам, Сўз оламининг эврилишлари улкан «мушт кетди» ўйини экан. Ҳар калима минглар, миллионлар тилидан ўтиб, баъзан аслиятга мутлақо алоқасиз сўзлар пайдо бўларкан. Биз эса шахру қишлоқларимиз, минг хил ашёларимиз, дарахту кўкатларимиз номини танимамай, асли нима эди, деб юрар эканмиз. Қўқон – ҳўк – тўнғизга кон бўлган, Форишнинг номи Париж, Паркент аслида Парикент эди, дея тахминлар қиламиз. Форишга қўшиб Фарғонадаги Боғдод, Самарқанд яқинидаги Мотритга Соҳибқирон бобомиз ном берганлар. Париж, Мадрид, Бағдод шаҳарлари номи билан қишлоқларни атаганлар, дея ривоят тўқиймиз. Ҳақиқат эса тилсим кулфлик сирлар сандиғи ичида яширип, уни аниқлашдан кўра тошбақанинг мошкичирига айланганини билиш осонроқ экан.

Бундай хол фақат бизларда эмас, дунёнинг барча тилларида бор. Жуда кўп мамлакатлар, элу элатларнинг номи қандай маънони англатиши, аслида қандай аталгани номаълум. Биз ўзимиз ҳам **ўзбек** деган номимиз қачондан бери мавжуд, асл маъноси нима, тахмин қиламиз холос. Ҳар янги топилган ҳужжат шаҳарларимиз ёшини улғайтириб боргани каби ҳар янги археологик кашфиёт тарихимиз тўғрисида янги фаразни яратади.

Дейдиларки, халқ ва мамлакат исмининг мазмунини бошқа тиллардан ахтариш даркор. Негаки, ном халқнинг ўзига эмас, яқин ва узоқ қўшниларга керак. Уларни бошқалардан фарқлаш учун керак. Араблар бошқа ҳамма халқларни **Ажам** деганлар, хиндлар учун ўзларидан бошқа барча **Хуросоний** бўлган. Тошкентлик ҳам тошкентлик бўлмаганларни **Анди** атаган. «Ўтган кунлар»да бу тўпори одат ёрқин бадийий ифодасини топган.

Биз ўз миллатимиз номини ўзбек деймиз ва ўзига бек бўлган халқ дея талқин қиламиз. Қозоқлар, ўзбек ўз оғам, дейди. Бу хикматли сўз ўзбеклар ҳам қадимда кўчманчи чорвадор халқ бўлгани, қозоқ билан ёндош поёнсиз яйловларда от сургани учун айтилган бўлса, ажабмас. Ҳазрат Навоий ҳам ўзбекни чўл фарзанди, бағри кенг, содда бир қавм шамойилида сўйиб тасвир этганлар.

*Ҳалол она сутидекдур гар ўзбаким тутса,
Тобук қилиб юкуниб тўстағон ичида қимиз.*

Тобук қилиш – эгилиш, тавозе кўрсатиш дегани. Тўстағон – қимиз ичадиган ёғоч коса. Бугунда чойхўр дея ном чиқарган ўзбек, демакки, Навоий замонида қозоқ қардоши каби қимизхўр бўлган, қўшни халқнинг ўз оғаси бўлган. **Қозоқ**-чи? Унинг номи қандай пайдо бўлди? Мирзо Бобур ўзининг қувғинда юрган чоғларини **қазоқ** деган **сўз** билан баён этган: «Андижонга келгандан сўнг Али Дўстнинг атвори тамом ўзгача бўлди. Менинг била

қазоқликларда ва меҳнатларда бўлгон кишилар била ёмон маош қилиша киришди.» Қазоқлик ва меҳнат – **қочоқлик** ва азоб-укубат демакдир. Яна бир ўринда: «Тўлун Хожа отлик Бориннинг мардона ва саромад **қазоқ** йигитларидан эди...» дейилган. **Қазоқ** бу ерда **сахро одами**, кенгликларда юрган **озод одам** маъносида келган. Бу каби ном олган халқлар, қавмлар дунёда бор. Дон, Кубань казаклари ҳам қозоққа отдош бўлганлар. Қозоқнинг эрки ўз қўлида бўлганидек, **казак** ҳам **вольный казак** дейилган. **Поляк** дала одами, сахройи дегани. Қипчоқ даштидан Русияга таҳдид солган кўчманчи халқлар ҳам **половецлар**, яъни сахройилар эди. **Украина** – **чекка ер**, эски ўзбек тилида айтсак, **қир** маъносини билдиради. Бу ўлкада яшаган **гайдамаклар** ўзимизнинг **ҳайдамак** сўзимиздан ном олганлар. Улар ҳам, болқонда озодлик учун курашган **гайдуқлар** ҳам қозоққа отдош десак бўлади. Руслар **край** деб атаган жами ерларни **қир** десак, адашмаймиз. Айтаберсам, дунёнинг ярми қозоқ бўлиб чиқади.

Агар биров сизга Ўзбекистон, Қозоғистон – ўзбек ва қозоқлар тўхтаган **станция** деса, албатта куласиз. Кулманг. Форсча **истодан** ва **ситон**, инглизча **stand** ва **station**, русча **становиться** ва **стан** (**полевой стан**, **летний стан**), француз тилидан русча орқали бизга етиб келган **станция** ва казаклар яшайдиган **станица** – бари бир ўзакдан чиққан. **Стан** – туриладиган ер, **село** – ўтириладиган ер. Шу ўринда бир савол: **остона** сўзи ҳам **ситон** билан қариндошми? Ундай десак, **дўстона**, **мардона**, **ошиқона**, деган

сўзларимиз бор. Уларда ўзак **дўст, мард, ошиқ** бўлгани каби остонанинг ўзаги **ост** бўлиши керак. Ахир остона остимизда бўлади-ку! Мабодо сиз бу ишончли, мантиқли гапга хўп десангиз... янглишасиз. Шоир сўзи ёлғондир, деган қадимги ибора рост бўлиб чиқади. **Остона** ҳам **ситон** ўзагидан. **Ситона** ва **остона** бир сўз.

Остонани биз **бўсаға** деб ҳам атаймиз. **Бўсаға** қандай сўздан олинган? Бу саволга шоирона жавоб шундай:

Ўпмоққа қўлин бермади, остонани мен зор **Ўпдим, бўсаға бўсаға ном олмади бекор.** Яъни, ёр қўлидан ўпмоққа борган ошиқ ниятга етолмай, остонасини ўпиб қайтди. **Бўсаға** аслида бўса учун, бўсаға, асл ўзбекча айтсак, **бўсаға** жой демақдир. Сиз бу лутфини тушунасан ва шоирни ёлғончига чиқармайсан, деб ишонаман. Бўсаға асли қандай сўздан олинган? Буни бизга олимларимиз айтсин.

Ситон сўзи аслида санскрит тилидан тарқалган, дейилади. Ҳозир ҳеч ким санскрит тилида гапирмайди. Бу каби умрини тугатган тиллар дунёда кўп. Улар минг-минглаб сўз ва атамаларни ўзлари билан қабрга олиб кетганлар. Бизга Сўз қандай шаклда етиб келган бўлса, шундай айтамыз, қай мазмунни касб этган бўлса, шундай қабул қиламыз. Одамзодга аён бўлмаган ва аён бўлмас, биргина Тангри таолога маълум сирлар олами **илми ғайб** дейилади. Сўзнинг мўъжизавий дунёси ҳам инсон ақли етмас **илми ғайб**дир.

БАРКАМОЛ СОДДАЛИК

Одатда шоирлар маҳорат пилланояларидан юксалиб, аввал соддаликдан мураккабликка, сўнг мураккабликдан яна соддаликка қараб бордилар. Лекин бу орқага қайтиш эмас. Икки соддалик ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Дастлабки соддалик жўнлик даражасида бўлса, кейингиси баркамоллик саналади. **Шеърим соддаликда шухрат қозонган**, деб ёзганда Фафур Фулом бадий маҳоратнинг юксак босқичини кўзда тутган.

Ўйласам, тиллар тараққиёти ҳам шундай босқичлардан ўтар экан. Дунёда лугат бойлиги мишга сўзга етиб етмайдиган ибтидоий қабилалар ҳам, сўз хазинаси миллиондан ошадиган мутараққий миллатлар ҳам бор. Қабила учун мишга сўз етиб ортади, лекин маданияти юксак халқларга миллион ҳам камлик қилиб, бошқа тиллардан сўз оладилар.

Тилларни қиёсий ўрганувчи олимлар сўз қурилишининг соддалигини, қондаларнинг аниқ ва изчиллигини, истисноларнинг камлигини муайян тилнинг баркамоллиги, деб қарайдилар. Бу айни ҳақиқат. Тил тараққий этгани сари чигалликлардан қутулиб борар экан. Шу ўлчов билан тарозуга қўйсак, ўзбек тили дунёнинг энг ривожланган тиллари қаторида туради.

Баркамоллик сўз яшанинг соддалиги, қулайлигидан бошланади. Биз икки сўзни ёнма-ён қўйиб, ортиқча қўшимчаларсиз янги сўз ясаймиз. **Сопол товоқ, темир йўл, кумуш қошиқ, ёғоч оёқ, тахта кўприк, тилла узук, деймиз-**

қўямиз. Бошқа тиллардаги каби икки сўз ўртасига воситачи тиркама қўйиб ўтирмаймиз. Инглизларда ҳам сўз яшаш жуда оддий. **Оёқнинг** ёнига **тўпни** қўйиб, **футбол** сўзини қурганлар. Ўзбекчада **оёқ тўп** деса бўлади. Лекин рус тилида **нога** билан **мячъ** ўзича бириқолмайди. Уларни қўшиш учун дастлаб **нога** сўзини сифатга, яъни **ножнойга** айлантириш керак. Энди **мячъ** сўзининг музаккар ё муаннаслигини, мужской ё женский родда эканини аниқлаш лозим. Охирида юмшатиш белгиси бор сўзларнинг ярми – музаккар, ярми – муаннас. Буни аниқлашнинг қоидаси йўқ. **Мячъ ножной** бўладими, ё **ножная**? Нега **нога** сўзи сифат шаклига кириб **нож** бўлди ва **пичоққа** айланди? Билмаган одам билмайди. Бундай мураккабликлар тилнинг безаги эмас.

Биз ўз тилимиздаги соддалик ва аниқлик қадрига етишимиз керак. Бошқа тилларга тақлид қилиб сўз яшаш қоидасини илмий таҳрирдан ўтказишга ҳожат йўқ. **Нон дўқони, қўл соати, қор одами, кўз ёши** – ясама сўзлар. Оддий халқ – **қўл соат, нон дўқон, қор одам, кўз ёш** дейди ва ўзбек тили қоидасига риоя қилади. Қоида яратувчилардан кўра тўғрироқ айтади. Ахир **билак узуги, қўл қопи, ер ёнғоғи** демаймиз-ку. Ҳамма бирдай **қўлқоп, билагузук, ерёнғоқ** дейди. Соҳибкирон бобомиз Амир Темури, буюк темурийзода Заҳириддин Бобур ўз фарзандларига **Шохрух** деб, **Ҳиндол** деб исм берганларида туркий – ўзбек тилининг ана шу гўзал имкониятидан заргарона фойдалана билганлар.

Ўзбек тилида отлар ва феъллар жинси фарқланмайди. Сўзларнинг музаккар-муаннаси, эркакча-аёлчаси йўқ. Ҳаммаси бир хил. Бу ҳам сўзлашни осонлаштиради. Мен ўзим шунча йил рус тилида муомала қилиб, ҳали ҳамон родларни адаштираман. Нега **день** – мужской, **ночь** – женский родда? Нега **октябрь** – тёплый, **осень** – тёплая? Не сабаб **дичь** – бошқа, **соболь** – бошқа жинсда? Мен учун тушунарсиз. Ўз тилимдан қўямасин, дейман.

Биз бирор калимага оддийгина **чи** кўнсак касб-хунар эгасининг номи чиқади. **Ишчи, ёзувчи, ўрмончи, бўёқчи, асалчи** каби. Бундай содда сўз ясаш ҳам барча тилларга хос эмас. Руслар биз санаган атамаларни **рабочий, писатель, лесник, маляр, пчеловод** дейдилар. Хунар эгаси яшашнинг шакли кўпу аниқ қондаси йўқ. Ҳар бирини ёдлаб олиш керак бўлади.

Биз бирор ишга ё воқеага сабаб бўлган одамни **сабабчи** деймиз. Рус тилида **причина** бор, лекин бу сўздан **сабабчи** ясаб бўлмайди. Шу боис тўй-тантана сабабчисини ярим ҳазил билан **виновник торжества** дейдилар. Бошқа сўз бўлмаса нима қилсинлар?

Жўналиш келишиги ясаш ҳам ўзимизда осон. Ҳамма сўзга тиркаса бўладиган **га** кўшимчамиз бор. Руслар Киевга борсалар **в Киев**, Украинага борсалар **на Украину**, дейдилар. Уйга кетсалар – **домой**, ишга кетсалар – **на работу**, ишхонага эса – **в кабинет**. **Кавказга** бошқа, **Бокуга** бошқа, **далага, овга** бир хил, **товларга, дарёга** бошқа хил, **даволанишга** алоҳида, **ши-**

фохонага алоҳида сўқмоқ оркали борадилар. Бу сўқмоқларда адашиш ҳеч гап эмас.

Киймоқ ва **кийдирмоқ** кўпгина тилларда бир хил айтилади. Руслар ҳам ҳар икки ҳолатда **одевать** сўзини ишлатадилар. Бизлар ўзимиз **киямиз**, бошқага **кийдирамиз**, иккинчи одамга айтиб, учинчи одамга **кийдиртирамиз**, ҳатто уч кишини ўртада восита қилиб тўртинчи одамга **кийдиртирғизамиз**. Қани бу ишни бошқа исталган тилда бир сўз билан айтиб кўринг-чи! Овора бўласиз!..

Бу сўзларни сиз ўзбек тилига тенг келадиган тил йўқ экан, деб тушушманг. «**Муҳокамат ул-луғатайн**» ҳам бундай мақсадда ёзилмаган. Баҳсимиз она тилимизнинг кенг имкониятлари тўғрисида, ҳеч бир тилдан кам эмаслиги устида бормоқда. Очиғини айтиш керак, луғат бойлигида биздан устун, сарфу паҳви бизникидан мукамал тиллар бор. Абдулла Қодирий **мехробдан чаён** иборасини русча шаклдан олган. Ўзбекчада **мехробдан чиққан чаён** бўлиши керак эди. Биз ҳеч вақт **қишлоқдан одам**, ёки **тандирдан патир** демаймиз. **Қишлоқдан келган одам**, **тандирдан узилган патир** деймиз. Лекин сўзнинг энг яхшиси – энг қисқаси бўлади. Рус тилидаги шакл қисқароқ ва соддароқ бўлгани учун Қодирий бобога маъқул келибди. Улуғлар кўйган кадам, албатта, ўзининг издошларини топар экан. **Мехробдан чаёнга тақлидан ён дафтардан кўчирма**, **қишлоқдан хушхабар**, **яхшидан ибрат** каби сарлавҳалар кўямиз. **Мозийдан садо** номли журналимиз бор. Пушкиннинг машҳур шеърини **Қуръондан иқтибос** деб таржима қилганмиз.

Ўзбек тилининг яна бир фазилати – маънодош сўзларга бойлиги. Бирон сўз йўқки, бошқа бир муқобили йўқ калимани топиш қийин бўлсин. Бу сифат илмда тавтология деб аталувчи меъдага тегадиган қайтариқларнинг олдини олади. Ҳозиргина **сўз** деган сўзни такрор айтмаслик учун **калима** дедик. **Сухан** десак ҳам бўлади. Бошқалар, масалан, тил мавзусида рисола ёзсалар, **тил** деган сўзни жонга теккунча қайтарадилар. Чунки уларда бу тушунчани билдирувчи бошқа истилоҳ бўлмайди. Биз **тил** ҳам, **лисон** ҳам, **забон** ҳам дейишимиз мумкин.

Тилимизда шаклдош сўзлар ҳам бисёр. **Тур** сўзида юз тур маъно ва маъно ранглари бор. Ўрнингдан **тур**, жойингда **тур**, сўзингда **тур**, ҳали шонмай **тур**; махсулот **тури**, **тур**лича ҳолат, **тур**ланадиган одам; мусобақанинг биринчи, иккинчи **тури**; **Тур** тоғи; сарфу нахв истилоҳи – **тур**ланиш ва **тусланиш**... Ёки **бор** сўзининг рангинлигига қаранг! Мактабга **бор**, вақтинг **бор**, печа **бор** айтдим... Мумтоз адабиётда **бор** сўзининг **юк** маъноси ҳам бор. **Бори** дил деб дил юки, қалб изтироблари айтилади. Сарой маъмурлари **бор аҳли** дейилади. **Бор** – мевани ҳам, **ижозатни** ҳам, **ёғдирувчини** ҳам англатади. **Зулфи анбарбор**, деганда хушбўй анбар таратувчи сочни тушунамиз.

Бир сўзда кўп маъно бўлса тилнинг шираси ортади. Чиройли сўз ўйинлари қилиш, аския айтишга имкон беради. Бундай нозик маъно товланишлари зукко одамларга завқ бағишлайди, шеърятда ийҳом санъати, туюқ жанрини ҳосил қилади. Мирзо Бобур: **Нечаки бориб эшиги-**

га бор топмадим, деганда, бор сўзининг тўрт маъносини кўзда тутган. Эшигига бориб деганда бор – бормоқ феълининг ўзаги, бор топмадим, дегандаги бор борлик, мавжудлик ифодаси. Бор топмадим иборасининг яна бир яширин маъноси – ижозат топмадим, рухсат олабилмадим. Байтда ошкор айтилмаган, фақат кўзда тутилган яна бир маъно – нечаки бориб ибораси нечаки бор қисмида яширилган. Бу ўринда нечаки бор – неча марта мазмунида келади. Ошиқ маъшуқа эшигига неча бор борди. Ёр ҳар гал уйда йўқ бўлади, бор топиб бўлмайти. Кўрмоққа ижозат, яъни бор олиш ҳам имконсиз. Чунки ёрнинг ўзи бор эмас. Бундай санъат имкони ўзбек тилидек бой ва рангин тилдагина бор.

Ўзбек тилининг яна бир қулайлиги – кўплик ясашнинг осонлиги. Рус тилида дед – деды, отец – отцы, мать – матери, брат – братья, сестра – сёстры, ребёнок – дети шаклида кўпайтирилади. Мана сизга биргина яқин қариндошлар ичидаги кўплик шакллари. Бу хил усуллар кўп, лекин умумий қоида йўқ. Ҳар бир ҳолатни ёд олиш керак. Араб тилида ҳам шу мураккаблик бор. Фанлар – фунун, олимлар – уламо, набийлар – анбиё, хаёл – хаёлот, султонлар – салотин, қаламлар – ақлом, туркманлар – тарокима кўринишида жамъ бўлади. Уларнинг барини ёд олиш араб тилини ўрганувчиларга осон эмас. Ўзбеклардаги битта лар шоҳу гадога баробар.

Тилимиздаги яна бир енгиллик шуки, саноғи айтилган нарсаларга кўплик белгиси лар

қўшилмайди. Бу мантиқан тўғри, чунки санокнинг ўзи кўпликни ифода қилади. Рус, инглиз тилларида санови маълум нарсаларга ҳам кўплик белгиси қўйилади. Бу икки тил таъсирида бизларда ҳам **ўнта китоблар, ўн иккита курсилар** дегувчи чала муллалар пайдо бўлди. Бу ҳол ўз она тилининг фазилатини билмаслик, менсимасликдир.

Дунё тилшунослари эътироф этган соддаликда буюк, бойликда уммон тилимиз бор. Унинг ижодкори донишманд халқимиз, элнинг минг йиллар давомида етиштирган улуғ олимлари, шоирлари, закий фарзандлари. Бу улкан бойлик бизники, қонуний мерос эгаси биз бўламиз. Биз миллионерлармиз. Бу хазинани асраб кўнайтирмоқ ҳам, совурмоқ ҳам мумкин. Очиғини айтганда, сўнгги юз йил ичида тил бойлигимиз совурилди.

Бир замон сафарда, турли миллат адиблари жам бўлган даврада, **до свидания** сўзининг ўзбекчаси нима бўлади, деган саволга **чао** дея жавоб қайтариб, дўстларимни кулдирган эдим. Ўша вақтда, дарҳақиқат, **чао** бутун дунёда удум бўлган, инглиз ҳам, хитой ҳам, ўзбеку қозоқ ҳам **чао** деб хайрлашар эди. У жавобим ҳазил эди, холос. Энди қардошлар даврасида бу хил саволдан чўчийман. Кўпгина ривожланган тилларга таржима бўлган халқаро атамалар ўзбекчада йўқ. Жуда узоқ вақт ҳоким бўлган, ҳозирда ҳам ўрнини бўшатмаган кўзқараш, яъни бундай истилоҳларни таржима қилиб ўтириш керак эмас, деган ғоя тилимизнинг бой имкониятларини йўққа чиқариш демакдир.

Нега арабчага, немисчага, русчага таржима қилинган атама ўзбекчада бўлмаслиги керак? Руслар **оксиген, водород, аэроплан** каби сўзларни аллақачон **кислород, водород, самолёт** қилиб олганлар. Биз дангасалар эса русчадан кўчирганмиз-қўйганмиз.

Истиқлол билан бирга ўзликни тиклаш замони келди. Тил – ўзликнинг бош белгиси. Ўз қадрини билмаган ўзганинг қадрини билмас, деган ҳикмат бор. Биз ўз она тилимиз қадрига етсак, араб тилининг бойлиги ва мукамал қурилишини кадрлаймиз, форс тилининг нафосати ва гўзаллигидан баҳра оламиз. Инглиз, рус тилларининг қудратини ҳис қиламиз. Уларни чуқур ўргансак, рақобат тўла бу оламда бамайлихотир қадам ташлаймиз.

НАРХУ НАВО ВА ОБУ ҲАВО

Биз **наво** сўзининг биргина маъносини биламиз. Ҳазрат Навоийга таҳаллус бўлган **куй, қўшиқ, оҳанг**ни тушунамиз. Дарҳақиқат, **наво** аксар шу мазмунда келади.

Бир вақтлар «Муштум» журналининг, нарх-навони қандай тушунтирасиз, деган саволига шундай ҳазил жавоб берилган эди:

*Наво – қўшиқ, мусиқа, оҳанг,
Нарх маъноси – баҳо бўлади.
Нархни кўриб ашула айтсанг,
Ўшанда нарх наво бўлади.*

Бу аскиянамо жавоб **наво** сўзини фақат бир маънода тушунувчиларга ҳам қаратилган ҳазил

эди. Аслида, **нарх-навонинг** ашулага алоқаси йўқ. Ҳаёт учун зарур бўлган нарсалар мажмуи ҳам **наво** дейилади.

*Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навой ёмон бўлса, сен яхши бўл!*

Сиз кўп бор эшитган бу байтдаги **наво** айнан шу мазмунда. **Навосиз** улус – эҳтиёжманд халқ. **Бенаво** ҳам шу. **Навобахш** бўлмоқ – бенаволарга нажоткор бўлмоқдир. Улуғ шоир ва давлат арбобининг ўз укаси Дарвешалига қилган насиҳати юксак инсонпарварлик тараннуми бўлиб қалбларимиздан жой олган.

Нарху наво – фақатгина лозим нарсалар баҳоси эмас. У кенг тушунча – бозорнинг аҳволи, қимматчилик ё арзончилик белгиси, халқнинг турмуш даражасига кўрсаткич.

Наво сўзи тўғрисида бир оғиз сўз: бу калиманинг маънолари кўп. **Тартибу интизом, ризку емак, лашкару қурол, бойлигу равнақ, фарзанду авлод, сабру шукрона, тухфаю садақа, тутқунлигу занжир...**

Ҳофиз Хоразмийнинг шундай байти бор:

*Фақр йўлига бос қадам, изла навони дам-бадам,
Хони жаҳонда чулки йўқ ҳеч наволага наво.*

Биринчи сатрдаги **наво** – **сабру шукрона** маъносида келган бўлса, иккинчи сатрдаги **наво** – **равнақни** билдиради. Шоир айтмоқчики, эй инсон, бойликка ружу қилма, фақирликка сабр қил, шукрона айт. Бу дунё дастурхонидан еган

лукманг – **наволанг** сенга рухий равнак, камолот келтирмайди.

Донишманд халқ **нарх** ва **наво** каби икки сўзни қовуштириб, учинчи сўз, ё атама ясашга омил. **Дарсга хона, сутга чой, тузга сув, пахтага иш, қўлга рўмол, носга қовоқ, намозшомга гулни шундоққина ёндош кўйиб дарсхона, ширчой, намақоб, пахтакор, дастрўмол, носқовоқ, намозшомгул** ясалган.

Худди шундай **сув** билан **ҳаво** бирикиб русча **погода**, инглизча **weather** маъносидаги **обҳаво** сўзи пайдо бўлди. Дарҳақиқат, об-ҳаво сув билан ҳавонинг ҳолати, ҳаракатига боғлиқ тушунча. Намлик, ёғин-сочин, оқар сув, денгиз ҳамда ҳавонинг иссиқ-совуқлиги, шамолнинг кучи об-ҳавони белгилайди.

Бобур Мирзонинг **об-ҳаво** сўзи гўзал шеърӣй санъатга айланган шундай байти бор:

*Оху ёшимдин ортадур заъф, эй табиб,
Билдим, ярашмас эмди бу обу ҳаво манга.*

Яъни, йиғлаб кўз ёш тўкканим, ох урганним сайин заифлигим ортиб бормокда. Кўз ёш тўкишда сувга, ох тортишда ҳавога ишора бор. Демак бу сув, яни об ва ҳаво менга тўғри келмай қолди, дейди шоир ва кўз ёш, оху фарёднинг фойдасизлигини айтиш билан бирга Хиндистоннинг об-ҳавоси ўзининг соғлиғига маъқул эмаслиғига ҳам ишора қилади. Коса тагида яна бир нимкоса бор. Маълумки, дарди овирлашган беморга табиб: «Об-ҳавони ўзгартиринг», – дейди. Шоир қалбидаги юрт соғинчи, айрилиқ

дарди, об-ҳавони ўзгартириш орзуси ҳам байтда ўз ифодасини топган. Мана бу сатрлар ҳам Мирзо Бобурники:

*Қовун бирла узумнинг ҳажрида кўнглимда
гам ҳар сў,
Оқар сувнинг фироқидин кўзимдин ҳар дам оқар су(в).*

Ҳиндистон меваларга бой, лекин ҳеч бири қовун билан узумнинг таъмини бермайди. Бу ҳақда «Бобурнома»да ҳам айтилган. Шоир қовун ва узум воситасида ўз она юртининг беқиёс табиати ва иқлимини таърифлайди ва қалб соғинчини изҳор қилади. Байтда ҳар томон маъносидаги **ҳар сў** билан **оқар су** (сув) ёндош келиб ажиб шеърӣ санъат – ийҳом пайдо бўлган. **Оқар сув** билан кўзимдан **оқар сув** ибораларида **оқар сўзи** бир ўринда сифат, яна бир ўринда феъл вазифасини бажармоқда.

Биз нарху наво билан обу ҳаво истилоҳларининг маъзини чақишга ҳаракат қилдик. Тилимизнинг сўз яшаш имконлари устида фикрлашдик. Ганни шу ерда тугатсак ҳам бўларди. Лекин об-ҳавонинг инглиз тилида **weather** деб аталиши менга бошқа бир сўзни эслатди. Ҳавонинг ҳаракати рус тилида **ветер** дейилади. Бу сўз **weather** билан қариндошми? Ва ё фалак маъносидаги **сипехрнинг sphere, сфера, атмосфера, стратосфера**га алоқаси борми? Бу саволларга жавобни инглиз, рус тилларини сув қилиб ичиб юборганлар берсин. **Фирдавс** билан **paradise, ситора** билан **star, йўғурт** билан **yogurt** эгизак эканини ўзимиз ҳам биламиз.

Жахон тилларида туркий, форсий калималар тўлиб ётибди. Биз турли тўқималар билан уларни кўпайтиришимизга ҳожат йўқ. **Граммни** – **фирромга**, **матрасни** – **мадрасага** боғлаб маъно чиқараман, десак бошқаларга кулги бўламиз. Яқинда бир ўртоғимиз янги гап топиб келди: Аргентинани ўзимизнинг **аргин** деган уруғимиз очган эмиш. **Аргентина** – **аргин тинган** жой экан. Бу кашфиётга жавобан бошқа бир дўстимиз қочирим қилди: – Гапинг тўғри. Бу юртдан чиққан **Марадона** ўзимизнинг **Мардон** бўлади. **Чили** – **чиллакидан**, **Куба** – **Кувадан** олинган. Яна биров: – Аляска ҳам ўзимизнинг сўз, сафарга чиққан ўзбек, қаёққа кетаяпсан, деган саволга – **олисга**, деб жавоб берган, ўша **олисга** – **Аляска** бўлган, деди. Аския пайрови уланиб кетди. – Бизнинг қишлоқдан Фафир ва Амир деган ака-ука сайёҳлар чиққан, – деди яна биров, икковлон йўлга чиқиб, Фафир ака борган ер – Фафрика, Амир ака етган ер – Америка бўлган. Африка аслида – Фафрика эди. У ерлилар F ни айтолмаганлар. Ўша куни ҳазил-ҳазил билан дунёни эгаллаб қўйдик.

Бу хикояни айтишдан мақсад, биз қилган айрим тахминлар ўша пайровга ўхшаб кулгили эмасмикин?

Ветер билан **weather**, **сипехр** билан **сфера** тамоман бошқа сўзлар бўлса-чи? Яна бир суҳбатимизга нуқта эмас, савол белгиси қўйиб тугатдик.

ХОТИН ТИЛИ

Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг олима ва таржимон, мумтоз шеърятнинг ҳассос билимдонни Кибриё Қаҳҳорова билан бирга кечирган ҳаёти, ижодий ҳамкорлиги ўзи бир тарих. Бу меҳмондўст хонадон ўзига хос ёзувчилар уюшмаси эди. Ижодкорлар билан ҳаминша гавжум бўларди. Устоз вафотидан кейин ҳам бу анъана давом этди. Абдулла Қаҳҳор чироғи ўчмади, бу азиз даргоҳдан қадамимиз узилмади. Қутлуғ хонадон ўз эгаларидан кейин ҳам хувиллаб қолгани йўқ. Уй-музей хануз мухлислар билан, бу икки ижодкорни кўрган ва кўрмаган шоғирду муҳиблар билан тўла.

Абдулла Қаҳҳор билан Кибриё Қаҳҳорованинг турмуши оддий эр-хотинлик муносабатидан юксакроқ эди. Кўнгил яқинлиги, ижодий ҳамкорлик ўз йўлига. Икки сўз устасининг суҳбатлари лутфга, тутилмаган гапларга, гўзал қочиримларга бой бўларди. Абдулла аканинг тағдор гапларига Кибриё опанинг назокатли жавоблари бизга ҳам завқли, ҳам ибратли эди.

Кибриё Қаҳҳорова эсдаликларидан:

«Турмуш деганнинг аччиғи ҳам, чучуги ҳам бўлади. Эрим умрида мени урушмаган, қаттиқ сўзламаган, дегувчи хотинлар бекорнинг бештасини айтибдилар. Сизлар Абдулла акангиз билан ширин суҳбатларимизни кўргансиз, холос. Қаҳҳорнинг қаҳрини сиз билмайсиз. Мен билганман. Эшитадиганимни эшитганман. Лекин Абдулла акангиз жаҳли чиққанда ҳам сўзни тобига келтириб, чийратма қилиб айтарди.

Уйда тожикча гаплашардик. Мен ўзим тожик бўлганим учун, Абдулла акангиз Қўқонда ўрганган тожикчасини эсдан чиқармаслик учун. Кунлардан бир кун мен, хотин киши эмасманми, иззатталаб бўлиб, гинахонлик қилибман. У кишининг жавоби қулоғимдан кетмайди: – Яна нима қилай? Ҳамма хотинини **сен** деганда мен **сиз** десам, **она тилимни қўйиб хотин тилида гапирсам**, бундан ортиқ иззат қайда бор?.. Шу гапдан кейин мен қайтиб истиғно қилмайдиган бўлдим.»

Устоз Қаҳҳорнинг хотин тили деган ўткир ибораси мени кўп хаёлга толдирди. Шу ибора билан боғлиқ ҳодисалар, ривоятлар, шеърий сатрлар ёдимга келди. Хаёлим дунёни кезиб чикди. **Хотин тили.** Улуғ адиб бу лутф билан она тили деган сўзнинг азиз ва мўътабарлигини ҳам, аёлга эҳтиромнинг юксак мақомини ҳам гўзал ифода қилган. Гап фақат тожик тили устида эмас, кўнгил устида, эркак ва аёлнинг бир-бирини англаши устида бормоқда. Бу осон иш эмас. Хотин тилини англаш турмушнинг энг оғир ва мураккаб муаммоси, тирикликнинг мангу ечилмас жумбоғидир. Холиқи олам аёлнинг жинси ва жисмигина эмас, тафаккур тарзини ҳам бошқача яратган экан.

Эшитганим бор, дунёнинг қадам етмас узоқ оролларида яшовчи бир қабиланинг эркаклари бошқа, хотинлари бошқа тилда гаплашар, бир-бирларини тушунмас эканлар. Эркакнинг хотин тилида, аёлнинг эркак тилида гапириши уят ҳисобланар экан. Ўзаро муносабат фақат имо-ишора орқали экан. Бунини эшитиб аввал

хайрон бўлгандим. Маданиятдан узок, ибтидоий қабила-да, дегандим. Кейинроқ ўйласам, дунё тамаддуни етиб бормаган ўша қадам етмас ернинг халқи донишманд одамлар экан. Эркак ва аёл ўртасида ўтли нигоҳ, сирли имо, диллар талпинишидан бошқа яна қанақа гап-сўз бўлиши мумкин? Тилларнинг гаплашганидан юракларнинг тиллашгани минг бора аъло эмасми?

Эр-хотин ўртасида меҳр – кўз орқали, можаро – сўз орқали бўлар экан. Севишганларда гап кам, термилиш кўп бўлади. Турмуш қургач, гаплашиб оладиган масалалар чиқади. Кўргиликлар шундан бошланади. Бошимизга не бало келса, тилдан келади.

Ўша ибтидоий қабилага ҳавас қилдим. Қадим замонларда бизда ҳам шундай донишмандлик бор эди. Хотин билан гаплашиб ўтирган эр киши **хотинчалиш** дейиларди. Эр хотиннинг, хотин эрнинг отини айтиб чақирмаган. Чорлаганда фарзанд номи, зарур гап бўлса, фарзанд тили восита бўлган. Аёл кўзидаги ҳаё, эр кўнгилидаги меҳру шафқат барча муҳокаманинг ўрнини босган. Биз шундай муносабатга гувоҳ бўлган, «қолоқ» лардан қолган авлодмиз. Эр-хотин ўртасида тилсиз муомалани олис оролардан қидириш шарт эмас. Ўзимизнинг чекка қишлоқларда ҳали ҳамон бу одат йўқолиб кетмаган.

Ўзбек тилида эркаклар тилга олмайдиган, фақат аёлларга хос сўзлар бор. Булар асосан нозу карашма, эркалик билан боғлиқ сўзлар. Фақат аёлларга хос қарғишлар ҳам борки, йиғса, китоб бўлади.

Ўн тўққизинчи асрда яшаган маърифатпарвар шоира Осима Хоним эрдан зорланган хотин тилидан шундай сўзларни шеърга солган:

*Илоҳи, дарбадар юрган ватансиз жонни ер ютсун,
Ҳамиша уйда ётган беҳунар ҳайвонни ер ютсун.*

*Жаҳону осимону жумла мофиҳони фаҳм этмас,
Ўлукмас, ё тирикмас бисмили нимжонни ер ютсун.*

*Емак-ичмак, фалон қилмоқ, жаҳонни кори шулдир деб,
Шароби гафлат ичган беҳабар нодонни ер ютсун.*

*Хотинлар сўзи бўлса гарчи маънан беғубор олтун,
Қулоқ солмас жамоди маҳздек қотгонни ер ютсун.*

*Надоматдур биза ўлгунча нодон эрлара кетмак,
Бизи ҳайвон каби боғлаб семиртиргонни ер ютсун.*

*Ўқув билмас, ёзув билмас, яна дунёни фаҳм этмас,
Бу аҳмақдин туғулгон бахтсиз ўлгонни ер ютсун.*

*Узун тўн, катта салла, кирмаган ҳаммома умрида,
Сасиб битган қаро кўйлак била иштонни ер ютсун...*

*Гирифтори ҳавои нафс ўлуб шайтонга алданган,
Боқолмай қарзга ботуб, уч хотун олгонни ер ютсун.*

*Қилиб дорию дармон, бел букулган чоғда айиш истар,
Ҳалокатларни тавлид айлаган дармонни ер ютсун...*

*Фаройибдур жаҳоннинг кори сартосар назар солсанг,
Ямон эр бирла кўрган роҳати давронни ер ютсун.*

Кичкина луғат: **Мофиҳо** – дунёда бор нарсалар. **Жамоди маҳз** – бу ўринда куруқ кесак маъносида. **Тавлид** – туғдириш, дунёга келтириш.

Ер ютсин деган сўзни фақат аёл айтиши мумкин, фақат қизу жувонларга ярашади. **Хотин тилининг** хатто қарғишида ҳам назокат бор. Нозу карашмали сўзларини айтмаёк кўяй. Бошқа ҳеч бир тилда бўлмаган тотли, жозибали калималарни эшитин бизларга насиб қилган. Айниқса, Хоразм қизларининг ишвали сўзлари ҳеч бир таърифга сирмас. **Жоним сиза**, деру жон олар, ўлдиради **ўлмагайсиз**, деб. Олтмишинчи йилларнинг бир девоиа ёш шоири айтган экаи:

*Тинглайман кўп ўзбек сўзларин,
Хоразмча талаффузини.
Хуш кўраман у ер қизларин,
Қўйсангиз-а, деган сўзини.*

*Улар буни айтса мулойим,
Тилларидан шакар тўкилар.
Хоразмлик қизларни доим
Қўйсангиз а, дегизгим келар.*

Ўша ҳаваскор шоир улғайиб, ёши бир жойга борганда ҳам дилидаги завқини йўқотмабди, замона йигитларига насиҳат қилиб, уларнинг кулоғига бир сўз айтган экаи:

*Қиз боланинг рост гапи оздир,
Ёлгонлари бисёр, адашма.
«Тегманг менга» – дегани ноздир,
«Нари туринг», – деса, карашма.*

*Ишва билан: «Қуриб кетинг», – дер,
Кўнгилга ҳеч қаттиқ олмагин.
«Ўлинг», – деса, яшнаб юрабер,
«Қочинг», – деса, қочиб қолмагин.*

*Ҳеч гул борми ахир тикансиз?
Тиканига фидо қилгин жон.
Бир кун айтар: «Ёмон экансиз»,
Маъноси – сиз энг яхши инсон!*

ДАСТУРХОН

Даст – қўл эканини биламиз. Лекин бу форсий сўзнинг бошқа кўп маъноларидан ҳаммамиз ҳам хабардор эмасмиз. Ўзимиз ўнг қўл, чап қўл, қўли баланд, қўлбола, қўли гул, қўл қўймоқ, қўлламоқ... деганимиз каби даст ҳам рангин калима. **Даста, дастак, дастгоҳ, дастёр, дастхат, дастпеч, забардаст** – булар фақат қўл маъносига туташ сўзлар. Бу суҳаннинг **тараф, аҳвол, хил, нав, ғалаба** каби мазмунлари бор. **Куч-қудрат, амал-мартабани** ҳам ифода қилади. Бундан ҳосила бўлиб **дастур** атамаси вужудга келган.

Дастур – қоида, йўл-йўриқлар мажмуи. Биз бу кунда уни ана шу маънода тушунамиз ва ишлатамиз. Эски замонда шоҳ фармонлари асосида бундай қоидаларни тайёрловчи **вазирни** ҳам **дастур** деб атаганлар. Агар сиз Туркияда ишланган «Мухташам юз йил» кўп қисмли фильмини томоша қилган бўлсангиз, шоҳ ва шахзодалар ташрифи чоғида жарчи: **«Дастур!»** – деб ҳаммани огоҳ қилади. Улуғлар олдида ўзни қандай тутиш **дастурда** белгиланган ва бу **дастурни** ҳамма билган.

Хон эса бугунги тилимизда **стол**. Ота-боболаримиз чордона қуриб ўтирганлари учун бизнинг столимиз настроқ қилиб ясалган. Уни **хонтахта** ҳам дейишади. Назаримда, **подшо**

маъносидаги **хон** сўзидан фарқлаш учун шундай аташган. Аслида бу сўзлар араб хатида икки хил ёзилган. **Столни** англатувчи **хон** – **хавон** деб битилган ва **хон** деб ўқилган. Бамисоли **Хаворазм** ёзиб **Хоразм** ўқилгандек. Ўрни келганда айтиб қўйсак бўлар, форс тилида бу сўз **миз** дейилади ва **мизбон** ёки **мезбон стол эгаси** деган маънони билдиради.

Дастур билан **хон** нима эканини билган киши **дастурхоннинг** маъносини сизга тушунтириб бераолади. Стол тузаш тартиб-қоидаси **дастурхон** бўлади, деб айтиши мумкин. Лекин сиз бунга ишонманг. Негаки, **дастурхоннинг дастурга** ҳеч бир алоқаси йўқ. Аслида бу сўз – **дасторхон**.

Дастор деса биз фақат **саллани** тушунамиз. Йўқ. **Дастор** ҳам **рўмол** сингари бир бўлак матони англатади. **Даст** – **қўл**, **рў** – **юз**, **мол** – **мато**. Уч сўзни қўшса – **дастрўмол** бўлади. Кичкина рўмол **рўмолча** дейилгани каби кичик **дастор дасторча** дейилади. Бу сўз кўпроқ **белбоғ** маъносида келади. Ўзбекнинг тўни тўшаса кўрпача, устига ёпса кўрна, бошига қўйса ёстиқ бўлганидек, **дастор** ҳам бошга ўраса салла, қўл ювса сочиқ, ибодат қилса – жойнамоз, ёзса дастурхон, ўлса – кафанлик бўлган.

Бу ибтидоий маълумот **хонни** ҳам, **дасторни** ҳам билмайдиган ёшлар учун. Ўзим тенгилар, шу ҳам гап бўлдимиз, деб кулмасинлар. Мен ҳаммага ақл ўргатиб, бундан буён **дастурхон** эмас, **дасторхон** деб айтинг, демоқчи эмасман. Агар тилимиздаги барча сўзларни асл тарихий илдизларига қайтарамиз, талаффузи-

ни тўғрилаймиз, десак, бирорта бутун калима қолмаса керак. Сўзлар, товушлар ўзгариши – ҳаётий жараён. Биз **дастурхон** деймизми, ё **дас-торхон** атаймизми, қайсар халқ ўзи билганини, ўзига қулайини айтаберади. **Дастархон** сўзи-дан бир ҳарф ташлаб **дастахон** дейди. Тўғри қилади. Чунки **дастурхон** дейишдан кўра **дас-тархон** дейиш маъқулроқ. **А** ва **О** товушларининг алмашуви тилимизда азалдан бор, қоидага кирган. **Р** товушининг юмшатиб айтилиши, ёки тушуриб қолдирилиши эса фақат ўзбек тилига хос эмас. Айниқса инглизлар бу товушни ёзсалар ҳам оғзаки нутқда кўпинча талаффуз қилмайдилар.

Қоида, йўл-йўриқ маъносидаги **дастур** сўзи тилимиздан мустаҳкам жой олаётгани қувончли ҳол. Бу йўлда собитқадам бўлишимиз керак. Лекин тилимизни тозалаймиз, деб, халқаро атамаларни ялпи суриб чиқариш ҳам тўғри келмас. Улар ҳам янги замонда топган бойлигимиз. **Инсон** деган сўз ёнида, **одам, башар, одамзод, жон, шахс, зот, банда** каби атамаларимиз турганидек, **дастур** ёнида **программа, муаммо** ёнида **проблема, атама, истилоҳ** қаторида **термин** ҳам бўлса, **арава, улов, маркаб** билан ёндош **транспорт** ҳам кунимизга яраб турса, ўзбекча айтганда, тешиб чиқмайди.

Маънодош сўзларнинг ҳеч бири ортиқча эмас. Улар бир-бирига, ё сен тур, ё мен турай, демайдилар. Тилимизда фаол ишлатилган **дорилфунун** калимаси бор эди. **Университет** деган сўз турганда дорилфунунга нима бор, дея уни қуввин қилдилар. Аслида университетни

дорилфунун – фанлар уйи дейиш хато эмас эди. Расмий истилох бахсини қилмай, лекин адабиёт учун, айниқса, шеърят учун бу гўзал сўз аъло даражада хизмат қилиб турган эди. **Дорилфунуним** деб шеърлар ёзган эдик, кўз олдимизда бу сўз архаизмга айланди-қолди.

Такрор айтай, мақсад зинҳор ба зинҳор мавжуд халқаро атамалардан воз кечиш эмас. Фақат бор сўзларимизни йўқотмасак, хазинамизни совурмай, тўлдириш йўлидан борсак, дейман. Араб, форс тилларидан баҳраманд бўлиб ютқизмадик. Уларга қарши ялпи кураш очиб хароб бўлдик. Турк қардошларимиз ҳам бу кўрғиликни бошдан кечирганлар, афсусларини яширмайдилар.

Вазифа сунъий руслаштириш сиёсати натижасида тилдан суриб чиқарилган, унутилган бойлигимизни тиклашдир. Тиклаганда ҳам ҳар томонлама ўйлаб, мантиқ асосида етти ўлчаб бир кесганимиз яхши.

Биз ёзув қуролимизни **ручка** деймиз. **Қалам** деб русча **карандашни** айтамыз. Аслида **ручка**ни қалам десак, тўғри бўлади. Чунки **қалам** – **кесмоқ** сўзидан олинган. Қамишни кесиб **қалам** қилинган ва уни сиёҳга текизиб хат ёзилган. Демак, сиёҳли ёзув қуроли – **қалам**. Биз **қалам** дейдиган **карандаш** ҳам асл туркий атама. Русча луғатларнинг барида бу қайд этилган. Фақат аслиятни биров **қоратош** деса, биров **қоринтош** дейди. Биз ўз сўзимизни қайтариб олсак, ёмон бўлмасди. Лекин амалда бу қийин иш. Шунинг учун иккала ёзув қуролини **қалам** деб айтсак, хато бўлмас. **Карандаш қаламни** ҳам учини очиш учун кесилади, яъни **қалам** қилинади.

Балки **хон** деган сўзимиз ҳам вақт келиб столнинг ўрнини олар. Ахир у қисқа ва гўзал сўз. **Қўқон хони, Хева хони** билан адаштириб юбормасмиз. Биз **тур** ва **бор** сўзларининг олтиетти маъноларини айтиб, бир сўзда кўп маъно бўлса, тилнинг безаги, дедик. Икки маънодаги хон ҳам аския мавзуси бўлса, ажабмас. **Хонимиз хонларча безатилган**, десак, ёки ҳазилкаш дўстимизни столга таклиф қилиб, **хон хузурига марҳамат**, дея лутф қилсак, ҳам чиройли, ҳам ўзбекча бўларди.

Ҳазрат Навоий **хон** сўзини ҳам ясатилган **стол**, ҳам **неъмат** маъносида ишлатганлар. **Стол** тушунчаси кўп тилларда фақат ёғоч ашё эмас, ризқ маъносини ҳам англатади. Хон ҳам шундай. Ҳазратга қулоқ тутинг:

*Хони хусн ул юз, намакдон оғзидур, ул хон аро,
Нутқи шўрангездин пайдо намакдонида туз.*

Ёр чехраси неъмат тўла хон, оғзи хон устидаги намакдон, туздон, жонга ғавғою офат келтирувчи сўзи эса ўша туздондаги туз. Қарангки, Навоий замонида ҳам гўзалларнинг тили аччик, сўзи нордон бўларкан. Чиройли қочирим баробарида ғавғо маъносидаги шўрангез билан туз ажиб шеърый санъатга айланган. Яна бир ўринда Ҳазрат айтадилар:

*Қўйки, ул юз хонига наззора айлай тўйғуча,
Ким, кўзум бўлмиш бу қаҳти хусн айёмида оч.*

Маъноси: Ул гўзал юз неъматига бир тўйиб олай, қўйиб бер, чунки жамолини кўп замон кўр-

май, хусн камёблигидан, висол қаҳатчилигидан кўзим оч.

Хон сўзини ҳарқанча тарғиб қилмай, биламанки, у дарҳол тилимизга сингиб кетмайди. Киши умрида татиб кўрмаган таомни ейиши қандоқ қийин бўлса, умрида айтиб кўрмаган сўзни айтиши ҳам шундай мушкул. Бирини кўнгил тортмайди, бирига тил келмайди. Лекин она тилимизга ўзбекча сўзларни олиб кириш фақат кўнгил иши эмас, бурч ҳамдир. Бурчни адо этишда эса уятчанликка ўрин йўқ. Миллий, ватаний иш шахдамлик, жасорат ва мардликни талаб қилади.

АДАШ, ДЕДИМ, АДАШДИМ

Икки шоир, икки адаш, икки Турсунбой дўстларимга бағишланган ҳазил рубойи:

*Турсунбойга деди Турсунбой: Адаш,
Шартми иккимизни Турсунбой аташ?
Шеърхон адашмасин, бўлайлик энди
Сен Турсун Али, мен – Турсунбой Адаш.*

Бу сўзлар фақатгина икки шоирга эмас, **адаш**, дея адашувчиларга ҳам ҳазилдир. Нега исми бир одамларни **адаш** дейдилар, деб савол берсангиз, кўпинча, уларни бир-бирлари билан адаштирганлари учун, деган жавобни оласиз. **Адаш** сўзининг асли **отдош** эканини биров билса, биров билмайди. Шундай, **қир** сўзининг чекка ер деган маъносини билмаган киши **қирғоқнинг** қаердан пайдо бўлганини англа-

майди. Даланинг чеккаси **қир**, сувнинг чеккаси **қирғоқ**, эшик ё деразанинг чеккаси **қирра**.

*Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш,
не тонг,
Ростравлар арсадин гар тутсалар рухдек қироқ.*

Арса – майдон, **қироқ** – чекка ер. Ҳазратнинг бу машҳур байтида биринчи сўз шахмат тахтаси, иккинчиси – тахтанинг чеккасини билдиради. Фарзин ва рух – сипоҳлар. Рух тўғри чизик бўйлаб тикка юргани учун у кўнгли тўғри, ҳақсўз, ҳалол инсонга ўхшатишмоқда. Фарзин эса гоҳ тик, гоҳ қиялаб, ҳар ёнга кетабергани учун дили эгри, қадами эгри, ҳар мақомга йўрғалайдиган кишиларга қиёс бўлди. Рух тўғри сўз бўлгани учун шохдан йироқда, шахмат тахтасининг чеккасида туради. Шундай бўлгач, фарзин каби кажравлар, эгри қадамлар шох ёнидан жой олса, не ажаб?

Гўзал ва баркамол ташбих. Сўзларнинг маъно юки залворли. Ўзаги **қир** бўлган **қироқ** сўзи бамисоли узукка кўз қўйгандек ўз ўрнида. Афсуски, Навоий бобомизнинг тил бойлигидан тўла бахраманд эмасмиз. Бошқа кўп сўзлар каби **арса** ҳам, **қироқ** ҳам унут бўлган.

Бир эртақда айиқ билан дехқон шерикликда қарам экишади. Дехқон айиқни алдаб: «Ҳосилнинг тупи сенга, япроғи менга», – дейди. Алданган айиқ келгуси йил: «Энди тупини сен оласан, барги менга», – деб яна алданади. Чунки бу гал шолғом экишган эди. Нега илдизни **туп** дейдилар? Нега ёш келин ва куёвга: «**Туп**

қўйиб, палак ёзинглар», – деймиз? Илдиз ернинг **тубида** бўлади. Демак, **туб тушга** айланди. Бамисоли **турб турушга, чўб чўшга, қолиб қолишга, кўршабпарак кўршапалакка** айлангани каби, овзаки тилда китоб, мактаб сўзлари **китоп, мактап** дейилганидек. Гулнинг тагида, бешикнинг тагида турадиган, биз **тувак** деб атайдиган сопол идиш аслида **тубак** экан. **Туб** сўзининг тубини изласа, балки биз эътибор қилмаган яна кўп сўзлар чиқар. Паст одамни **тубан** дейдилар. **Туп** илдиз бўлса, илдизли ер **тупроқ** бўлади. Гўё **ўтли** ер **ўтлок, тошли** ер **тошлок**, гулнинг, меванинг ёпинчиғи **ёпроқ (япроқ)** бўлгандек.

Тупроқни биз **турпоқ** ҳам деймиз. Бу – **ёмурни ёмғир** деганимиз каби оддий ҳарф алмашинганими, ёки ўзбекча **тупроқ** билан арабча **турбат** сўзларининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган янги сўзми? Нима дейсиз?

Инсоннинг гавдаси **бошдан бошланиб, оёқда** тугайди, **одоқ** бўлади. **Оёқ** қадимда **одоқ** дейилган. Демак одамзоднинг **боши бош, одоғи одоқ** экан.

Бошга **сочилган соч**, уни **чоч** ҳам деймиз ва **кўп** деган маънода ҳам ишлатамиз. Соч толасидек кўп нарса **чоч** бўлади. Неки тўкилиб ётса, **тўкин**, сочилиб ётса, **сочин**. Мўл-кўлликни **тўкин-сочинлик**, дейдилар.

Сочдан пастда, бошнинг **пешида**, яъни олдида **пешона**. Пешонадаги ажинлар хатга ўхшайди. Ижодкор халқ бу чизиқларни қисмат ёзуви деб тасаввур қилган ва тақдирга тан берганда, пешонада борини кўрамиз, деган. Яна дейдиларки, инсоннинг пешонасига тескари хат

битилган, бахту омад ундан юзини терс ўгирган. Мирзо Бедил бу ривоятдан гўзал ташбих чиқарган:

*Нақши маъкуси нигин аз сажда мегардад дуруст,
Сарнавишти вожгунро рост месозад намоз.*

Яъни нигинга – мухр ўйилган узукка терс хат нақш этилган. Бармоқ букиб нигин қоғозга босилса, мухрнинг терс хати ўнг бўлади. Эй, инсон, сенинг ҳам пешонангга тақдир хати чаппа ёзилган. Уни ўнг хатга айлантириш учун пешонангни саждага кўй. Сенинг халоскоринг намоздир. Ажиб қиёс, бедилона чуқур фалсафий байт!

Пешона билан боғлиқ яна бир сеҳрли сўз. Руслар пешонани **чело**, инсон умрини **век**, дейдилар. **Человек** дегани пешонага битилган умр экан.

Бошимизнинг икки томонидан ўсиб чиққан, кўзанинг туткичидек ўзимизга ярашиб турган **овозтутқич** «локатор»имиз **қулоқ** бўлади. Дархақиқат, **қулоқ** кўпинча **тутқич** маъносида келади. Чойнакнинг, қумғоннинг, қозоннинг **қулоғи** бор. Қозончида ихтиёр қайдан **қулоқ** чиқарса, деймиз. Сув тутилган, боғланган ер ҳам **қулоқ**.

Сўзимиз аввалида ўртага тушган саволларга қайтсак. Юрагимиз макон тутган ер – **кўкрак**. **Кўксим осмон** деганимиз билан **кўксу кўкрак**нинг **кўк** осмонга ҳеч бир алоқаси йўқ чиқди. **Кўк** қадимги туркий тилда **эммоқ** сўзининг ўзати экан. Бир кўкракдан сут эмган **кўка**, **кўкал**

дош бўларкан. Демак, чинакам кўкрак аёлнинг кўкси экан. Биз эса куруқ кўкракни кериб, **кўксим қалқон**, деб юрган эканмиз.

Кўксимизда уриб турган юрак аслида юракми, ёки **урак**? Юрак урадими ё юрадими? Мен ўзимча **урак** дегим келади. Мантиқан шундай бўлиши керак. Лекин «Девону луғотит турк»да юрак дейилган. Дарҳақиқат, **юр** ўзаги фақат юришни англатмайди. Умуман **ҳаракат** маъносини билдиради. Масалан, **шамол юрди**, деймиз, **ишимиз юриб кетди**, деган гапимиз бор. Навоий ҳазрат ҳам **юрак** деганлар. **Дил, кўнгул** сўзларича кўп бўлмаса-да **юрак** ҳам турфа хил жилолари билан «Маънолар хазинаси» дан кўркем ўрин олган.

*Ғам кулбасида, жоно, ул хастага раҳм этким,
Тебранса, багир оғрир, дам урса, юрак санчар.*

Соф ўзбекона ибора! Кўкракдаги оғриқни **юрак санчини** дейиш халқимизда узоқ замонлардан бор экан. Ҳазрат яна бир ўринда айтганлар: **Ким яна йўқдир алар оллиға бормоққа юрак**. Биз **кўркув** маъносида ҳар кун ишлатадиган **юрак йўқ** бирикмасининг тарихи-да қадимий экан.

Бу сўз усмонли турк тилида **юрак**, аммо озарбайжонлар **урак** дейдилар. «Девону луғотит турк»дек, «Хазойин ул-маоний»дек муқаддас манбаларда **юрак** бўлса, бошқа саволга ўрин қолмаслиги керак эди. Лекин тинчимас кўнгил, иштибоҳчи фикрат менга тинчлик бермайди, жуда қадимда, Кошғарийдан ҳам минг йиллар

нарида бу сўз **урак** бўлгандир, деган хаёл кўнгилни тарк этмайди.

Тилимизда ўз асл маъносини аллақачон йўқотган, бизни адаш кўчаларга етакловчи сўзлар кўп. Дафъатан эсга тушганларини айтгай: **зимистон, хунук, меҳнат, фуқаро, мард, мағиз, мастава, нигор, тоза, ирода, таманно, фан, жазо, жазира, пул, сиёҳ, ватан, қалам, ғайрат, қатағон, салом, раҳмат, табрик, афанди, девона, дарвеш, марҳум, таклиф, тақсир, таҳрир, муҳаррир, дағал, дағдаға, бисот, кунж, чекиш, лавҳа, мақола, ғараз, юввош, ғалати, тасаддуқ, бадал, арава, асбоб, аския, айёр, артист, пир, жувон, қароқчи, қоп, қоққоқ, қопағон, разм, татбиқ, таҳаллус, сиёсат, табиб, арбоб, ҳамшира, доя, кошона, мусаллас, овқат, жаҳл, жоҳил, иснод, маймун, андиша, фаромуш, алвон, алфоз, ушоқ, сандал, авзо, хавотир, адабиёт, сарбаст, чўпчак, рўзғор, бағир, қайсар, ўксук, сайил, ғаш, нишхўрд, қойил, қойилмақом...** Санаб адо қилиш мушкул. Ўйласам, асл маъносини йўқотган сўзларни санагунча асл маъносида қолган, ҳеч бир янги мазмун, янги оҳанг касб этмаган сўзларни санаш осонроққа ўхшайди.

Бир ўтириш охирлаганда, меҳмонлардан бири мезбонга шундай деган эди: «Жуда яхши ўтирдик. Ҳам хўрдани ичдик, ҳам бурдани урдик. Энди бизга жавоб беринг». Мезбон бухоролик эди. Тожикчани яхши биларди. У кулиб қўйди-да: «Энди сизларга жавоб йўқ. Ишорани тушундим. Олиб кетишингиз учун бирор нарса тайёрлашим керак бўлади», — деди. Сўнг

хайрон бўлиб қолган меҳмонларга **хўрдан** ва **бурдан** нима эканини тушунтирди. **Хўрдан** – **емоқ**, **бурдан** – **олиб кетмоқ** экан. **Ҳам хўрдани, ҳам бурдани**, яъни ҳам ейиш, ҳам олиб кетиш, деган ибора ўзи тўйса ҳам кўзи тўймас меҳмонга нисбатан айтиларкан.

Адаш дедим, адашдим. Биз кўп адашамиз. Тилимиз поёнсиз – ўрмон. Унинг сўқмоқлари кўп. Ҳар бир сўз бамисоли бир тун дарахт. Шоҳу новдалари бисёр дарахт. Агар биз барчамиз ҳамжиҳат бўлиб уларнинг хусусиятларини ўргансак, асл макони қай замин эканини билиб, меҳр билан парвариш қилсак, бу ўрмон боғу чаманга, сўқмоқлар равон йўлга айланади. Тил гулшанида сайр этиш ҳам мароқли бўлади. Лекин бари бир... бу сайр сирлар оламига, мўъжизалар мамлакатига саёҳат бўлиб қолаверади.

АХИЙ, МЕН БИТДИМ

Тил тараққиёти миллат тарихи билан уйғун экан. Халқ қанча қадимий маданиятга эга бўлса, минг йиллар оша сўзлари ҳам ўзгаришга юз тутиб борар экан. Инглиз тили ҳам асрлар мобайнида ўзгара-ўзгара ёзув билан оғзаки нутқ ўртасидаги фарқ таниб бўлмас ҳолга келган. Ўзлари ҳазил билан, биз Ливерпул деб ёзамиз-у Манчестер деб ўқиймиз, дейишади. Лекин кўнлаб ноқулайликларга қарамай, табиати мозийпарастликка мойил бўлган инглизлар имлони ўзгартирмайдилар. Тарихни асраш учун, мумтоз адабиётни унутмаслик учун шундай қиладилар. Бунга тан бериш керак.

Англия ўзининг узок тарихида ҳеч қачон бировга қарам бўлмаган. Кўп замонлар улкан империянинг соҳиби эди. Ўз эрки ўзида эди. Биз қарам ўлка бўлганимиз учун ёзувимиздан, демакки, тарихимиздан жудо қилиндик. Қайта-қайта саводсизликка маҳкум бўлдик. Тилимизга бегона бўлган кирилл алифбоси мажбуран киритилди. Тўғри, араб алифбоси ҳам туркий тилга ётмаган. «Девону луғотит турк»ни араб тилида, араб ёзувида битган Маҳмуд Кошғарийга осон бўлмаган. Талай туркий товушларга мос ҳарфлар тополмаган. Абдулла Қодирий ҳам ўз романларини араб ёзувида битган. Қипчоқ шева-сига хос **туринг**, **ўтиринг** сўзларидаги асл туркий **«нг»** товушини ифода қилолмай, саҳифа тагида батафсил тушунтириш берган. Бу товушга кирилл ёзувида ҳам, лотин хатида ҳам мос белги йўқ.

Туркий халқларнинг кўргилиги шундаки, қадимги турк ёзуви йўқолиб кетган. Мўғилистоннинг Урхун, Россиянинг Енисей дарёлари соҳилидан топилган ёдгорликлар хати бир замонлар поёнсиз кенгликларда макон тутган халқларимизни бирлаштирган эди. Бамисоли хитой тасвирхат – иероглифлар турли лаҳжаларда сўзлашувчи бир ярим миллиардлик халқни боғлаб тургандек. Бизнинг ҳам кўхна ёзувимиз барҳаёт бўлиб, тараққий топганда, тилларимиз бу қадар йироқлашиб кетмас, қардош элларимиз мулоқотида учинчи тил восита бўлмас эди. Бизлар ягона буюк тилнинг усмонли, ўзбек, қозок, қирғиз, татар, бошқирд, тува, қораўғиз шеваларида сўзлашардик. Ёзи жазив

рама туркман чўлларида то аёзи бешафқат Ёкутиягача поёнсиз маконда бизга тилмоч керак бўлмасди.

Бу армонни айтиш бугун энди жасорат эмас. Кеча бундай сўзлар пантуркизм тарғиботи дея баҳоланар, айтувчига омонлик йўқ эди. Дунёни ларзага келтирган Турк хоқонлиги, қудратли Амир Темур давлати Мағрибу Машрик хотирасидан ўчиб кетмаган ва қондаги таҳлика унут бўлмаган. Шунинг учун ҳам дунё сиёсатининг жиловини тутиб турганлар паневропеизм, панславянизмдан эмас, пантуркизмдан чўчийдилар.

Етмишинчи йилларнинг боши эди. Ёзувчилар уюшмасининг ижод уйида бир кекса ёкут адиби билан қўшни бўлиб қолдим. Жажжи набираси билан келган экан. Қизалоқ ҳар гал таом еб бўлгач: «**Ахий, мен битдим**», – дерди. **Битдим** деган қадимий туркий сўзнинг **бўлдим, тугатдим** маънолари бизга таниш. Шунингдек татар, бошқирд тилларида отани **атий**, онани **аний** дейишлари ҳам аён. Лекин бобони **ахий** аталиши менга янгилик бўлди. Ўша кекса адиб билан тилларимизнинг ўхшаш томонлари тўғрисида гаплашмоқчи эдим. Лекин қулоғи оғир экан, сўзларимни яхши укмади. Бунинг устига у рус тилида ёзар экан. Мен билан русча сўзлашди. Адибнинг айтишича, ёкут тили йўқолиб бораётган тиллар қаторида. Ёшлар бу тилда гаплашмайдилар, ўқимайдилар. Халқ руслашиб бўлган.

Бу кичик халқларнинг катта фожиаси. Нуфузи миллионга етмаган, тўрт юз йил Россия мустамлакаси бўлган, мустамлака бўлганда ҳам

улкан давлатнинг энг чекка, овлоқ еридан жой топган халқнинг холи бошқа не кечиши мумкин? Тагин ҳам тил сақланиб қолибди. Чол набирасига она тилини ўргатибди. Араб тили ҳам, форс тили ҳам етиб бормаган, кўзлардан йироқ бу юртда, камчилик орасида бўлса ҳам, туркий тил ўзининг ибтидоий софлигини асраб қолибди.

Ёкутиядан келган қизалоқнинг, **мен битдим**, деган сўзи қуловимда қолди. Шу болажоннинг тили билан бир кичик халқ: **«мен битдим, тугаб бораётирман»**, – дегандек эди тасаввуримда. Дунёнинг ишларини қарангки, агар чигиртканинг бирор тури камайиб кетса, табиат мувозанати учун ўша турни сақлаб қолишга киришадилар. Табиатнинг қизил китоби бору, жамиятнинг қизил китоби йўқ экан. Бутун бошли бир тил йўқолаётган бўлса, тил эгаси бўлган халқ тугаб бораётган бўлса, бунга биров парво қилмас экан. **Нахотки тирик инсонлар жамоасининг ўша зараркунанда ҳашаротчалик қадри йўқ бўлса!**

Туркий тилда сўзлашувчи икки улуғ халқ номи айтилса, биттаси ўзбеклар бўлади. Жаҳон сахнида ўз ўрнини топган давлатмиз, тараққий этган илму фанимиз, маърифатимиз бор. Манман деган тилшуносларимиз бор. Олимларимиз зиммасида шарафли бир вазифа ҳам турибди. Бу – фақат ўзбек тили учун эмас, умуман туркий тиллар тараққиёти учун қайғурмоқ, уларнинг қисматини ўйламоқ масъулиятидир. Тили йўқолиб бораётган кичик халқлар катта қардошларига умид кўзини тикадилар. Тиллар,

айниқса, илдизи туташ тиллар бир-бирларидан бахра олиб ривож топадилар. Қилни қирқ ёрган тил билгичларимиз эски замондан қолган тор кулбани тарк этсалар, қардош тилларимизни чоғиштириб ўрганишга қаттикроқ киришсалар, туркий тилда сўзлашувчи оз сонли халқларнинг йўқ бўлиб кетмасликлари учун жон койитсалар, дейман. Бу ишни биз қилмасак, ким килади? Ўзингни бил, ўзгани қўй, дейиш, энди бизга ярашмайди. Қардош тилларни асраш ва ўрганиш аввало ўзимиз учун керак. Тилимизнинг ўзаги бўлган туркий сўзлар тарихи, бугуни ва эртасини ойдинроқ тасаввур қилишимиз учун, она тилимизнинг имкониятларини кенгайтириш учун керак. Катта кемага катта йўл, дейдилар. Бор илмий салоҳиятимиз, ғайратимиз, жасоратимизни кичик қардош тиллар ҳимоясига бағишламасак, бўлмас. Бу биз учун тарихий масъулият, келажак олдидаги улкан бурчдир.

КЕНГУРУ ВА БЕЛМЕС

Ўн саккизинчи асрда яшаган, ер юзини уч бор айланиб чиққан, талай орол-у кўрфаз-у бўғозларни кашф этган машҳур инглиз сайёҳи Жеймс Кукни, албатта, биласиз. Унинг аянчли қисматида хабардорсиз. Гавай оролларида ёввойи қабилалар уни тутиб, еб юборганлар.

Ўша Кук Австралияга келганда, қорин халтасида боласини кўтариб, икки оёқда сакраб юрган ажабтовур ҳайвонни кўрибди ва ерли одамлардан: «Бу нима?», – деб сўрабди. Улар албатта инглиз тилини билмаган ва бир-бирларига қараб, **тушунмадим**, деган. Бу сўз

маҳаллий халқ тилида **кенгуру** экан. Сайёҳ дафтарига ўша ҳайвонни **кенгуру** деб ёзибди ва бу ном дунёга тарқалибди.

Шоҳ Иван Грозний замонида руслар Қозон хонлигини забт этиб, маҳаллий халқ билан мулоқот қилганларида, татарлар русча тушунмаганлар, тил билмасликларини айтганлар. Орадан уч юз йил ўтиб, руслар Марказий Осиёда ҳам **билмасам** деган сўзга кўп дуч келдилар. Русчани тушунмаган **белмес** бўлди. Бора-бора ҳамма гап уқмас, ғалча одамлар **белмесга** айландилар, **балбес** бўлдилар.

Зобит халқнинг тилини билмаган, хатини ўқимаганнинг шўри қуриди экан. **Полвон**ларимиз **балван**, **пахлавон**ларимиз **ахламон** бўлдилар. Олим-у уламолари, фозил-у фузалолари беҳисоб бўлган навоийхон, бедилхон халқимизнинг саводхонлиги икки фоиз ҳисобланди...

Бир вақтлар Москва телевидениесининг «Ералаш» деган ҳажвий қисқа бадиий фильмлар туркуми бўларди. Мен бир рус шоиридан **ералаш**нинг маъносини сўрадим. У **ералаш** дегани **кавардак** бўлади, деб тушунтирди. Қозон кавлагандек қўлини айлантирди. Шундан сўнг мен ўзбекча **аралаш**, **ковурдоқ** сўзларининг маъносини айтдим. Ковурдоқ қозонда аралаштирилади. Демак: «Сизлар бу сўзни қозондан топгансизлар», – дедим. Ҳам ўчоқдаги қозондан, ҳам татар юртидаги Қозондан.

Ералашнинг кавардаклиги менга бошқа бир тилмочнинг таржимасини эслатди. «Амбар нима?», деб сўраганимизда, у – «сарай», деб жавоб берган эди...

Ўша оқшом рус тилига кирган туркий-ўзбек сўзлари устида узоқ баҳс бўлди. **Пост** ҳам, **караул** ва **есаул** ҳам, **калпак** ҳам, **штаны** ҳам қолмади. Қозоқ дўстим Олжас териб чиққан минг бир сўзнинг ҳаммаси бўлмаса-да, юзга яқини саналди. Москва-река яқинидаги «Бальчуг» меҳмонхонаси номини дўстим ўзича жемчуг сўзига қиёслаб, марварид маъносида деб юрар экан. Дарёнинг балчиқли қирғоғида тикланган бу мусофирхона исми мазмунини эшитгач, ҳафсаласи пир бўлди. «Билмаган эканман», – деди. Гап келганда **белмес** сўзининг тарихи устида ҳам суҳбатлашдик.

Дўстим деди:

– Москваликнинг илдинини очсанг, ҳар бирдан битта татар топасан, – дейдилар, – рост экан. Тилимизда туркий сўзлар тўлиб-тошиб ётибди. Биз уларнинг кўпини билмаймиз. Аслида **белмес** деб бизни айтса бўлар экан.

БЎЙИНБОҒ ДЕСАНГ ЎЛАРМИДИНГ?

Бу воқеани мен бир турк адибидан эшитганман. Унга ўша ҳодисани бошдан кечирган полвон жияни ҳикоя қилган экан. У йигит бир халқаро кураш мусобақасида ўзбек полвони билан танишиб қолибди. Улар бир меҳмонхонада ёнма-ён турар эканлар. Гаплари қовушиб, дидлари мос келиб, оз вақт ичида кадрдон бўлиб олибдилар.

Бир кун ўша йигит ўзбек дўстидан, бир кечага кроватингни бериб тур, деб сўрабди. Ўзбек ҳайрон бўлибди. «Кроватим сенга нега керак», – дебди. Турк унга шивирлабди:

– Бир жонон билан танишиб қолдим. Бугун кўришадиганмиз. У жуда гўзал экан...

– Тушундим, кроватинг йўқми?

– Бор, лекин эскироқ.

– Менинг кроватимда айш-ишрат қилмоқчимисан?

– Бир кеча холос...

Ўзбекнинг жони халқумига келибди:

– Қани, бир туёғингни шиқирлат! Чик, кўзимга кўринма! – дея уни хайдаб чиқарибди. Турк ҳам кизиққон экан: «Сенга нима ёмонлик қилдим, нега мени хайдайсан», – деб, ўзбекнинг ёқасидан олибди. Бақир-чақирга кўшнилари йиғилиб, икки полвонни зўрға ажратиб қўйибдилар. Улар ичида озарбайжонлик полвон ҳам бор экан, жанжал нимадан чиққанини сўрабди.

– Мен ундан фақат кроват сўрадим холос, – дебди турк.

– Менинг кроватимда бузуқлик қилмоқчи бўлди бу беномус, – дебди ўзбек.

Озар йигит бу гапни эшитиб, роса кулибди. Ўзини тўхтатолмай, қорнини чангаллаб узок ханда урибди. Жанжал устида қаҳ-қаҳ урган йигитга қараб ҳамма хайрон эмиш. У ниҳоят ўзини аранг босиб кўзидан оққан кулги ёшларини артиб ўзбекка дебди:

– Сен қардош, бекорга хафа бўлибсан. Кроват турк тилида галстук дегани. Дўстинг сендан, галстугингни бериб тур, деб сўрабди.

Ўша оқшом ўзбек полвони зиёфат берибди. Минг узрлар билан дўстига ҳамма галстукларини совға қилибди.

– Кроват нима, десанг бўлмасмиди? – дебди турк.

– Бўйинбоғ десанг, ўлармидинг? – дебди ўзбек.

ТЕСКАРИ ТУШГАН ТОВУШЛАР

Болалик кунларимдан унутилмас хотира бўлиб дил тубига чўккан қувонч лахзаларидан бири уйимизга патефон келгани эди. Ҳозирда музейларда турадиган бу ибтидоий техника воситаси ўша замоннинг мўъжизаси эди. Эсимдан чиқмайди: «қари бувим ёқа ушлаб хайратланар, «тавба-тавба, қора лаппакдан овоз чиқади-я, бунинг ичига ажина кириб олган,» дерди. Аввал бошда эшитишга кўрқиб юрган, кейин ўрганиб, патефондан нари кетмай қолганди. Ҳалима Носирова кўшиқ айтса, авж пардаларга етганда, «бай-бай-бай, мен ашулани бунақа айтолмайман,» дея ҳаммамизни кулдирар эди.

Ўша патефондан эшитган кўшиқларим ҳамон қулоғимдан кетмайди. Лутфихоним Саримсоқова маромига етказиб айтган катта ашулани унутмайман: **Хулқи хуш йўқ сен каби жонона, айналсин қулинг.** Кўшиқ айнан шундай айтилган эди. **Айлансин** эмас, **айналсин** қулинг! Фарғонада айналай деган сўзни ҳар кун эшитганим учун менга у эриш туюлмаган. Аксинча, Тошкентга келиб, аёлларнинг **айланай** дегани мени хайрон қилган эди. Кейинча Фурқатнинг ўша ғазалини тошиб ўқиганимда, яна ажабландим. Бу сўз ҳозирги имло қоидасига кўра **айлансин қулинг** тарзида

ёзилган. Лекин кўқонлик Фуркат ўзи қандай
ёзган ва аслида қайси шакл тўғри?

Огаҳийнинг бир ғазали шундай бошланади:

*Юзинг очким, қуёш садқанг бўлиб бошингдан
айлансин,
Янги ой юз тавозе кўргузиб қошингдан айлансин.*

Мумтоз шеърятимизнинг нодир намуна-
си бўлган бу ғазални кўп ҳофизларимиз тур-
ли оҳангда ижро этганлар. Тошкентлик Ориф
Алимахсумов **айлансин** деб айтган бўлса,
фарғоналик Алижон Эркаев **айналсин** шакли-
да ижро этган. Яна савол: қай бири тўғри?
Қозоқлар **айналайин** дейдилар. Биз турли ше-
валарда турлича айтамыз. Бухорода **айлонайин**,
Хоразмда **айнанайин** дейилади. Аслида қандай
эканини ҳазрат Навоийдан сўраймиз. Жавоб
шундай: **Музтариб кўнглим аро ул юз хаёли
айланур, Мавжлиғ суда қуёш акси нечукким
чайқалур.** Яна бир ерда айтганлар:...**теграмга
онча саъб гирифторлиғ айланди.** Демак, ай-
лансин дейилгани тўғри экан. Адабий тилимиз-
га бу сўз асл шаклида олинбди. Кўнглимиз
жойига тушди.

Тилимизда бу каби товуш алмашган сўз-
лар кўп. Алмашувнинг бир тури айтиш қийин
бўлгани учун мажбурият юзасидан содир бўлган.
Кифт, қулф, авф, бўйра, киприк сўзлари ас-
лида **китф, қуфл, афв, бўрә, кирпик** бўлган.
Тилсим ҳам **тилисм** дейилиши керак. Лекин бу
сўзлар талаффузига тилимиз келмайди. **Ёмғир**
аслида **ёммур. Ёмак, ёгин** шу ўзакдан. Айтиш
осон бўлсин учун ёмғирга айланди. **Тупрокни**

хам қулайлик юзасидан **турпоқ** деймиз. **Емак** маъносидаги **овқат** деган сўзимиз ҳам аслида ушбу маънони билдирувчи арабча **қут** сўзининг кўплик шакли – **аквот** бўлган. Биз тилимизга мослаб аввал **авқот**, сўнг **овқат** қилиб олганмиз.

Лекин кўпгина товуш алмашуви, ёзувда ҳарф алмашуви ихтиёрсиз, яна ҳам тўғрироғи, сўзга эътиборсизликдан юз беради. **Салтанат** исмининг **Санталатга**, **Марямхоннинг Майрамхонга**, **Назрулланинг Нарзуллага** айланиб қолгани бунга мисол бўлади. **Айналсин қулинг** деб куйлаган **Лутфихон** аяни ёшлигида ўз қариндошлари **Луфтихон** деб чақирганлар. Чунки водийда шундай айтилади. **Тўғрамоқни тўғрамоқ**, **қийналмоқни қийланмоқ**, **юмронқозикни юрмонқозик** дейиш ҳам водийга хос. **Сумалакни туркистонлик ўзбеклар суламак** дейдилар. Шоир Юсуф Сарёмийнинг ватани Туркистон яқинидаги **Сарём Сайрамга** айланди. Турк қардошларимиз **кўрсатишни кўстариш (гўстариш)** деб олганлар. Биз эса **ўгротишни ўргатиш** деб юбордик, улар **ўгратиш** дейдилар.

Тилимизда **ўргилай** деган сўз бор. **Айланай** маъносида. Лекин аслида **ўгрилай** бўлиши керак. Чунки орқага қараганда биз **ўргилмаймиз**, балки **ўгириламиз**. Хонандаю раққосага пул **ўгираамиз**. Яъни бошидан айлантириб, сўнг дўпписига қистирамиз, чўнтагига солаамиз, ё машшоқлар олдига ташлаймиз. Айланиш ва ўгрилиш бир мазмунли сўзлар. Лекин **ўгрилиш** демакка тил қовушмайди, шу боис бу сўз бир шевада **ўргилиш**, яна бир шевада **ўврилиш**, **эврилиш** бўлган. **Ўғрилик** сўзи ҳам шундай.

У ҳам икки товуш ўрин алмашиб **ўғирликка** айланди. Бу нотўғри. **Ўғир** – дон-дун майда-лайдиган узун ёғоч **ховон**. Уни **кели** деб ҳам айтамиз. **Ўғирлик қилиш** ўғир вазифасини бажариш, туйиш, янчиш бўлади. Афсуски, **ўғирлик** луғатларимизга кириб қонунлашди. Бу – илм сўзи қадрсиз, авом сўзи мўътабар саналган замондан бизга мерос қолган хатолик. Агар **ўғриликни ўғирлик** десак, **тўғриликни** ҳам **тўғирлик** дейишимиз керак бўлади.

Ўйласам, икки товушнинг ўрин алмашуви жуда узоқ тарихга эга экан. **Александр Македонский**нинг **Искандар Мақдуний**га айланиши бунга бир мисол. Араблар Александр номини бамисоли **Ал-Хоразмий, Ал-Бухорий, Ал-Фарғоний** дегандек **Ал-Иксандар** деб қабул қилганлар. Исмларни оддийгина қилиб **Термизий, Беруний, Марғилоний** дейилгани каби бора-бора бу номдан ҳам **Ал** қўшимчаси тушиб қолган. Лекин **Иксандар** ҳам талаффузга қийин. Шу боис қулайлик қондасига кўра исмдаги икки ҳарф алмашиб, **Иксандар Искандарга** айланган. Бундай эврилишни ҳис қилмаган кишига **Александр** қаёқдаю **Искандар** қаёқда!

Одатда халқ ўзи тўқиган ривоятларни машҳур шахслар номи билан боғлайдилар. Чингизхон, Амир Темур, Наполеонга нисбат берилган ҳикматлар, ҳикоятлар жуда кўп. Шохдор подшонинг сартароши ўзи билган ҳақиқатни бировга айтолмай қорни шишиб кетгани, охир қудукка сўзлаб азобдан қутулгани ва қудукдан ўсиб чиққан қамиш най бўлиб сирни оламга ёйгани тўғрисида ибратли эртак бор, яхши

биласиз. Подшо ва саркардалар ичида Искандардан машхури бўлмагани учун ривоят унинг номига боғланган. Эмишки, най **Искандарнинг шохи бор**, деб куйлаган. Тириклигидаёқ шуҳрати оламга кетган бу улўф саркарда шу эртақ боис Искандар Зулқарнайн – икки шохли Искандар номини олди.

Асрлар ўтди. Зулқарнайн лақаби ҳам замонлар оша ўз асл маъносини йўқотган сўзлар қаторига кирди. Унинг икки шохли деган мазмуни нутилиб, Искандар адолат, ақл-заковат, мардлик ва саховат тимсолига айланди. Инсонларнинг одил шох тўғрисидаги орзуси шу номда мужассам бўлди. Қуръони каримда ҳам Зулқарнайн зикр этилган. У ҳақда ўлмас достонлар битилган. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асари бундай достонларнинг энг сараси ва энг улуғидир.

Тескари тушган товушлар ҳақидаги суҳбатни шу ерда яқунласак бўларди. Мен ўзим билган, ёдимга тушган сўзларни айтдим. Хогирамдан кўтарилган яна қандай тескари товушли сўз бор, дея хаёлан излайман. Бор экан! Қайси сўз денг! Суҳбатимиз мавзуси бўлган **тескари** сўзи! Унинг ўзаги **терс** бўлади. **Ғалати**, яъни **хатолик** сўзини бугун қизиқ маъносида ишлатишимиз **ғалат** – хато бўлганидек, **тескари** сўзининг ўзи **тескари** экан.

Чуқур бўлмаган нарса **юзаки**, пишмаган нарса **хомаки**, хонада ўсган гул **хонаки**, чиллада пишган мева **чиллаки**, ҳар гапга жизиллаб кетадиган одам **жиззаки**, борингки, ўша жиззакининг тарс этиб ургани **тарсаки** бўлгани-

дек, **терс** кўйилган қадам, **терс** қилинган иш **терсаки** бўлади. Лекин **терсаки** дейиш қийин. **Тескари** осонроқ.

Сиз бу фикрга шубҳа қилишингиз тайин. Тўғри қиласиз. Иштибоҳ йўқ ерда тафаккур йўқ. Айтишингиз аниқки, **тескари** сўзи **хонаки** билан шаклдош эмас. Урхун-Енисей ёзувларида ўқиганман. Қадимги тилимизда йўналишни билдирувчи **қару** кўшимчаси бўлган. Бугунда фақат **ташқари**, **ичкари** сўзларида сақланиб қолган. Аксар ҳолда **қару** қисқариб, **қа** бўлди. **Қа** ҳам маданийлашиб, юмшаб, аввал **га**, сўнг бугунги **га** шаклига кирди. **Тескари** ҳам бошда **терсқару** бўлган. Айтишга қулай бўлсин учун бир товушни ютамиз-да, **тескари** деймиз.

Бу сизнинг фикрингиз. Агар далил билан исбот қилсангиз, тан бермаган номард. Мен **терсаки** дейман. Лекин бирор тарихий манбада бундай сўзни учратмаганман. Агар сиз унинг **терсқару** шаклини учратган бўлсангиз, қаерда кўрганингизни айтсангиз, сиз ғолибсиз. Илму ижоднинг жони бўлган ҳалол баҳс асли шу. Ютқизган кўпроқ ютади. Билмаганини билиб олади-да.

Терсаки билан шаклдош **тобаки** деган сўзимиз бор. Унинг қисмати ажойиб. **Тоб** ўзак сўзнинг қизитиш, куйдириш маъноларидан келиб чиққан, **тоба** (ясси қозонча. Биз уни **това**, **тава** деймиз), **тобланиш**, **обу тоб**, **тобига келтириш** сингари калималар кўп. **Тобаки** деб **тобада** пиширилган ёки, умуман, қовурилган таом айтилади. Ток баргига қийма ўраб товада тайёрланган **дўлма** ҳам **таваки** дейилади.

Хуллас, **тобаки** деган сўз сафарга чиқиб, Россияга борди ва ўрис бўлиб қайтди. Мелибой Миша, Сафарбой Саша, Эргашбой Эрик бўлиб қайтгани каби **тобаки** деган номини **табака** қилиб келди. Тобада пишган таом экани эсидан чиқди ва ковурилган жўжага айланди. Биз ҳам ўзимизнинг боламизни танимай **табака** деб чакирадиган бўлдик.

Тилшуносликда **жўналиш келишиги** деган атама бор. **Йўналиш** сўзидан. **Отланиш, сафланиш, ривожланиш, ўнгланиш, нурланиш, боғланиш, нозланиш, турланиш** деганимиз каби бу сўзни ҳам **йўлланиш** десак, тўғри бўларди. Чунки ўзак **йўл**. **Йўн** эмас. **Йўллаш** деб осонгина айтамыз-у, **йўлланиш** дейишга тилимиз қайрилмайди, **йўналиш** деймиз. Қипчоқ шеvasида сўзлашувчи ўзбеклар, яъни «жўкчилар» **йўл**ни **жўл** дейдилар. Сўзнинг қисматига қарапки, **йўлланиш йўналишга, йўналиш жўналишга** айланди ва биз сарфу нахвдаги бир атамани **жўналиш келишиги** дедик. **Йўлга тушди** деган маънодаги **йўллаб кетди** шевага кўчиб **жўллаб кетди** шаклини олди. У ҳам эскириб, бугун биз, меҳмон ўз юртига **жўнаб кетди**, деймиз. **Жўнаш** сўзининг ўзаги **йўл** деб кўринг, биров ишонармикин?

Халқ асрлар давомида тилга ишлов беради, айтишга қулай ҳолга келтиради. Сўз маънолари ўзгаради, товушлар тушиб қолади, ўрни алмашади. Бундай ҳолат беистисно барча тилларда бор. Ҳамма сўзларни аслига қайтариш иложсиз. Ким бугун **кифтни китф, қулфни қуфл, ёмғирни ёғмур** дея олади? Ёки ким тилимизга

кирган арабча сўзларни арабдек, инглизчани инглиздек айта олади? Ҳатто тил мутахассисларига осон эмас. Бугунги тил талаффузимиз тарихан таркиб топган ва у бизники. Фақат сўзларнинг асл маъносини билиб қўйсак, хатоларимизни имкон қадар тўғрилаб борсак, ёмон бўлмас.

ТЎННИ КИМ ТЕСКАРИ КИЯДИ?

Тилимизда шундай иборалар борки, уларнинг асл келиб чиқиши маълум эмас, мазмун бошқа, сўзлар бошқа. «Ишинг ошиб-тошиб ётганда эрмакка **бало борми**», дейилади. Ёки биров хато иш қилса, **қовун туширди**, дейдилар. Бу жумлаларда **бало** ҳам, **қовун** ҳам гап маъносига алоқасиз. **Оғайни чалиш** деймиз. **Оғайни** маълум, лекин **чалиш** нима? Оғайнилар бир-бирини **оғидан чалгани** учунми? Ёки бир-бирининг айбини **ноғора қилиб чалгани** учунми? **Тан берди**, ё **тан олди**, деган ибораларимиз бор. Бирни қойил қолиш, иккинчиси иқроп бўлишни билдиради. Бу маъноларга тан сўзининг нима алоқаси бор? **Дабдала** сўзининг **далага, дабдурустан** сўзининг **дурустга** боғлиқ жойи борми? Шундай сўз бирикмаларини тилшунос олимларимиз мажхул ибора дейдилар. Жаҳли чикқан одамга нисбатан, **тўнини тескари кийди**, дейиш ҳам мажхул саналади. Дарҳақиқат, жаҳлнинг тўнга нима алоқаси бор?

Лекин шу нарса аёнки, ҳеч бир сўз, ҳеч бир ибора бекор айтилмайди. Оғиздан оғизга ўтиб сўзлар алмашади, тушиб қолади, ҳарфлар ўзгаради ва таниб бўлмас ҳолга келади. Агар биз

кўпроқ изласак, тарихни ўргансак, Сўзнинг сўзи-га қалб қулоғимизни тутсак, тилимизда мажхул ибора қолмас. **Оғайни чалиш** ҳам бесабаб айтилмаган. Мақол аслида: **оға-ини – бир жуфт калиш** бўлиши керак. Бамисоли **эру хотин – кўш хўкиз** дегандек. Калишнинг икки пойи бир-бирисиз бутун эмас. Оға-ини ҳам шундоқ. Халқимиз шоиртабиат, қофияпарвар эмасми?! Мақол чиройли бўлсин учун бир оҳангдош сўз кўшиб, **оға-ини чалиш – бир жуфт калиш**, дейдиган бўлди. **Чалиш** шунчаки қофия учун. **Тақ-туқ, тасаддуқ** деганлари каби.

Оға-ини аслида иккита сўз. Ака-ука дегани. Бора-бора бу икки сўз қисқариб бир сўзга айланди. **Ўртоқ, ошно** маъносини билдирувчи оғайни ҳолига келди. Оғайни бир кишини билдиргач, жуфт сўзига хожат қолмади. Энди **оғайни чалиш – бир пой калиш** дейиладиган бўлди. Ҳозирда **бир пой калиш** ҳам истеъмолдан чиқди ҳисоб. **Оғайни чалишнинг** ўзи қолди ва мажхул иборага айланди.

Бу ўйларни қоғозга туширарканман, ўзимга савол бераман: нега энди бу гапларни тилшунос олимлар эмас, мен айтишим керак? Эрта бир кун уларга кулги бўлмайманми? Одамлар: «Шеърингни ёзсанг бўлмайдим, нима қиласан бировнинг ишига аралашиб», – демайдим? Яна ўзим жавоб бераман: мен айтган фаразни олим айтиши мумкин эмас. Илмда тахминий гап кетмайди. Аниқ манба, асосли исбот керак. Фақат шоирларгина хаёлга эрк беришлари, кўнгилга қулоқ солишлари мумкин. Шунинг учун ёзган сўзларимга илм аҳли бирор муносабат билдир-

масалар, хафа бўлмаслигим керак. Бу гаплар ҳеч бир мўътабар манбада йўқ, ҳеч ким тадқиқ қилмаган, суянадиган ҳам ҳеч нарса йўқ. Олим ишончли таянч бўлмаса, жойидан қўзғолмайди. Биз доктор ҳам, профессор ҳам эмасмиз. Хато қилсак, айб эмас. Мана, узр ҳам топилди. Энди гапни бемалол давом эттиришимиз мумкин.

Тўнни тескари кийди ибораси ҳам маъносиз эмас. Тўнни ким тескари кияди? Бу саволга бошқа бир мақол жавоб беради: **Камбағални урма, сўкма, тўнни йирт.** Ҳозирги ёшлар бу мақолни англамаслар. Ўн тўққизинчи асрда туғилган шоир Ҳабибийни кўриш, ҳамсухбат бўлиш менга насиб қилган. Шоир ёшлигини эслаб, бўздан тикилган иштон тиззадан йиртилиши, тўзиган жойга солинган ямоқ ҳам тўзиб, ямоққа ямоқ солинганини айтиб ўтирарди.

Тўнни ким тескари кийган? Фазаб отига миниб, муштлашаман деган камбағал тескари кийган. Қон тегса, лой тегса астарга тегсин, йиртилса, астар йиртилсин, ямоқ тушса, астарга тушсин деб, **тўнни тескари кийган.** Камбағалнинг тўни икки бўлмаган. Йиртилса, бошқасини киёлмаган.

Эндиликда тўн кийиш урфдан қолди. Кийган елим камзулимиз юз йилда ҳам йиртилмайди. Муштлашиш ҳам удум эмас. Қасд олиш учун муштнинг кераги бўлмай қолди. Оёқдан чалишнинг минг бир хил усули топилган. Тўнни тескари кийишга ҳеч бир зарурат йўқ. Лекин қанотли ибора унут бўлмаган. Бу ҳам Сўзнинг сеҳри. Сўз замирида тарих яшириниб ётганига тимсол.

Бир мақолнинг қулфини очишга бошқа мақол калит бўлди. Ким билсин, балки **қовун**

туширди иборасига ҳам бошқа ибора, **тарвузи қўлтиғидан тушди**, деган мажоз очкич бўлар. Буни аниқлаш энди сизлар – Сўз уммонининг ғаввосларига ҳавола. Изланг, баҳс қилинг, таллашиб тортишинг. Лекин зинҳор тўнни тесқари қийманг!

ИНСОН ВА ҚОРАЧИҚ

Ҳазрат Алишер Навоий шоҳбайтларига яна ва яна қайтиш эҳтиёжи кўнглимизда ҳар лаҳза пайдо бўлади.

*Қарокўзим келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Аввалги суҳбатларда байтни шарҳ қилиб, унда жам бўлган теран мазмун, гўзаллик, санъатларга биргаликда ҳайрат қилганмиз. Ҳозир энди гапимиз фақат биргина **мардум** сўзи тўғрисида. Бу фореча атаманинг **инсон** ва **кўз қорачиғи** деган маънолари тўғрисида бўлади. Бир-биридан жуда узоқ бўлган бу икки туншунча нега шу бир сўзда ифода этилган? Бу саволга жавоб излаб бошқа тилларга мурожаат қиламиз. Араблар кўз қорачиғини **инсонул айн** дер эканлар. Яъни **кўзнинг инсони**. Араб тилида ҳам **қорачиқ** ва **инсон** бир сўз экан. «Маҳбубул қулуб»да шундай сатрлар бор:

*Келиб айни инсону инсони айн,
Жаҳон вориси Шоҳ Султон Ҳусайн.*

Хазрат назарида одил шоҳ инсонларнинг кўзи ва кўзларнинг қорачиғи.

Мардум сўзида **инсон** маъноси ҳам, **халқ** маъноси ҳам бор. Инглизлар халқни **people** (пипл) дейдилар. Кўзнинг қорачиғи эса **pupil** (пюпл) бўлади. Ажабо! Инсонлар ва кўз гавҳари деярли бир хил айтилади. Рус тилида қорачиқ қандай ифода қилинади? Владимир Даль луғатини очиб қараймиз. **Зрачок, зеница** каторида **человечек, мальчик** атамалари ҳам бор экан. Араб, форс, инглиз, рус тилларидаги бундай ўхшашлик кишини ҳайратга солади, бу ҳолнинг сабабини излашга мажбур қилади, албатта.

Ўйласам, одамзоднинг кўзига яқиндан тикилиб қаралса, инсон акси кўринар экан. Бу, аёнки, тикилиб қараган инсоннинг ўз акси. Лекин тасвир жуда кичик ва таниб бўлмас даражада бошқача намоён бўладики, биз қорачиқда ўзимизни эмас, нотаниш бир одамни, яъни умумият-ла инсонни кўраемиз. Кўз қорачиғи шу боисдан **инсон, мардум, pupil, человек** аталган, десак хато бўлмас.

Pupil сўзининг яна бир маъноси **талаба, ўқувчи** бола. Русча қорачиқ маъносидаги **мальчик** сўзини эслатади. Биз ўзимиз ҳам фарзандимизни **қароғим** деймиз. Болани кўз қорачиғига тенглаш деярли барча туркий тилларга хос. Дарҳақиқат, инсон кўздек азиз, азиз инсонлар яшайдиган юрт кўздек ардоқли. Дўланадекки-на ер курраси ҳам кўз шаклида. Ватанимиз унда бамисоли гавҳар. Шу боис юртни **кўз қорачиғидек асраймиз**, деган сўз бизга юртнинг ўзидек қадрлидир.

Қарокўзим, келу мардумлиғ эмди фан қилғил. Хайрон бўлманг, байт сўзларини бузиб ёзмадим. Биз **қаро кўзим** деб икки сўз тарзида ёзишга ўрганиб қолганмиз. Ваҳоланки, **қарокўз** ягона тушунчани англатувчи яхлит сўздир. Ажабо, **сарвиноз**, **дилрабо**, **гулчехра**, **гулбадан** сўзларини кўшиб ёзамиз, ҳатто, исм бўлгани учун **Гулбаданбегим**, дея уч сўзни яхлит битамиз-у, **қаракўзга** келганда иккига бўлиб кўямиз.

Атоқли адиб Пиримқул Қодировнинг дастлабки романларидан бири «Қора кўзлар» деб аталарди. Эсимда бор: «ёзувчи, бу ном кўшиб ёзилиши керак, мен кўзлар ҳақида эмас, инсонлар ҳақида ёзганман», дея ноширлар билан кўп талашган, лекин сўзини ўтказа олмаган эди. «Имло қоидаси шундай», – деб туриб олишган. Балки, гап имло қоидасида ҳам эмас, муҳаррир **қоракўз** атамасининг тағ маъносини тушуниб қолгандир. Гап миллат ҳақида кетаётганини англаб ўзини эҳтиёт қилгандир. Дарҳақиқат, **қоракўзлар**, дея муаллиф ўзбекларни кўзда тутган эди. Лекин китоб «Қора кўзлар» номи билан чиқди ва чин маъно пинҳон қолди.

Навоийнинг шуҳрат топган шундай байти бор:

*Менга шоҳлар хилъатиким, эл тамошо қилғали,
Ўзбаким бошида қалтоқ, эғнида ширдоғи бас.*

Қарокўзим, дея ҳазрат ўзбекни атамаган, албатта. У замонда миллатни кўккўз, малласочлардан айириб номлашга эҳтиёж йўқ эди. Овруполиқлар ҳали Хуросонга келмаган эдилар.

Лекин мен, барибир, **қарокўзим** деганда **ўзбегимни** ўйлайман. Бу ғазал ўзининг теранлиги билан, унга боғланган куйнинг гўзаллиги ва нафислиги билан ўзбекнинг тимсолига айлангандек туюлади.

РАНГ СЎЗИНИНГ РАНГИНЛИГИ

Тонготар уфқидан эндигина кўтарилган, ҳали яллиғланиб, кўзни олар даражага етмаган кўёшга қараганмисиз? Нурланиб турган бу улкан олтин баркаш қалбингизга завқ берганми? Ёки офтобнинг ботишига назар солганмисиз? Оқшом ва тонготарда хуршиди жаҳоннинг тамоман ўзгача, бир-бирига ўхшамас ранглари-дан ҳайратланганмисиз? Биласизми, ҳовлингизда ўсган гули раъно қандай рангда? Эътибор берганмисиз? Албатта разм солгансиз, биласиз. Сиз, ахир, бебаҳра инсон эмассиз. Бу ранглари билганингиз учун Ҳазрат Навоийнинг гўзал байтидан завқ-шавққа тўлгансиз:

*Кўёшқа гаҳ қизармак, гоҳи сарғармоқ эрур андин
Ки, сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули раъно.*

Кўёшнинг тонгда сарғайиши, оқшомда қизариши шунданки, дунёни яратган Оллоҳ жаҳон боғига юз минглаб гули раънони сочиб қўйган. Гули раънонинг эса бир томони қизил, бир томони сариқ бўлади.

Яна бир савол. Ёниб турган оловда неча хил ранг бор? Тикилиб қараганмисиз? Шубҳасиз, назар солгансиз. Лекин юзаки қараган бўлсан-

гиз, қизил тусни кўргансиз, холос. Дикқатни жам қилган бўлсангиз аланга марказида тонготар офтобининг сарғиш тобини ҳам сезгансиз. Олов шуъласидаги яшил нурланишга эса эътибор ё қилгансиз, ё қилмагансиз.

*Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил.*

Яъни, оҳим алангаси қизил, сарик, яшил бўлиб ёнса, бунинг боиси жононим қизил, сарик, яшил рангли либослар кийганидир.

Биз кўриб турган олам рангинлиги билан гўзал. Бу гўзалликни қалб кўзи билан кўра олиш, завқланиш, лаззатланиш алоҳида истеъдоддир. Ҳазрат Навоий тасвир этмаган, ташбиҳларга солмаган ранг йўқ, десак, муболаға бўлмас. Ҳар гал бундай ташбиҳлардан баҳраманд бўлганимда, улуғ устоз қалбида Бехзоднинг кўзи бўлган, дегим келади.

Оврупонинг рутубатли ҳавосида занг босган ҳайкалларни томоша қилгансиз. Кетмас яшил доғ бўлиб бу занг улуғ сиймоларнинг биринчи – бронза танасида қотиб қолган. Дейдиларки, тоза пўлат қиличда ҳам қон қотиб қолса шундай яшил рангли занг тутар экан. Бу ҳолатни Фузулий қойилмақом байтга кўчирган:

*Муқаввас қошларингким вусма бирла ранг
дутмишлар,
Қиличлардирки, қонлар дўкмак ила занг дутмишлар.*

Яъни, ёрнинг қавс белгисидек қошлари ўсма билан яшил рангга кирди. Бамисоли қон тўккан

киличлар занглаб, яшил тус олгандек. Ҳаётий ҳақиқат бадий мажоз билан қовушиб гўзаллик туғилди.

Дунёда қанча жонзот бўлса, барчасининг ўз химоя услуби бор. Буқаламун, яъни хамелеон қавмидаги жонзотлар гиёҳ ичида гиёҳ, хазон ичида хазон, шох-шабба ичида шох-шабба рангига кириб ўзларини яширадилар. **Ҳар ранг билан ўзни қутқариш** деган қадимги ибора шундан. Мирзо Бобурнинг байтини эсланг:

*Хазондек қон ёшим, сориг юзимдан эл танаффулда,
Ба ҳар ранге, бихамдуллоҳ, улусдин ўзни қутқардим.*

Эътибор қилинг, **ба ҳар ранге**, баъзи хофизларимиз куйлагандек **бахор ранги** эмас. Байтнинг мазмуни шуки, ҳижронзадаликдан ошиқ шоирнинг юзи сарғайган, кўзидан қонли ёш оқади. Буни кўрган эл-улус: «Дарди офир экан, менга юқмасин», – деб ошиқдан ўзини олиб қочади. Улуснинг ғавғолари жонига теккан ошиқ шоир бундан хурсанд. Қизил қоним, сариф юзим билан, яъни ҳар ранг билан улусни қочирдим-у ундан ўзимни қутқардим, дейди. Ҳасратли, аммо ёрқин ва гўзал ташбиҳ.

Қадимги луғатларда **найранг** сўзи **ниранг**, **неранг** деб ўқилади. Араб ёзувида ёй ҳарфининг икки хил айтилиши боис **неранг** **найранг**-га айланган. Аслида **найранг** ҳам **ҳар ранг** деган маънони билдиради. Кўзни алдаб ҳар рангда тусланиш **найранг** ҳисобланади. Бугунда урфга кирган хислат.

Ранг форсча сўз, арабчиси **лавн**. Биз **алвон** деб **қизил** рангни айтамыз. Аслида **алвон лавн**-

нинг кўплиги, **лавнлар**, **ранглар** демакдир. Биз туркий халқлар **тус** деймиз. Ҳазрат Навоий ҳар уч сўзни тенг эъзозлаб фазалларга киритганлар.

*Новакининг парру пайконида рангин тус эрур,
Ёки кўнглимдан чу паррон ўтди, юқмиш қон анга.*

Ёр отган камон ўқига боғланган пар рангиндир. Бу ўринда **рангин тус** қон юқи маъносида келган. Новакининг пари қон юқи бўлишига сабаб шуки, у юрагимни тешиб ўтган.

*Кўнглакинг лавнидан ўлдим, атридин топдим ҳаёт,
Қайси гул баргида бор эркин бу янглиг рангу бў?*

Навоий асарлари луғатига қарасангиз, ранг сўзининг бешта маъносини топасиз. Мабодо Шарқ қўлёзмалари хазинасига кирсангиз, «Қанзул луғот», «Мунтахабул луғот», «Баҳрул жавохир», «Луббул албоб», «Кашфул луғот», «Фирдавсул луғот», «Муаййидул фузало», «Латоиф-ул луғот», «Бурҳони қотеъ», «Фарҳанги Жаҳонгири», «Сирож-ул луғот», «Рашидийи арабий», «Рашидийи форсий», «Чароғи ҳидоят», «Жавохир ул-хуруф», «Баҳори ажам», «Фарҳанги сурури», «Музилул алғот», «Шаръуш шуаро», «Мажмуъул луғот», «Баҳри маввож», «Ғиёсул луғот», «Мадорик», «Муҳаззаб ул-луғот», «Нафоис ул-фунун», «Ойини Акбарий», «Фусули Акбари», «Чорбардий», «Абушқа» сингари луғатларни варақласангиз, **ранг** сўзининг ўттиз бир маъносини топасиз. Фақат соддалик қилиб, бу китобларни кутубхоналаримиздан излаб овора бўл-

манг. Уларнинг ҳеч бири Ўзбекистонда нашр этилган эмас. Тил бойлигимизга, нафис адабиётга эски беписандлик давом этса, ҳеч қачон нашр этилмас. Ҳар бир саводли инсон яхши тушунадими, луғат кўрмай тарихимизни, кўп асрлик адабиётимизни ўрганиб ҳам, ўргатиб ҳам бўлмайди. Навоий сўзлари луғати бор-ку, дерсиз. Аввало, мумтоз адабиётимиз ёлғиз Навоийдангина иборат эмас. Тилнинг бутун бойлигини биргина шоир қамраб олиши имконсиз. Қолаверса, бу луғатларда Навоий сўз хазинаси тўлиқ акс этган эмас. Шу номукамал манба ҳам кўп йиллардан бери қайта нашр этилмагани учун китоб дўконларидан топиш иложсиз. Ҳаммасидан ҳам Ота луғатимиз саналган, ҳар бир ўзбекнинг бош китоби бўлиши зарур ҳисобланган «Девону луғотит турк»нинг эллик йил (!) давомида қайта нашр этилмагани аламлидир¹. Бу вақт ичида беш авлод табаррук манбадан бебаҳра мактаб битирди. Китоб чиққан йил уни сотиб олишга улгурганларнинг кўплари дунёдан ўтиб кетдилар. Жуда оз миқдорда, фақат уч минг дона чоп этилган асар ўша замондаёқ ноёб эди.

Биз қаламга олган луғатлар асосан форс тилида битилган. Айтишингиз мумкин, уларни эронийлар нашр этсин, тожиклар нашр этсин. Бизга нима зарурати бор? Бу иддаога жавоб шуки, мен айтилган луғатлардан дуч келганини олиб, дуч келган саҳифани очиб қарадим ва бир талай туркий ўзбек сўзларини кўрдим.

¹ Дилбар шоиримиз Эркин Воҳидовнинг аламли таъналаридан кейин «Мумтоз сўз» нашриёти Махмуд Кошғарийнинг «Туркий сўзлар девони» («Девону луғоти-т-Турк») китобининг уч жилд-лигини 2016 йилда нашр этди. (*Муҳаррир*).

Хукмдор маъносидаги **қоон**, дарвоза маъносидаги **қопу**, қозон маъносидаги **қозғон**, бугунги тилимизда мавжуд бўлган **қон**, **қош**, **қатиқ**, **қошук**, **қилич**, **қонун**, **қакнус**, **қулоч**, **қаймоқ**, **қайчи** сўзларини топдим. Менга янгилик бўлгани – **қонун** билан **қакнус** аслида юнонча экан. Қолган сўзларнинг барига лафзи туркий дея изоҳ берилган. Эринмай санаб чиқдим. Туркий – ўзбек сўзлари араб, форс сўзларидан кўп чиқди. Арабий, форсий сўзларнинг ҳам бари беистисно менга таниш экан. Уларнинг кўпи бугунги жонли тилимизда бор. Қолганлари мумтоз адабиётимиз хазинасидан жой олган. Энди айтинг, нега у луғатлар бизники бўлмасин? Нега улардан баҳраманд бўлмаслигимиз керак?

Ўзбек тилининг ривожига аҳамиятсиз ҳисобланган, тарихимизнинг бойлиги ва улуглиги тўғрисида гапириш миллатчилик саналган даврлар ўтди. Қадриятларимизни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган замон келди. Лекин ўрндан қўзғолишимиз қийин кечмоқда. Қарамликдан қутулсак ҳам, узоқ вақт давомида жонимизга сиғиб қолган ҳадикдан қутулмадик.

*Дил сўзи қатагон эркисиз тузумни
Биз кўрдик, кўрмасин ҳеч ким, ҳеч замон.
Кўп қаттиқ тишлаган эканмиз мумни,
Оғиз очолмасдан юрибмиз ҳамон.*

Жонкуяр аждодларимиз сонсиз луғатлар тузиб, келажак авлоднинг саводини ўйлаганлар. Минг йиллар қаъридан етиб келган Сўз жавоҳирини асраб-авайлаб бизга етказганлар. Уларни ўрганиш, нашр этиш ёлғиз мумтоз ада-

биётимизни англаш учунгина эмас, турлича ижтимоий, илмий, ахлоқий атамаларни билиш ва тилимизга дадил киритиш учун керак. Агар ўша луғатлар қўлимизда бўлганда, фаннинг барча соҳаларида ўзбекча сўзлар кўпроқ ва устунроқ бўларди. **Юридик шахс, жисмоний шахс, ҳуқуқбузарлик** сингари зўрма-зўраки таржималарга эҳтиёж қолмасди. **Олтин пробасини** ўзбекча нима десак бўлади, деб бош қотирмас эдик. Ўзбекистоннинг тўксон тўққиз **ёрғитли** тилласи бор, дея ифтихор билан айтардик. Олтинимиз ёнида олтин сўзимизга-да эга бўлардик. Мустақил юртимизнинг ўз мустақил армияси ўз ҳарбий атамаларини топарди. **Саркарда** ёнида **сартиб, сарҳанг, сарлашкар, сипоҳсолор** каби жанговар унвон-даражаларимиз бўлар, авангард, аръергард ўрнида **ҳировул, чиндовул** деб, ўнг ва сўл флангни **буронғор, жувонғор** дея Темур бобомиз айтгандек, Ҳазрат Навоий шеърга солгандек айтардик:

*Ҳам буронғор, ҳам жувонғор кинсигол,
Ҳам яна гулу ҳировулда бу ҳол.*

Бу соф туркий сўзларнинг талаффузи қийин бўлса, **маймана, майсара** дердик. Мен асл ўзбекча **юзбоши, мингбоши**, айниқса, **қўрбоши** унвонларини тилга олмадим. Ўтмишимизни қоралаш урф бўлган замонда улар шу қадар лойга қорилганки, эшитган одам бугун ҳам сесканади. Ўрни келганда айтиб қўяй: **қўрбоши** эмас, **қурбоши** десак, тўғри бўлади. Чунки **қур** тўплаш, йиғиш маъносини англатувчи **қурмоқ** сўзининг ўзаги. Йигитлар давра қурса, бир

қур йигит деймиз. Бир **қур** ичидаги йигитлар **қурдош** бўладилар. Ёши тенглари **тенгқур** аталадилар.

Тилшунос олимларнинг кўплари билан дўстман. Дўст ачитиб гапиради. Лекин фақат аччиқ гапларгина айтсак, инсофдан бўлмас. Шубҳа йўқки, истиқлол йилларида тилшунослигимиз бирмунча ривожланди. Катта жамоанинг кўпйиллик меҳнати – беш жилдли изоҳли луғатнинг нашр этилгани, гарчи у мукамалликдан йироқ бўлса ҳам, эл маърифати учун фойдали иш бўлди. Профессор Қосимжон Содиқов «Девону луғотит турк»нинг қайта нашри устида иш олиб бормоқда. Академик Эргаш Фозилов Навоий асарларининг тўлдирилган ва батафсил шарҳланган луғатини тайёрламоқда. Алломанинг айтишича, бу луғат ҳар бири минг саҳифалик бешта китоб бўлади. Атоқли тилшунос Шавкат Раҳматуллаев уч китобдан иборат ўзбек тилининг этимологик луғатини чоп эттирди. Академик Неъматулла Иброҳимов раҳбарлигида тайёрланаётган арабча-ўзбекча мукамал луғат яқин ойларда дунё юзини кўражак. Шарқшунос олим Муҳаммаджон Имомназаров ўз шогирдлари билан «Хамса»нинг тўла сўзлиги, конкардансини тузмоқда. Булар, албатта, олижаноб ишлар. Лекин армон армонлигича қолади. Муслмончилик астачилик, дея ўзимизга таскин бериб, шитоб замондан ортда юриш энди ярашмайди. Олимларимиз зиммасида мумтоз адабиётимизнинг мукамал сўзлигини тузиб беришдек улкан бурч турибди. Ўзбек тилининг ўз грамматикаси – сарфу наҳви йўқ. Кимга тобе

бўлсак, унинг тили қоидаларини олганмиз. Ҳозирда рус тилининг сўз ясаш, гап қуриш, имло талабларини шундоққина қабул қилганмиз. Тилшунослик атамаларимиз бари русчадан таржима қилинган. Ўз она тилимизга мос грамматика яратиш ҳам олимларимиз бўйнидаги қарз. Ҳам бугунги авлод, ҳам келажак насллар олдида ўташ зарур бўлган, кечиктириб бўлмас қарз бу.

Мана, узоқ чўзилган, зинҳор лирик бўлмаган чекиниш ниҳоят тугади. Энди мавзуга қайтамиз. Дарҳақиқат, **ранг** сўзининг ўттиз бир маънода келиши китобларда кўрсатилган: Биринчиси ва энг машҳури **оқ**, **қора**, **қизил** деган каби **тус**, иккинчиси **ҳисса**, **насиба**, учинчиси **айб ва орият**, тўртинчиси **ранжу изтироб**, бешинчиси **қувват ва имкон**, олтинчиси **жон**, еттинчиси **нор туя**, саккизинчиси **мол-мулк**, **олтин**, тўққизинчиси **фойда**, ўнинчиси **дарвешларнинг кўк тўни**, ўн биринчиси **равиш**, **тарз**, ўн иккинчиси **тоғ эчкиси**, ўн учинчиси **макру хийла**, ўн тўртинчиси **кўкариш**, **юз очиш**, ўн бешинчиси **яхшилиқ**, ўн олтинчиси **саломатлик**, ўн еттинчиси **шарму ҳаё**, ўн саккизинчиси **қон**, ўн тўққизинчиси **чирой** ва **латофат**, йигирманчиси **миқдор**, йигирма биринчиси **ўғрилик**, йигирма иккинчиси **қимор ва қимордан топилган бойлик**, йигирма учинчиси **тангри ва эга**, йигирма тўртинчиси **ота**, йигирма бешинчиси **юздаги хол**, йигирма олтинчиси **лутф ва рамзу ишора**, йигирма еттинчиси **қувноқлик ва шўхлик**, йигирма саккизинчиси **қўнғироқ**, йигирма тўққизинчиси **қаҳру ғазаб**, ўттизинчиси **ипак**, ўттиз биринчиси **хиёнат**. Ўз-

бек тилида рангнинг ўттиз иккинчи маъноси ҳам бор. **Юз, афт, башара** маъносида. **Ранги рўй**, яъни юзнинг ранги сўзидан рўйнинг тушиб қолиши натижасида ҳосил бўлган. **Ранги синиқ, ранги бузук, ранги совук, ранги қурсин** иборалари бунга мисол.

Фузулий байтида **ранг** биринчи, асосий маъносида келган бўлса, Бобур байтида ўн учинчи маъно, яъни **ҳийла** ўрнида қўлланган. Навоий байтидаги **рангин тус** – қон туси, яъни ўн саккизинчи рақамли мазмунга эга. Ҳазратнинг «Лисон ут-тайр» достонидан олинган қуйидаги байт ўн биринчи рақамли маъно, яъни **тарз, равишни** билдиради:

*Ун чекиб ноқус оҳанги била,
Куфр элининг шевау ранги била...*

Бу ўринда Шайх Санъоннинг ишқдан мажнун бўлиб, диндан чиққани ва куфр элига ҳос тарзда ноқис сўзлар айтгани, бутга чўқингани, чўчка боққани тўғрисида сўз боради.

Ранг тушунчасини ифода қилувчи сўзлар кўп. Олтин куз, феруза осмон, зумрад дала деганда, сариқ, кўк, яшил ранглари кўзда тутамиз.

Шахматчилар учун янгилик бўлиши мумкин: шатранж сўзининг ўзаги ҳам ранг. Ҳиндистонда кашф этилган бу донишманд ўйиннинг дастлабки номи **чатурранг** бўлган, дейдилар тарихчилар. **Чатур** – форсча **чаҳор**, ёки **чор**, русча **четыре** сўзларига қариндош – тўрт рақамини билдиради. **Ч** ва **Ш** товушлари бир-бирига ўринбосар. Биз **чой, чироқ** десак, қипчоқ турклари **шай, ширақ** дейдилар. **Г** ва **Ж** товушлари ҳам шун-

дай. **Генерал** билан **женерал**, **география** билан **жеография**, **Жамол** билан **Гамол**, **Жабалут** **Ториқ** билан **Гибралтарни** мисол қилсак етар. Чатурранг сўзидаги бош ва охирги товушлар ўз муқобилига ўзгариб шатранж бўлди ва шу кўри-нишда Навоий замониغا етиб келди. Қадимда чатур ранг – тўрт рангли бўлган шахмат дона-лари икки ранг олиб бугунги содда ва мукам-мал шаклига эга бўлди. Чатур ранг, қарангки, ду рангга, оқлар ва қораларга айланди. Гоҳ оқлар ютди, гоҳ қоралар. Икки томон тенг келганда, ду ранг баробар дейиладиган бўлди. Бора-бора сўз қисқартишга омил халқ тенг на-тижани дуранг дея бошлади ва бу сўз шахмат доирасидан чиқиб мусобақанинг ҳамма тури-ни камраб олди. Икки рангга ҳечбир алоқасиз бўлган, масалан, интеллектуал мусобақалар ҳам энди дуранг билан тугаши мумкин. Бу ҳам Сўз оламидаги мўъжизавий эврилишлардан бири.

Ранглар дунёси ўзи бир мўъжиза. Япония-да рангларни ўрганувчи махсус илмий инсти-тут бор. Оламнинг рангинлиги, рангларнинг киши кайфиятига таъсири, турли рангларнинг бир-бирига мос тушиши, рангларга нисбатан инсон дидининг шаклланиш жараёнидан тор-тиб, оддийгина галстукни тўғри танлашгача шу даргоҳда ўрганилади. Японлар рангларга жуда эътиборли. Бизнинг ҳам улардан кам жойи-миз йўқ. Юртимиз уларнинг юртидан ўн ҳисса рангинроқ, шеъриятимиз ўн карра бойроқ. *Эли-мизга ўн баробар кўп неъмат ато этган танг-римиз япондаги ҳафсала ва уринчоқликнинг ўн-дан бирини бизга берса эди...*

ТУТАШМАС ҚАЛБЛАР ТУТАШСА...

Икки **қалб** бор. Улар шу даражада бир-биридан узоқки, туташмоғи сира мумкин эмас. Бири – **инсон юраги**, поклик, тўғрилиқ, олижаноблик тимсоли бўлган **қалб**. Бошқа бири – **қалбаки**, **қаллоб** сўзларининг ўзағи, яъни эгрилик, алдамчиликни ифода қилувчи **қалб**. Бир-бирига батамом қарама-қарши бўлган тушунчаларнинг бир сўзда жам бўлгани таажжубли.

Қалб сўзининг нечта маъноси бор, биласизми? Балли! Мен ҳам билмайман. Келинг, бу саволни ҳам Ҳазрат Навоийга бериб кўрайлик. «Хазойин ул-маоний» бизга шундай жавоблар беради:

*Зулф аро холинг кўнгуллар ҳайлини торож этар,
Қалб шабравлар либосин кеча олғандек асас.*

Яъни, ошиқ кўнгли ёр сочларини соғинган, хаёлан зулф васлига етган эди. Лекин гажак орасида яширин пойлаб ётган қора хол ошиқ кўнглини тутиб олди ва торож қилди. Бамисоли **қалб шабрав** – **қоронғида эгри юрган** кишини асас – миршаб тутиб олгани, либосини ечиб жазолагани каби. Лекин бу насрий баён холос. Байтнинг нафосати шундаки, Ҳазрат ийҳом санъати билан **қалб**нинг икки маъносига ишора қилганлар. Ёр сочлари қора тунга, сочлар орасида хаёлан кезган ошиқ кўнгли, яъни **қалби** қоронғи тунда юрган **қалб** – саёқ бир дайдиға ўхшатишган. Буюк истеъдод нафаси тегса, қовушмаган калималар қовушар экан.

Икки қалбни туташтирган яна бир байт:

*Қалб эрур кўнглимки, боғлабдур сочинг зуннорини,
Турфа буким, бир нафас чиқмас қошинг меҳробидан.*

Яъни, кўнглим аслида сочингни белга зуннор қилиб боғлаган бир кофир. Лекин ажабки, қошинг меҳробидан бир лаҳза чиқмайди ва мусулмонлик даъво қилади. Байтнинг мазмуни шу. Бадиият-чи? Санъат-чи? Биринчи санъат – ташбих, ёр сочлари зуннорга – кофирлар белбоғига ўхшатилади, қошлари эса меҳробга қиёс қилинади. Иккинчи санъат – тазод. Зуннор билан меҳроб бошқа-бошқа олам тимсоллари, кофирлик ва мусулмонлик белгилари. Улар ёндош бўлиши мумкин эмас. Мана шундай мумкин бўлмаган ишни мумкин қилувчи қудрат шеърятда бор. Зид тушунчалар ёндош келиб, бадийий унсур – тазодга айланади ва гўзаллик пайдо қилади. Учинчи санъат – ийҳом. Шакли бир, лекин мазмуни турлича сўзнинг бир маъносини айтиб, бошқа маъносига ишора қилиш ийҳом бўлади. **Қалб эрур кўнглим** деган жумлани биз, аввало, кўнглимнинг мусулмонлиги қалбаки, у алдоқчи, кофир, деб тушунамиз. Ишора этилган яширин маъно – **Қалб эрур кўнглим** – **кўнгил** менинг **қалбим, юрагим**. Унинг кофирлиги ҳам, мусулмонлиги ҳам менинг ўз хислатимдир, деган фалсафий хулосадир.

Кўнгил билан юрак битта тушунча экани «Ҳайрат ул-аброр»да аниқ қилиб айтилган:

*Бу-ки кўнгул дерсан эрур бу юрак,
Исми кўнгул бирла анга муштарак...
Каъба-ки оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқ-ки кўнгул каъбаси.*

Ийҳом энг қийин ва энг юқори қадрланувчи санъат ҳисобланади. Ҳазрат демишларки: **Агар хосса маъни гар ийҳом эрур, анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.** Яъни, агар шарт шу энг мураккаб ийҳом санъати билан ёзиш бўлса, ҳар кун юз байт битиш менга ҳолва шимганчалик осондир.

Яна байт:

*Эй Навоий, ишқ ила кўнглим хаёл этди масоф,
Рўбарў бўлгач, менинг қалбим сари тушди шикаст.*

Ишқ менга кўп азоб берди. Кўнглим бу азобларга чидолмай исён кўтарди ва ишқ билан жангга кирмоқни хаёл қилди. Лекин рўбарў бўлгач, қалбим шикаст топди. Яъни ишққа асирлигича қолди. **Қалбим сари тушди шикаст** жумласида ҳам икки маъно бор. Бир маъно қалб, яъни юрак. Бошқа маъно – ҳарбий атама – кўшин маркази. Лашкар жангга кирганда шоҳ марказда боради. Мақсад – ҳам кўрикланиш, ҳам сафларни бошқаришга қулайлик. Шу сабаб кўшиннинг маркази **қалб** дейилади. Шоҳ ўнг ё сўл қанотга ўтса, у ер ҳам қалб ҳисобланади. Сипоҳнинг юраги шоҳ турган жой бўлади.

Навоий байтида кўнгил озодлик жангига кирди. Лекин ишқ устун келиб кўшиннинг марказига – **қалб**ига зарба берди. Бошқа маъноси – шоир **қалб**ига зарба берди.

Қалбнинг ҳарбий атама экани бошқа бир байтда янада аниқроқ кўринади:

*Бир диловардур кўнгулким, гам сипоҳи қалбида
Оҳи новак, тоза доғидур қизил қалқон анга.*

Менинг кўнглим ҳам сипоҳининг марказида турган бир диловар – кўркмас – фидойи аскар. Чеккан оҳлари камон ўқлари бўлиб фалакни тўлдиради. Бағридаги жароҳат, қотган қон унинг қизил қалқонидир.

Шу ўринда навоийхонларга айтар сўзим бор. Агар Ҳазратнинг бирор байти тагида яширин маъно ётмаган бўлса, бирор ишора, санъат бўлмаса, билингки, байт Навоийники эмас. Бу гап даҳо шоир асарларини тарғиб қилувчи мухтарам олимларимизга ҳам тегишли. Устоз ғазалари сизга завқ-шавқ бермаган, қалбингизга ўт солмаган бўлса, яхшиси гапирманг. Гўзал ижод шарҳини математика дарсига айлантирманг. Навоий тўғрисида ковоқ солиб гапириш гуноҳ. Доно гапларни ҳамма айтиши мумкин. **Олам аҳли, билингизки, иш эмас душманлиғ, ёр ўлинг бир-бирингизга...** дейиш учун Навоий бўлиш шарт эмас. Агар Навоий шу сўзларни айтган бўлса, демак, бунда бир сир-синоат бор: ё чиройли мажоз, ё яширин муаммо, ё бирор ташбиҳ бор. Агар сиз бу синоатни илғамаган бўлсангиз, фақат мазмунни баён қилсангиз, ҳазрат руҳи олдида шаккоклик қилган бўласиз.

Мана, сиз билан бирга «Ҳазойин ул-маоний»ни варақлаб қалб сўзининг тўрт маъносини топдик. Изласак, бу сўзнинг коса тагидаги нимкоса мазмунлари яна чиқади. Тўрт девон бежиз «Маънолар хазинаси» деб аталмаган.

Сўнги савол қолди. Нега юрак **қалб** дейилган? Унинг қаллобликка, ёлғончиликка нима алоқаси бор? Биласизки, инсон онги шакланган замондан бери ақл ва юрак ўртасидаги баҳс тугамаган. Ақл онг билан, юрак хиссиёт билан ошно. Одамзодни хиссиёт кўп алдаган. Ҳамма халқларда «кўнгил кўчасига кирма», – деган мазмундаги ҳикмат бор. Демак, юрак сўзига кириб алданган одамлар унга **қалб** дея ном қўйибдилар.

Эмишки, тақдири азал инсон пешонасига тескари хат битгани каби юракни ҳам одам кўкси ичида тескари осиб қўйган. Шунинг учун эгасини терс йўлларга бошлармиш. Бу гапга ишонмаган, юрак сўзига кирган бир девона ёш шоирнинг ёзганлари будир:

*Айбли эмас бунда иродам,
Маъзур тутинг, дўстлар, сиз мени.
Ақл қанча ҳақли бўлса ҳам,
Тутар бўлдим юрак измини.*

*У бахш этган оташда ёндим,
Ўзи бўлди менга раҳнамо.
Унга, фақат унга ишондим,
Юрак мени алдамас асло!*

ЗИМИСТОН

Тилимизда **зимистон** деган сўз бор. Боғистон, гулистон сўзлари каби чиройли, ёруғ калима. Лекин негадир **зулматни** билдиради. У аслида тиниқ ва оппоқ сўз. **Баҳористон, тобистон** қаторида туради. Форс ва рус тиллари қариндош бўлганидек, зимистон русча зима сўзи билан эгизак. Қишнинг ўзига хос ҳусни,

таровати бор бу сўзда. Баҳористон – баҳор, тобистон – ёз, зимистон – қиш. Лекин биз қайсар халқ қоронғи кечани **зимистон** деймиз ва сира фикримиздан қайтмаймиз. Шу маъно билан луғатларга киритиб қонунлаштириб олганмиз.

Ажабо, қиш қандай қилиб қоронғига айланди? Бу икки сўз тамоман бошқа-бошқа тушунчалар-ку! Бу хатонинг сабабини топишга бир чистон ёрдам қилди:

*Ялдо кечаси бирдур, бир йилда бир ялдо,
Ё раб, бу нечук ялдо? Бир ойда икки ялдо!*

Ялдо кечаси қишнинг энг узун, энг қоронғи тун. Ҳозирги йил-ой-кун – календарь ҳисоби бўйича йигирма иккинчидан йигирма учинчи декабрга ўтар кеча. Чистоннинг, яъни жумбоқнинг маъноси: Ялдо кечаси бир йилда бир келади. Лекин бир ойда икки ялдо бор. Топ-чи, бу қандай ялдо? Жавоб: Ёрнинг юзи – ой, икки ўрим сочи қоралиги ва узунлиги билан – ялдо кечаси. Бир ой юзли ёр икки ўрим сочини ташлаб қўйса, бир ойда икки ялдо бўлади. Гўзал ташбих.

Қарангки, бир жумбоқ бошқа жумбоқни ечишда кўмаклашиб турибди. Қиш кечасининг узун ва қоронғилиги учун зулматли тун **зимистон қоронғиси** дейилган, яъни қиш қоронғиси. Лекин биз гапни қисқа қилишга устамиз-ку. Ассалому алайкум, демаймиз, салом, деймиз-қўямиз. Қалайсан, деган сўзимиз узундан-узоқ аҳвол сўрашиш ўрнига ўтади. **Зимистон қоронғисини** ҳам қисқа қилиб **зимистон**

деяқолдик. Тилшунос олимларимиз барака топ-синлар, халойиқнинг айтгани бўлақолсин, деб, луғатларда зимистонга қоп-қоронғи кеча дея изоҳ бердилар. Хато қонуний тус олди.

Хунук деган сўзни биз кўрксиз, бадбашара деб тушунамиз. Аслида бу сўз **совуқ** дегани. Ташқари хунук, иссиқ кийиниб ол, десак тўғри бўлади. Лекин бундай деб айтсак, кулги бўламиз. Ажабо, совуқ маъносидаги сўз қандай қилиб кўрксизга айланди? Бунга ҳам сабаб – қисқартишга ўчлигимиз. Аввалда уни совуқ маъносида тўғри ишлатганмиз. Турқи **совуқ** одамни **турқи хунук** деганмиз. Кейинча **турқ** тушиб қолди, **хунук**нинг ўзини айтадиган бўлдик. Тилчиларимизга яна раҳмат, буни ҳам расмийлаштириб бердилар.

*Ўзгалар васлин таманно айласам навмид ўлай,
Ўзга бир дил ҳамки васлингни таманно айласа.*

Таманно – истак, хошиш, орзуни англатади. Биз **таманно** деб **нозу карашмани**, **танноз аёлни** айтамыз. Бундай маъно ўзгаришига ҳам сабаб ўша – гапнинг шох-бутоғини кесишга омиллигимиз. Ўзини яхши кўрадиган одамнинг таманноси, истаги кўп бўлади. Айниқса, ўзига бино қўйган аёлларда бу хислатнинг аёнлиги учун уларни **таманноли**, **таманноси кўп**, дейилган. Бора-бора сўз қўшимчалари йўнлиб **таманнонинг** ўзи қолди. Маъно тамомила бошқа бўлди. Тилшуносларимизга қайта-қайта таъзим, бугун ўзбекча-русча луғатларни очиб қарасангиз **таманно** – **коккетство**, деб таржима қилинган. **Мечта**, **желание** эмас. Энди Навоийнинг **таманноси** билан бизнинг **таманнони**

солиштиринг! Яна Навоийни нега тушунмаймиз,
дея ҳайрон бўламиз.

*Бу тоза туганким ғамидин кўнглум ародур,
Кўнглум қуши ғам дашти аро бағри қародур.*

Кўнглим аро ёр ғамидан янги, битмаган жароҳат бор. Шу сабаб ғам даштида кўнглим қушининг бағри қаро. **Туган** – жароҳат. **Тоза** – янги. Тоза сўзини биз ювилган, артилган, пок маъносида тушунамиз. Аслида тоза – янги демакдир. Турк тилида тозалаш маъносида **тамизлаш** деган сўз бор. **Тамиз**, деб биз фаҳм-фаросатни айтамыз. «Девон»да шу маънода келади. Бу сўзнинг ҳам асл илдизини бошқа туркий тиллардан қидириш керак бўлади.

*Яна улки, инсонга аҳли тамиз,
Билурким, нима жондин ўлмас азиз.*

*Англай олурсен ҳакам этсанг тамиз,
Ким ҳақ этибдур нафасингни азиз.*

Тилшунос олимларимизга қарата айтилган ярим ҳазил, ярим чин сўзларни зинҳор кесатиқ, таъна деб тушунманг. Улар **зимистоннинг** асл маъносини билмаган эдиларми? Яхши билганлар. Лекин мафкура аталган қудратли куч бор эди. Олимларнинг эса бола-чақаси... Илм сўзи эмас, авом сўзи, фозил инсонларнинг бой ва зарофатли тили эмас, йўқсилнинг ўзи каби қашшоқ ва ғариб тили муқаддас саналган замонларни ҳозирги ёшлар билмайдилар. Билмасинлар ҳам. Зимистон давронининг ортда қолгани рост бўлсин. **Зимистон** сўзини **қоронғилик** деб тушунсангиз, тонг отгани, қиш деб тушунсангиз, баҳор келгани чин бўлсин.

ҒАЗАЛ СЕҲРИ

ШОИР ҚАЛБИНИНГ ФИҒОНИ

*Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулгон рўзгоримни.*

Улуғ Навоийнинг ҳар бири бир жаҳон маъно, бир олам ҳис-туйғу ифода қилғучи байтларини такрор-такрор ўқиб, ҳар сафар кўнглимиз сурур ва ҳаяжон билан тўлади, ҳар сафар бу олмос сатрларнинг янги қирраларини кашф қиламиз, янги-янги маъно товланишларини кўриб ҳайратланамиз.

Мана шу матлаъ билан бошланувчи ғазал ўзбекнинг хонадонида дам-бадам меҳмон бўлади. Уни машҳур ҳофизларимиз мақом йўлларида жуда таъсирли ижро этганлар.

Бу ғазал дунёнинг ғаму андухидан зардобга тўлган шоир қалбининг афғонидир.

Инсон юраги ва тафаккури ҳаддан зиёд севинчи ҳам, ғамни ҳам қабул қилолмаслик хусусиятига эга. Туйғуларнинг офатли сели кишини телба қилади. Шоир ўз жонини жунун, яъни телбалик водийсига мойил кўради. Бузилган ҳаёти – рўзгори уни ақлдан оздирганини, энди телбаликни бўйинга олиб дашту саҳролар кезишдан ўзга иложи қолмаганини ва телбалик – бузиш, вайрон қилиш экан, демак, бузилган ҳаётини бир йўла вайрон қилмоқ тилагини фарёд билан ифшо қилади:

*Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулгон рўзгоримни.*

Шоир дунёдан шунчалар кўнгли қолган, со-
вуганки, оқибатсиз одамлардан шунчалар меҳри
қайтганки, бу ҳаётдан ҳеч бир нишонсиз йўқ
бўлиб кетишни тилайди. Инсон жисми-ку хоки
ғубор бўлмоққа маҳкум, лекин шоир истаги:

*Фалак бедодидин гарчи мен хоки ғубор ўлдум,
Тилармен, топмағайлар тўтиёлиғқа ғуборимни.*

Яъни, золим одамлар мени тириклигимда
хўрладилар, кадримга етмадилар. Вақт келарки,
менинг одамларга кўргузган меҳру садоқатим,
фидойилигим аён бўлар. Кишилар менинг
кадримга етарлар, мазорим хокини кўзларига
тўтиё қиларлар. Лекин тириклигимда бедодлик
қилганлар мен дунёдан ўтгач, ўкинмоқлари бе-
наф, кўзларига тўтиё қилмоқ учун ғуборим-
ни топмағайлар. Ўшанда, эй аҳли ғафлат,
Навоий қайга азм этти, деб сўраманг, мен
тириклигимдаёқ ихтиёрим жиловини қазонинг
қўлига бериб қўйганман:

*Деманг, қай сори азм эткунг, манга йўқ ихтиёр,
охир
Қазо илкига бермишмен инони ихтиёримни.*

Ошиқ дунёнинг жабру жафосидан қўп
қонли ёшлар тўкди. Оқибат кўзларида ўша қон
ёшлар ҳам қуриб тамом бўлди, фақат заъфа-
рондек сарғайган юзи қолди. Шоир бу ҳолатни
хайратомуз ташбихга боғлайди: золим фалак
менинг баҳоримни олиб, хазон фаслини менга
берди. Бу лоладек қон ёшларим тугаб, хазон-
дек сарғайган юзим қолганидан намоён бўлиб
турибди:

*Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфароний юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.*

Навоий даҳр зулмидан бошига ёғилган балоларни байтдан байтга кучлироқ фарёд билан баён қилади. Биринчи байт ошиқнинг «жунун водийсига мойил» бўлганини, иккинчи байт дунёдан тамом йўқ бўлиб кетиш тилагини ифода қилса, ғазал сўнгига яқин шоир буларнинг барчасидан ортиқ офатни қаламга олади: бу офат телба бўлишдан ҳам, дунёдан беному нишон кетишдан ҳам оғир бир офат. Бу – ёру диёрдан жудо бўлиш мусибати. Навоий шундай ёзади:

*Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсам, қўюб ёру диёримни.*

Яъни, агар мен ёру диёримни ташлаб бош олиб кетар бўлсам, бунинг боиси ёрдан ва диёрим одамларидан бошимга минг балолар ёққанидир. Такдир менинг бошимга солган бу савдо шундай оғир савдоким...

*Ёмон ҳолимга бағри оғригай ҳар кимсаким кўргай,
Бағир парғоласидин қонга булганган узоримни.*

Бағрим пора-пора бўлганидан қонга бўялдим, бу ҳолимни кўрган ҳар бир кимсанинг бағри оғримай иложи йўқ.

Тириклик шоирнинг наздида – дард. Бу дарднинг давоси эса ёлғиз ўлим. Асли шаробдан келган бош оғриқнинг давоси шароб. Аммо

шоир учун тириклик шаробининг дафъи хумори захри қотилдир.

*Хаётим бодасидин саргаронмен асру, эй соқий,
Қадахқа захри қотил қуй, дағи дафъ эт хуморимни.*

Яъни, хаёт бодасини ичиб бошим паришон, эй соқий, қадахга захар қуйиб бергин-да, менинг бошим оғриғини дафъ эт. Чунки бу дунёда ўлмаётуриб тинчимақ мумкин эмас, шу боис мени дардлардан озод қилмоқчи бўлсангиз, бору йўғимни ёқинг:

*Жаҳон таркини қилмай чунки тинмоқ мумкин
эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.*

Навоийнинг бу машҳур ғазали фалак бедодидан, замон бедодидан шоирнинг чеккан ноласи бўлиб, неча асрлар оша девондан девонга кўчирилиб, оғиздан-оғизга ўтиб, ҳам китоб варақларида, ҳам ашулалар қанотида бизгача етиб келди. Бу кун биз – улуғ бобомизнинг олис набиралари беқиёс истеъдод қаламидан тўкилган мана шундай сатрларни ўқиб, эшитиб онгимиз ва юрагимиз билан баҳрамандлик топамиз, узоқ-узоқ замонларнинг садосини тинглагандай бўламиз:

Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни...

«ҚАРОКЎЗУМ...»

*Қарокўзум, келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Бу сатрлар битилган вақтдан буён беш асрдан зиёд вақт ўтди. Неча-неча авлодлар дунёга келиб кетди, неча-неча тахтлар қулади, сулолалар кечди, замонлар алмашди. Қадимий жафокаш халқимиз бошидан не-не ходисалар ўтди, уруғчилик тарқоқлиги оша, бекликлар, хонликлар низолари, қирғинлари оша ўзбек халқ бўлиб, миллат бўлиб бирлашди... Ва хануз буюк Навоий байтлари билан айтиладиган ашула унинг вужудини ларзага солади, юксак туйғулар оламига етаклайди. Боиси шуки, Алишер Навоий каби даҳолар фақат ўз замонаси эмас, балки ҳамма замонларнинг шоири бўладилар. Улар тараннум этган туйғулар инсон юрагининг азалий ва мангулик хоссаларидир.

Биз Навоий ва Бобур, Фузулий ва Огаҳий, Машраб ва Муқимий, Нодира ва Фурқат сипгари ўтмиш шоирларимиз ижодини севамиз, ўрганамиз. Чунки уларнинг ижодий мероси бизни эзгуликка ундайди. Она юртни, халқни фарзандлик меҳри билан севишга, рухий покликка, вафо, садоқатга ўргатади.

*Қарокўзум, келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Бу сўзларда қанчалар вафодорлик, фидойилик бор, баркамол муҳаббат бор, шеърый ифода

эса нақадар теран, жозибали, сержило. «Мардум» сўзининг икки маъноси бор. Мардум – одам, мардум – кўз гавҳари. «Қарокўзум» дея мурожаат этади шоир севикли ёрга, келу мардумлиғ, яъни одамлик, одамгарчилик одатини кўрсат, кўзум қаросида мардум киби, яъни кўз гавҳари каби ватан қилғил, макон қилғил. Биргина байтда неча маъно товланишлари – ҳам мардумнинг икки маъноси, ҳам «қарокўзум»га муқобил «кўзим қароси» ифодаси – нақадар теранлик, нафосат, мукамаллик ифодаси бор. Ошиқ ёрни фақат кўриб туришни эмас, кўз қорачиғига жо қилмоқни истайди ва қаён боқмасин: ойгами, гулгами, шабнамгами – барига ёр жамоли орқали боқишни орзу қилади, барида унинг тимсолини кўришни тилайди. Бу фикр Навоийнинг бошқа бир ғазалида очикрок, равшанроқ бир шаклда намоён бўлган:

*Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам, чиқсун кўзим,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснингни тамошо айласа.*

Севгили ёр ошиқ кўзининг қорачиғида ватан қилса, бу унинг учун қувонч, катта байрам, ошиқ кўнгли боғ, равзага айланади ва, бинобарин, маъшуқа юзининг гули бу равза марказида макон топади.

*Юзинг гулига кўнгли равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.*

Яъни, кўзларимда гавҳар бўлиб жойлашганинг бахтидан боғ бўлган кўнглим юзинг гули-

га гулшан-у, бу саодатдан гулшанга айланган жоним қаддинг ниҳолига чаман бўлсин. Ёрга фидойи муҳаббат изҳори кейинги байтларда янада ёрқин ифода этилган.

*Таковарингга багир қонидан хино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилгил.*

Шоирнинг юрак қони ёр отининг туёқларига хино бўлиш учун, жон риштаси – жон ипи итининг бўйнига расан, яъни тасма бўлиш учун фидо. Негаки, ошиқ шоир бағридаги қоннинг ҳар томчиси ишқ билан йўғрилган, жони вафо учун шу қадар фидоки, вафодорлик рамзи бўлган ёр итининг бўйнида қолишга тайёр.

Кейинги байтда ошиқ шоир чархга – тақдири азал тимсоли бўлган фалакка мурожаат этади: Мен-ку бутун умрим, жоним, вужудимнинг ҳар бир заррасида ёр муҳаббатига фидо, хижронида адо бўлиб бу дунёдан ўтарман. Замон-замонлар танимни фироқ тоғида тупроққа айлантиради. Лекин орзум шуки, эй чарх, минг йиллар сўнгида топилган тупроғимни хамир қилиб ўша фироқ тоғида ошиқлик рамзи бўлган Фарҳодни – ул кўхқан, яъни тоғ кесувчини яратгилки, менинг янги умрим ҳам муҳаббатга фидо бўлсин, ёр ишқи йўлида азоб билан ўтсин.

*Фироқ тоғида топилса тупроғим, эй чарх,
Хамир этиб яна ул тоғда кўхқан қилгил.*

Ошиқ кўнгил тупроқ бўлиб ёр оёғи остида ётибди. Шоир лутф ила ёрга мурожаат қилади:

*Юзинг висолига етсун десанг кўнгулларни,
Сочингни боштин-аёғ чин ила шикан қилгил.*

Бу байт фикрнинг нозик яширинганлиги билан нақадар гўзал. Шоир кўнгилларнинг ёр оёғи остида тупроқ бўлиб ётганини ҳам, ёр сочининг нақадар узунлиги, агар бурама-бурама, тўлқин-тўлқин қилиб ташлаб қўйса то ергача етишини ҳам ошкор айтмайди. У фақат: «ошиқ кўнгиллар юзинг висолига етсун десанг, сочингни бошдан-оёғ жингалак қилгин», – дейди. Шоир тасавурида ёр сочининг учига илинган ғубор – яъни ошиқ кўнгли жингалак тўлқинли ўримлар пиллапоясидан маъшуқа юзининг висолига етишади.

Кейинги байтда фикр мантикий ривожланади. Унинг маъноси бундай: бу дунёда гўзаллик ғанимат, ёшлик ғанимат. Бу ўткинчи ҳаётда ишқу висол бахтидан қувонмоқ керак.

Негаки:

*Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монеъ,
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилгил, –*

Яъни хазон лашкари бостириб келгач, эй боғбон, бу боғ деворларига қанча тикан босиб ғов қилмагин, бари бир бу ғов кузнинг истилосига моне бўлолмайди. Инсон умри ҳам шу. У ниҳоясига етгач, ҳеч бир тадбирдан фойда йўқ. Демакки, тириклик ғанимат, ёшлик ғанимат, маъшуқанинг ошиқ бошига солгувчи укубатлари, ҳижрону жафолари ғофилликдан, тириклик қадрига етмасликдандир.

Аммо ошиқ шунча тазаррулар сўнгида яна ёрга вафою садоқатини шундай сўзлар билан ифода қилади:

*Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилгил.*

Мен агар ёрнинг гул юзидаги гулобдек терни кўриб ўлсам, ўйлайманки, бу гул, бу гулобни мен ортиқ кўрмоқни истамайман. Билъакс, мени гулоб билан ювинг, гул баргидан кафан қилингни, сўнги йўлимда ҳам ёр хаёли менга ошно бўлсин.

Ҳазал сўнги байтга етиб келди. Шоир фидойилик, садоқат ҳақида, дунёнинг боқийлиги ва инсон умрининг фонийлиги ҳақида теран хаёлларга берилди. Ниҳоят, бу хаёлларнинг хулосаси сифатида шоир ўзига мурожаат қилади:

*Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиг ўқин шамъи анжуман қилгил.*

Ошиқ юрагига ёрнинг бошоқ учли – қайтиб чиқмас ўқлари санчилган. Аммо ошиқ бу ўқлардан озод бўлишни истамайди. У жон аро анжумани шавқ – шодлик базми тузиб, ёрнинг ўқларини шамъи анжуман – шамлар давраси қилиб ёқиб қўймоқчи. Демак, маъшуқа отган ўқлар ошиқ учун шодлик манбаи, нур манбаи.

Мана, «қарокўзум» дея ёрга мурожаат билан бошланган бир ҳазалнинг қисқача баёни. Бу ҳазал инсоний туйғуларнинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги, бадий тафаккурнинг теранлиги

билан, ташбиҳларнинг бойлиги, мукамаллиги билан фақат Навоий ижодининг эмас, балки кўп асрлик шеърятимизнинг энг нодир намуналаридан бири бўлиб қолади ва хали кўп замонлар шеърят мухлисларини ўзига ром этади.

ИНСОННИНГ МАНГУ ДАРДИ

Навоий ижоди шу қадар поёнсиз туйғулар оламики, ундан инсон ҳиссиётининг барча жиоларини топиш мумкин. Севги, соғинч, рашк, умид, айрилиқ уқубати, висол шодлиги, юрт меҳри, фидолик, жасорат... бу санокни чексизлик қадар давом эттириш мумкин. Тасаввуримда инсон руҳиятининг бирор ҳолати йўқки, Навоийда унинг ифодаси учун бир байт топилмасин. «Хазойин ул-маоний» фақат маънолар хазинаси эмас, инсоний туйғулар қомуси, ҳиссиётнинг бепоён олами ҳамдир.

Ҳазратнинг бир ғазали «Ваҳки, умрим барча зое бўлди эл коми билан» деб бошланади. Шеър бошдан-оёқ озодлик туйғуси ҳақида. Ғазалнинг биринчи сатриёқ кишини чексиз хаёлларга ғарк қилади:

*Ваҳки, умрим барча зое бўлди эл коми била,
Бодаи ноб ўрнида хуноба ошоми била.*

Нақадар буюк изтироб бор бу сўзларда. Биргина шоирнинг эмас, бор инсониятнинг, ҳамма замон ва маконларнинг дарду алами бор. Ком – истак, хоҳиш демак. Комронлик ўз истагига кўра яшамок, яъни озод бўлмоқдир. Шоир та-

ассуф билан мен ўз истагимга кўра яшамадим, бошқаларнинг раъйи билан, замона зайлига бўйин эгиб кун кечирдим, ҳеч қачон ихтиёрим ўзимда бўлмади, демоқда. Шу боис ичганим бода эмас, қонли ёшларим бўлди. Ҳаётим зое кетди.

Бу фақат ўн бешинчи асрнинг эмас, барча замонларнинг изтиробидир.

Буюк шахсияти, кенг билим ва дунёкараши билан ўз даврининг тор қолипларига сифмаган Навоий фарёд қилади:

*Кимса юз йил комронлиг қилса, билким, арзимас,
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоғлиқ биров коми била.*

Эркисизлик шундай аламли ҳолатки, агар юз йил ўз эркинг билан яшасанг, бир лаҳза ихтиёрсизлик бу юз йиллик бахтдан нишон қолдирмайди. Эркисизликнинг бир дақиқаси ҳам оғир кўргилик экан. Умрга татигувлик қайғу экан.

Биров коми нима? Бу ўзганинг истаги, хохиши, иродаси, изми, рухсати, раъйи демакдир. Навоий учун эркисизликда ичилган оби ҳаётдан кўра ўз хохиши билан ичилган захар яхшироқдир.

*Заҳрни ўз коми бирла ичса ондин яхшиким,
Ичса ҳайвон шарбатин нокомлиг жоми била.*

Биров зўрлаб ичирган қадах нокомлик жомидир. Байтнинг маъносини лўнда қилиб айтса, эркисиз яшагандан кўра ўлган яхши, демакдир.

Ғазал давом этади. Навоий байтлар оша
ғўзал ташбиҳлар, аниқ ҳаётӣй манзаралар
орқали инсон хурриятини улуғлайди, бандилик
уқубатини чуқур дард билан тасвирлайди.

*Юз дилором айлагандин равза ҳибси яхшироқ,
Бўлмоқ ўз вайрони ичра кўнгли ороми била.*

*Эй кўнгил, эл субҳи айши сори боқма, хўй қил,
Фардлик вайрониди меҳнат қаро шоми била.*

Агар жаннат боғига кирсанг, юзга пари
сени ўраса-ю, сенда бирор ёққа кетиш ихтиёри
бўлмаса, равза ичра ҳибсда бўлсанг, ундан
кўра ўз вайронангда кўнглинг ороми, озодлик,
тинчлик ва хотиржамлигинг билан қолганинг
яхши. Шоир юксак санъат билан «дилором»
ва «кўнгил ороми» сўзларини ёнма-ён келти-
риб, бу ўхшаш сўзларнинг икки тамоман бошқа
маъноларини очади. «Дилором»нинг маъноси
бу ўринда парипайкар бўлса, «кўнгил ороми»
деганда, хотиржамлик, тинчлик, осойишталик
ҳолати тушунилади.

Навоий ёлғизлик истагини кўп ёзган. Ҳирот-
дек зарифлар шаҳрида ҳам фикри тор, қалби
нурсиз, суҳбати саёз, ғийбатчи, майда одамлар
йўқ бўлмаган чоғи, «парим бўлса, учиб қочсам,
улусдин то қанотим бор,» деган каби сатр-
лар «Хазойин ул-маоний»да талайгина бор. Бу
ғазалда Навоий ана шундай тоифа ичига тушиб
қолмоқни тутқунликка қиёслайди, уларнинг
чароғон субҳи айшидан меҳнат шомини, яъни
азобли қоронғиликни, уларнинг чаманзордаги
анжуманидан фардлик вайронасини, харобада
ўтган ёлғизликни афзал билади.

*Кушқа юнг маскан аро хушироқдурур озодлиғ,
Бўлғонидин банд аро сайёд ипак доми била.*

Куш ўз уясини оддий жундан тўкийди. Овчи эса тузоқни қимматбаҳо ипакдан ясайди. Ипак тузоқ бойликдаги тутқунлик рамзи, юнгдан тўқилган уя эса камина камтарлик аро озодлик тимсоли. Яна ҳам тўғрироғи ватан тимсоли. Байтнинг маъноси шуки, текин неъмат тамаида ўзни тузоққа урма. Ўз ватанинг, озодлигинг қадрига ет. Кўргинки, кушга эркин парвоздан ортиқ бахт борми? Лекин у ҳам гоҳ нафс қутқуси билан сайёд домига илинади. Бу сенга ибрат бўлсин.

Бошдан-оёқ озодлик қайғуси билан ёзилган бу ғазал зимнида Навоийнинг сўнгсиз ҳасрати бор. Эркисиз ўтган умри учун чеккан надомати бор. Бир қарашда бу ўкинч таажжубли туюлиши мумкин. Шоҳнинг энг яқин дўсти ва маслаҳатчиси, замонининг энг давлатманд одамларидан бири, ёшлик чоғиданоқ шуҳрати мамлакатга ёйилган, элда хурмат-эътибори бекиёс даражада юксак, **«Гар қуёш янглиғ эрур қадрим менинг шаҳ олдида»**, дея олган шоир тутқун бўлиши мумкинми? Инсониятга ўзидан маънолар хазинасини қолдирган, кўплаб мадрасалар, дорушифолар, кўприклар қурдириб элга яхшилиқ қилган, умрининг ҳар лаҳзасини эзгулик хизматига бахш этган Навоийдек инсон **«вахки, умрим барча зое бўлди»** деса, бошқалар нима десин?

Шундай деймизу, кўнгилда бошқа бир савол туғилади. Ким эркинроқ? Оддий одамларми ёки юксак мартаба ва шон-шуҳрат эгаларими? Чу-

молидай ўз рисқини териб, аравасини ҳайдаб, ашуласини айтиб юрган одам озод ва бахтлими ёки ҳар қадами эл назарида, подшолик назарида бўлган улуг амирми?

Шеър маъносига кирган сари кишига саволлар ёғилиб келаверади. Мутлақ озодлик борми ўзи? Инсон фақат ўз истаги билан яшаши мумкинми? Жамиятда яшаб туриб, инсон бу жамиятнинг қонун-қоидаларидан ташқарида бўла оладими?

Одамзод ҳамиша кўнглим нима дейди, дебмас, эл-юрт нима дейди, деб яшар экан. Керак ва кераксиз ғам-қайғу, ташвишларни бошига ортар экан, қалбнинг энг ҳассос эзгу туйғуларини яширмоққа мажбур бўларкан. Инсон жамиятда яшаб туриб, жамиятнинг қонун қоидалари, урф-одатларидан, ҳаёт тарзидан четда туролмас экан. Озодлик англаб етилган зарурат, дейилади. Жўн сўз билан айтса, озодликнинг ўзи тутқунлик экан...

Одатда шеърни таҳлил қилганда биз: «Шоир ундоқ дейди, бундоқ дейди, фалон ғояни олға суради», – дея сўз юритамиз. Аслида шеър насихат, тарғибу ташвиқ эмас, юрак тебранишлари эканини унутамиз. Навоий ушбу ғазалда инсон эркини тараннум этган, десам, ҳақиқатнинг ҳаммаси бўлмас. Агар фақат шундай бўлганда, беш юз йил ўтиб бугун у бизнинг юрагимизни ларзага солмас эди, хаёлларимизни чулғамас эди.

Ғазал инсоннинг мангу дарди тўғрисида, кўринмас кишанлари тўғрисидаги хасратли киссадир. Шоир юрагини тўлдирган армон, ичидан чиққан чуқур хўрсиниқдир.

«АЙЛАГАЧ...»

Шоир қўлида қалам, шеър хаёли билан банд. Унинг қаршисида майин нур таратиб шам ёниб турибди. Алишер қаламнинг учи билан шам пилигини ёйиб қўяди. Шам равшанроқ ёнади. Ана шунда шоир хаёлида шеър туғилади. Шам ёруғлиги ва куйдириши билан унинг кўз олдида севикли ёри бўлиб жонланади. Ахир унинг дил уйини ёритган, зулматли хаёт ичра унинг хаёлини чароғон қилган ва тунлар хижронида ўртаган ёр шам эмасми? Ахир ёр ҳам сочини ҳар томонга ёйиб тараса, ҳусни ортади – бами-соли пилигини, торини тараб ёйиб қўйса, шам равшанроқ ёнгандек. Шоир бу гўзал ташбиҳни гўзал байтга кўчиради.

*Ҳусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур, торин паришон айлагач.*

Алишер қаламни қўйиб яна хаёлга чўмади. Поёнсиз яшил кенгликда ханда уриб, бошига чечаклардан чамбараклар қилиб, ёқаларига гуллар тақиб яйраб юрган ёри кўз олдида келади. Бу ёр муҳаббатнинг тирик тимсоли. Аммо шоир учун у фақат хаёлда намоён бўлгучи бахт, аслида унинг юраги қон, минг хил дарду азоблар қурбони. Алишер хаёлида гул кийган, юзини гуллар билан безаган ёрга мурожаат қилади:

*Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар, бизни қурбон айлагач.*

Йўқ, сен юзларингни гуллар билан безаб мени қурбон қилмадинг, аксинча мени қурбон

килгач, сачраган қонларим юзингда гуллар бўлиб турибди. Шоир учун ҳаётнинг беаёвлиги ёрнинг қотил ва бешафқатлигида кўринади. Бетиним жангу жадал, қирғинлар ёрнинг яғмогарлигида, зулмкорлигида намоён бўлади. Фаним лашкари юртни вайрон қилса, йироқдаги ёрнинг юборган ғам лашкари, фироқ лашкари кўнгил мулкини хароб қилади. Дашти қипчоқдан келган ёв шаҳарларни бузиб, текислаб, боғларни кесиб буғдой сепгувлик дала қилгандек. Ёр ошиқнинг кўнгил кишварини вайрон қилиб, тиф билан ўйиб, жароҳатдан оққан қонга суғориб, пайкон бошоқларини қадамадимми?

*Тиф ила пайконларинг етти кўнгул бўлгоч хароб,
Сув қуюб тухм эқтинг, ул кишварни вайрон айлагач.*

Яъни: «тиф ила ўқларинг кўнглимнинг боғи эди, сен уни хароб қилдинг, мени боғимдан маҳрум этдинг...». Аммо ишқ йўлида тўкилган қон хамиша табаррук. Агар у дунёда жаннат бўлса, унга чин ошиқлар бормоққа ҳақли.

Мана, ошиқни тутиб, калтаклаб-жароҳатлаб, қатл этмоққа олиб келдилар. Ҳозир уни ечинтирадилар, қотил ханжари унинг бўғзига қадалади.

Шариллаб оққан иссиқ қон унинг танидаги жароҳатларни ёпади. Йўқ. Бу оддий қон эмас. Ошиқни муборак қилгани жаннат малаклари келган. Бизга қон бўлиб кўринган нарса жаннат хазинадори ошиқнинг устига ёпган алвон либос – олий мартаба, табарруклик тимсоли.

*Қон эмаским, ёнди гулгун ҳулла жаннат хозини,
Ишқ мақтулин шахид айларда урён айлагач.*

Фазал давом этади. Шоир энди севги домига қай куни қандай асир бўлганини ўйлайди. Ошиқ айбдорми? У қатл этилишига лойик нима гуноҳ қилди? Айби дунёга очик кўз ва ёниқ юрак билан келганими? Гуноҳи гўзалликдан қувониши, оламга хайрат кўзи билан боқишими?

*Ошкор айлаб юзин кўзимни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгил кўзимни ҳайрон айлагач.*

Париваш юзини ошкор қилди-ю, кўзни хайратга
солди.
Кўзни ошкор хайратга солди-ю, кўнгилни яширин
забт қилди.

Мана, султон неча элу юртларни торож қилиб йиққан ганжини хилват ерга кўмиб яширмоқда. Султон амри билан бу ишни ба- жарган маҳрамнинг гуноҳи нима?

Ганж кўмиб бўлингач, унинг боши кетади. Маҳрамнинг ёлғиз гуноҳи – сирдан воқиблиги. Маҳбуба – ёр ҳам шоир хаёлида султон, мухаббат эса битмас бойлик – ганж.

Оламда шундай ганж борлигини, мухаббат аталган бойлик борлигини ошиқ билади. Чунки бу ганж унинг жонида. Хазина сохиби ёр, уни жонга кўмган ошиқ шоирнинг кўнгли. Махфий сирдан ёлғиз у воқиф. Демак у маҳкум.

*Жонда қўйгоч нақди ишқин, қилди кўнглимни ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон, ганж тинҳон айлагач.*

Мана, ғазал битди. Замоннинг қаттоллиги, ёрнинг бешафқатлиги, ошиқнинг маҳкумлиги намоён бўлди. Ошиқнинг гуноҳи нима деган саволга жавоб чиқди. Энди ёлғиз бир савол қолди. Ўша ошиқ ким? Бу Навоийнинг ўзи. Ахир ишқ шоир кўнглини мажруҳ этмаганда, бу қонли афғон, бу дард тўла сатрлар туғилармиди?

*Эй, Навоий, ишқ агар кўнглингни мажруҳ этмади,
Бас, недурким, қон келур оғзингдин
афғон айлагач.*

Навоий афғони асрлар ўтиб бизга етиб келди. Қалбимизда акс садо топди. Мен боғлаган тахмис ана шу акс садонинг кичик бир ифодаси.

НАВОИЙ ҒАЗАЛИГА МУҲАММАС

*Кўз очар гулшанда гунча, булбул афғон айлагач,
Нега афғон айлай, ул гул юзни тобон айлагач,
Мисли ойким, кўрк очур сайри шабистон айлагач,
Хусни ортар юзда зулфин анбар афшон айлагач,
Шам равшанроҳ бўлур торин паришон айлагач.*

*Нега ул кун сочларингни анбар афшон айладинг?
Рўзигорим тийра, кўзим кавкабистон айладинг?
Кўлга қўйгачму хинолар, ё дилим қон айладинг,
Юзни гуллардин безабму, бизни қурбон айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач.*

*Меҳр сўндиргач дилида, жонни сўзон айлади,
Хуснини обод этиб, кўнглимни вайрон айлади,
Сеҳр айлаб ошиқоро, банди тинҳон айлади,*

*Ошикор айлаб юзин, кўзимни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгил, ўзимни ҳайрон айлагач.*

*Мен-ку содиқ маҳрам эрдим оғзи маҳкам, кўнгли пок,
Ишқ сирин этмасдим ошкор бўлгунимча токи хок,
Шафқат истаб нола қилдим, онт ичиб ёқамни чок,
Жонда қўйғоч нақди ишқин қилди кўнглимни ҳалок,
Ўлдурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.*

*Нолаю афгонинг, Эркин, дилбарингга етмади,
Етса ҳам ё бемехр ёр зарра парво этмади,
Битди кўп захминг ва лекин ишқ захми битмади,
Эй, Навоий, ишқ агар кўнглингни мажруқ этмади,
Бас, нединким қон келур оғзингдан, афгон айлагач.*

«КЎЙИДА ЙИҒЛАР ЭДИМ...»

Бугун тонгда бир қўшиқ эшитдим. Кун бўйи бу қўшиқнинг ноласи қулоғимдан кетмади. Унинг сўзларини такрорлаб девона бўлиб юрдим.

*Кўйида йиғлар эдим, мен зор ҳар беморга,
Эмди йиғларлар бари беморлар мен – зорга.*

Инсон ўз юрагига чўккан ғуссанинг, укубатнинг, зору андуҳнинг ифодасига минг йиллар чора қидириб, охири мусиқани, сўнг мусиқа оҳангига ғазални топдимикин? Торлардан, бамисоли жон риштасига уланиб кетган торлардан тўкилган мунг мени хаёл қанотида ярим минг йил олисликка элтди. Хиротнинг табаррук манзилларига, улуғ устоз қадами теккан кўчаларга, боғларга олиб учди, Навоий қўлида бўзлаб сайраган уд садосини эшитдим. «Кўйида йиғлар эдим...» – ошиқ ўз севгилиси кўчасида ҳар беморга, яъни ишқ дардига гирифтор

бўлганларга ўз ҳасратини айтиб, зор йиғлар эди. Бу ҳасрат шунчалик қайғули, шунчалик жон ўртар эканки, аҳли дард – беморлар ўз дардларини унутиб, ошиқи зорға қараб йиғлай бошладилар.

Чукур ғамгин ҳиссиёт ифодаси баробарида бу байт ажиб санъат намунаси сифатида кишини ҳайратга солади. Ҳолатга мос байт ичида сўзларнинг, сўз қўшимчаларининг маъно товланишлари фақат Навоийга хос баркамол санъаткорлик билан намоён этилади. «Зор» сўзи бир ўринда ҳаракат белгиси (зор йиғламоқ) – равиш – мен ҳар беморга қараб зор йиғлар эдим; бошқа ўринда отлашган сифат (мен зорға), энди уларнинг ҳаммаси мен – зорға қараб йиғлашарди, дейилган.

«Бемор» сўзи бошда «ишқ аҳли», «дард аҳли», кейинда «хаста», «заиф», «касал» маъноларига яқин келади. Ҳатто «ға» қўшимчаси икки ўринда икки хил маъно – товланишга эга.

Байтни хаёлимда такрорлайман:

*Кўйида йиғлар эдим, мен зор ҳар беморга,
Энди йиғларлар бари беморлар мен – зорға.*

Такрорлаганим сари бамисоли олмосда нур жилолангандек, янги-янги қирраларни кашф қиламан.

Ғазал давом этади:

*Ҳажр бепоеън йўлин қатъ айламак душвор эрур,
Заъфдин менким юрармен қўл таяб деворга.*

Агар мен заифликдан деворга қўл таяб, қўл билан суяниб юрсам, ажабланманг. Ахир мен

хадду поёни йўқ хижрон йўлини ўтдим. Бу иш осон эмас. Шундай фикр байтда айтилган. Унда айтилмаган, лекин юқоридаги байтнинг мантиқий давоми сифатида келиб чиқадиган фикр ботинда ётибди: мен-ку дардимни ҳар беморга айтиб йиғлар эдим. Энди беморлар менга йиғлайдиган бўлдилар, чунки мен бепоён ҳажр йўлини ўтиб заифландим, ўзим бемор бўлдим.

«Ҳажр бепоён йўли». Йўқ, бу оддий хижрон эмас, севикли ёрдан жудоликкина эмас. Бу жуда буюк, илохий даражада буюк ниятнинг хижрони. Шунинг учун ҳам унинг йўли бепоён, инсоният тарихи даражасида бепоён, борлик олам, юлдузли осмон қадар бепоён.

Навоий шеъриятининг қудрати, беқиёслиги яна шундаки, шоир бу янглиғ юксак, осмоний туйғулар ифодаси учун гоҳи оддий, заминий кундалик турмуш лавҳаларидан фойдаланади.

Заиф одамнинг деворга таяниб юриши жуда ҳаётий манзара. «Ҳажр бепоён йўли» каби теран фалсафий тушунчадан кейин бундай оддий халқона сўзларнинг қўйилиши ўша замоннинг юксак шеърияти учун ғайритабiiий туюлган бўлса, ажаб эмас. Лекин бу шеърий жумланинг ҳаётiiйлиги ва ҳаққонiiйлигига, энг муҳими, гўзаллигига ўшанда ҳам, кейин ҳам барча тан берган.

*Телба кўнглимнинг қушидин қону юздин заъфарон
Қилсалар дафъи жунуним басдуруп тумморга.*

Навоий байтларини англаш учун у яшаган замон турмушини ҳам яхши билмоқ керак. Баъзан улуғ шоир байтлари бизга ўша узоқ

замоннинг урф-одатларини ўрганишга ёрдам беради. Маълумки, қадимда дафъи жунун учун, яъни телбаликни қайтариш учун беморга тумор битилган. Бу туморга заъфарон тугиб, сувда эзиб ичирилган. Заъфароннинг бу хил дардга даво бўлиши қадимги таботатдан аён. Дафъи савдо учун қон чиқариш одати ҳам маълум. Туморга ёзиладиган дуо сўзининг сиёҳи ҳам қора рангда – савдойининг қони рангида. Байт маъноси шундай: Агар жунуним дафъи учун тумор қилсалар, қон чиқарсалар, телба қўнглим қушининг қонию юзимнинг заъфарони басдур.

*Ишқ пайдову ниҳон ўлтурди, лекин йўқтурур
Заҳра бу ҳолимни ҳам ихфога, ҳам изҳорга.*

Яъни: ишқ мени ҳам ошкор ўлдирди, ҳам пинҳон. Лекин менда бу ҳолимни яширмоққа ҳам, изҳор этмоққа ҳам журъат йўқ. Ишқ шундай бедаво дардқи, уни яширмоққа чора, ошкор этмоққа илож йўқ. **Заҳра** – сафро, ўт маъноси-ни ҳам, шахдамлик, мардлик туйғусини, яъни юрак ўтини ҳам англатади. Бу ўринда **заҳра** журъат маъносида келган.

*Зулфида мен фонию тасбиҳ ила мағзур шайх,
Субҳа торин бас не янглиз ўхшатай зуннорга.*

Зуннор номусулмонлик белгиси бўлган боғич. Ўтган замонларда мусулмон мамлакатларида ғайридинлар белига боғлаб юрадиган чивик бўлиб, улар буни тақишга ва шунинг эвазидан бож тўлашга мажбур бўлганлар. Субҳа – тасбеҳ.

Байтнинг мазмуни бундай: мен-ку ёр зулфининг – сочларининг ишқида фоний бўлдим, йўқолдим, завол топдим. Қавс ичида айтамыз: диндан айрилдим, номусулмонлик йўлига кирдим. Аммо бу зуннорни, яъни соч толасини ҳеч нарсага алишмайман. Шайх ўз тасбеҳи билан мағрур, мен ўз зуннорим билан. Бу зуннорни тасбеҳ торига сира ўхшатолмайман.

*Йўқ ажаб, ўлсам доғи кавсар суйи бўлғай nasib,
Наъз вақти солсам ўзни кулбаи хамморга.*

Жон чиқар вақти жон талвасаси билан майфуруш кулбасига ўзни урсам-у, унда кўз юмсам, жаннатга кирмоғим, кавсар суйига етмоғим ажаб эмас, чунки борлиқ дунёнинг неъматини жаннат фароғатининг ўзи демак.

Бу мисралар Навоийнинг фалсафий дунёқарабини, зоҳидлик, тарки дунёчиликни инкор этувчи ғоясини ифода этади.

Фазал шундай байт билан якунланади.

*Зор ўлуб мискин Навоий нечаким чекди фиғон,
Қилмади ул ой тараҳҳум бу фиғону зорга.*

Фазал билан шоир ўз дардини айтиб фиғон қилди, лекин бу фиғон бир гадонинг – мискиннинг кўкка нола қилганидек бўлди. Осмондаги ой гадога қулоқ солмаганидек, ой монанд ёр ҳам мискин Навоийга қулоқ солмади. Яна ботин маънога қулоқ тутамиз: мискин Навоийга замон тараҳҳум этмади, ноласини эшитмади.

Мана беш юз йил ўтиб, бу нола бизга етиб келди. Сўнгсиз ғусса, танҳолик дарди, изтироб тўла нола.

Бугун тонгда мен шу кўшиқни эшитдим,
тонгдан бери унинг сўзларини ичимда такрор-
лаб девона бўлиб юрибман.

ҲАМДАРДЛИКНИ КУЙЛАГАН ҒАЗАЛ

Қардош озарбайжон халқининг оташнафас фарзанди Муҳаммад Фузулий туркий ғазал услубини камолот чўққисига кўтарган буюк сиймолардан бири саналади. Унинг ғазаллари равон ва мусиқийлиги, ўйноқилиги билан, ғўзал ташбеҳларга бойлиги билан кўнгилларни банд этади. Фузулий ўзбек халқи учун ҳам севимли ва қадрлидир. Бизнинг боболаримиз Фузулий байтларини ибтидоий мактабдан ёд олиб, кўнгилга жо қилганлар. Лайли ва Мажнуннинг ўтли муҳаббатига маҳлиё бўлганлар, бир қанча ўтмиш шоирларимиз Фузулий оҳангида ўғуз лаҳжасида ғазаллар битганлар.

Ўзбек халқи бугунда ҳам Фузулийни астойдил севади, унинг ҳароратли мисраларини кўшиқ қилиб айтади. Қайси ўзбек мана бу сатрларни билмайди:

*Гул гунчалигинда хор иландир,
Очилса, бир ўзга ёр иландир.
Аслинда тикан чекар азобин,
Фаслинда ҳақим олур гулобин.*

Ёки:

*Ноладандур най киби овозаи ишқим баланд,
Нола таркин қилмазам найтек кесилсам банд-банд.*

Ва ёки:

*Азал котиблари ушшоқ бахтин қора ёзмишлар,
Бу мазмун ила хат ул сафҳаи рухсора ёзмишлар.*

Фузулий – ҳаво тўлқинлари орқали ҳар кун хонадонимиз меҳмони. Шоир нидоси асрлар оша бизнинг қалбларимизда акс садо топади.

*Шифои васл қадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зулоли завқ шавқин ташнаи дийдор ўландан сўр.*

Шоирнинг мана шу ажойиб байт билан бошланувчи ғазали халқимиз орасида, айниқса, машҳур. Етук санъаткор ҳофизларимиз бу ғазални жозибали куйга солганлар ва таъсирли ижро этганлар.

Фузулий бу ғазалда инсондаги олижаноб хислат, ҳамдардлик туйғусини тараннум этади. Дардмандга ким ҳамдард бўлиши мумкин? Фақат дарднинг азобини билган одам! Бир дақиқалик висолнинг дардманд ошиқ қалбига шифо бўлишини ёлғиз ҳижрон азобида бемор бўлган одам билади... Бу оби ҳаётдек жонбахш завқ қадрини танҳо ёр дийдорига ташналик қийноғини тортган англайди. Шу боис ҳам:

*Лабинг сиррин келуб гуфтора мандан ўзгандан сўрма,
Бу пинҳон нуқтани бир воқифи асрор ўландан сўр.*

Яъни, ёр лабининг сирларини, бу офати жон лаълларнинг қилмишини ошиқдан ўзга, бу балолар жонига ёғилган кимсадан ўзга ким бил-

син. Дунёда неки пинхон сир бор, уни билмоқ бўлган одам воқифи асрордан – сирлар хабардори бўлган кимсадан сўрамоғи жоиздур.

Осмон узра сонсиз-саноксиз юлдузларнинг сайри кимга аён? Албатта, кечаларни гафлат уйқусига берилган бедард, парвосиз, ғами йўқларга эмас, балки тунги осмонга ҳасратли кўзларини тикиб тонгга қадар бедор ётганларга аёндур. Ва, бинобарин, осмондаги юлдузларнинг оқишидек кўз ёшлари оққан, юрак бағри тунги осмондек тийра бўлганлар аҳволини ғофил одамлар қаёқдан билсин?

*Кўзи ёшлуларинг ҳолин на билсун мардуми ғофил,
Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландан сўр.*

Маъшуқа кўзлари бамисоли камончи мерган. Қошларни ёй қилиб, киирикларни ўқ қилиб ошиқ кўксига бало тийрлари – ўқларини отади. Бу кўзлар мастона кўзлар, улар мастларча бедодлик, бераҳмлик қилса, бу бедодликнинг жабрини хабарсиз мастлар – фаттон кўзлар қаёқдан билсин. Мастлар қилмишидан мастлар воқиф бўлмаслар. Уларнинг бедодини, яъни шафқатсизлигини ҳушёрларгина биладилар:

*Хабарсиз ўлма фаттон кўзларинг жаврқин чеканлардан,
Хабарсиз мастлар бедодини ҳушёр ўландан сўр.*

Шоир ёр фироқида кечалар уйғоқ шеър устида тонг ортгирса, шоирнинг ўзи каби ёна-ёна ўзини адо қилғувчи шам билан тонг қадар улфат бўлса, бу юрак дардларини ким билиши

мумкин? Албатта, шўх, бепарво маъшуқа тим-соли бўлган шамол эмас. Чунки шамол – озодлик фарзанди, унга тутқунлик азоби бегона. У ошиқ қалбидек пирпираб ёнган шам жонига балодур. Демак, ҳижрон азобида бедорликка маҳкум бўлган шоирнинг, ошиқнинг азобларини сабо қайдан билсин, бу ҳолатни шоирга ғурбат кечасида ёр бўлган шам билади, шам атрофида учиб, ўзини ўтга уриб қуйдирган парвона билади:

*Ғамингдан шамътак ёндим, сабодан сўрма аҳволим,
Бу аҳволи шаби ҳижрон маним-ла ёр ўландан сўр.*

Ошиқнинг маскани – харобот, бир лаҳза бўлса-да бу дунё азобларини қадаҳ тубига чўктирувчи – майхона. Ошиқ майхонада оламни унутади, қандайдир бир дақиқада ёр кўзлари сингари ғофиллик хобига – уйқусига кетади. Ҳалигина «Кўксимга ёғилган бало ўқларидан кўзларинг беҳабар», деб турган шоир ёр кўзларига ўзининг мастлик ҳолати кайфияти билан қарайди ва «Мана энди менинг бу ҳолатим мастона кўзларингга аёндур, чунки дунёни унутиш лаззатини ёлғиз дунёни унутганлар билади», дея харобот аҳли тилидан ёзади:

*Хароби жоми ишқам, наргиси мастинг билур ҳолим,
Харобот аҳлининг аҳволини хуммор ўландан сўр.*

Ғазал ўзининг сўнги юксак нуқтасига келди. Шоир барча қилган рози дили шарҳига яқун ясайди: оламда муҳаббат деб аталган буюк ва тенгсиз қудрат бор. У ҳам азоб, ҳам лаззат,

хам қийноқ, хам ҳузур. Дунёга келиб тириклик саодатига мушарраф бўлган жон, агар у муҳаббат оташида ёнмаса, муҳаббат лаззатини билмаса, у оламга келмади ҳисоб, тириклик бахтидан бенасиб. Дунёда яшаб туриб тарки дунё қилган зоҳид муҳаббат лаззатини қаёқдан билсин?

*Муҳаббат лаззатиндан беҳабардир зоҳиди гофил,
Фузулий, ишқ завқин завқи ишқи вор ўландан сўр.*

«ХАЗОН ЯПРОҒИ...»

*Хазон яфроғи янглиг гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехраи
зардим.*

Бу нола, бу аламли фарёд ўрта асрлар қаъридан бизга етиб келиб, юрагимизга ларза солади. Андижон тупроғининг фарзанди, «толе йўқи» бошига балолиғ бўлган саркарда ва аламдийда шоир Заҳириддин Бобур қисматини баён қилади. Унинг ватандан йироқда, соғинч изтиробин билан кечган зардобли кунларидан хикоя қилади.

Бобур шеърятини бошдан оёқ ёр ва диёр хижрони шархидан иборатдир. Унинг ҳар бир байтида айрилик дарди, фироқ азоби ошкор бўлиб туради.

Мана, юртдан олисда, ғарибликда шоир сарой деразасидан боққа қараб ўлтирибди. Куз фасли дарахтларнинг баргини заъфарон қилган. Салқин шабада хазон япроқларини учиради. Борликда юракни эзувчи бир сокинлик,

диққинафаслик. Шоир қўлига қалам олади. Унинг хаёлида ана шу сарғайиб бораётган боғ – ўз умри – ғарибликда ғам билан кечаётган ҳаёти. У бераҳм ёр сиймосида намоён бўлгувчи тақдири азалга мурожаат қилади:

*Хазон яфроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехраи зардим.*

Хазон яфроғи, ҳажр, сарғариш, чехраи зард – бир байтда шунча ғамли ташбихлар...

Ким билсин, балки, шоир хаёлида гулюз, лоларух ёр тимсолида олисдаги гўзал Фарғона водийси намоён бўлгандир, ахир шоир учун ёр ва диёр тушунчалари доимо эгиз. Ахир шеърятнинг минг йиллик анъанасида ёр тимсоли – инсон қалбининг гўзалликка бўлган ташналигини, соҳир қудратга эга бўлган холиқ олдидаги ҳайратини ва бу гўзалликлардан вақт келиб абадул абадга маҳрум бўлишга маҳкум этилган жонларнинг ғуссасини ифода қилиб келди. Шунинг учун ёр – гўзаллик тимсоли, бераҳмлиқ тимсоли, бевафолик тимсоли. Бамисоли дунё, тириклик, умр, жон каби.

Шоир куз либосидаги боғ аро юксалган, баҳорий тўн кийган, гўзал ва мағрур сарвга боқади ва унинг қоматида етолмаган орзуларининг юксаклигини кўради. Сарв ёр қиёфасига киради:

*Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек
ҳаргиз,
Аёгингга тушуб, барги хазондек мунча ёлбордим.*

Сарв остида ётган хазон баргида шоир ўзининг холатини кўради. Чунки хазон япроғи – ўзи жудолик рамзи. Шоирни ҳам умр кузида қисмат шамоли ўз она дарахтидан – ўз юртидан йироқларга учирди ва тупроқ аро йўқ бўлиб кетишга маҳкум қилди.

Бобур ёр саркашлиги заминида қисмат саркашлигини кўради ва ўзининг қудрати олийдан нажот сўраб, қилган илтижоларини сарв оёғи остида ётган хазон баргининг бенажот аянчли садоси ва титроғига қиёс этади.

Шоир хаёли олисдаги ватанига учади. Унга чексиз муҳаббат билан, жудолик алами билан мурожаат қилади: мен-ку ўз она-дарахтидан узилган япроқ каби тақдир қуюнида узоқ-узоқларга кетдим, аммо сен омон бўл, ғариб фарзандинг тилаги:

*Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам қол,
Мен арчи даҳр боғидин хазон яфроғидек бордим.*

Ўз ватанидан хазон япроғидек узилиб кетган шоир ўз қалби билан, жони билан туғилиб ўсган ватанида, қисмат уни юртдан айирган бўлса-да, юрт меҳридан айирган эмас. Ахир уни ватанидан жудо қилган – тожпараст шахзодалар, вафосиз қариндошлар, хулласи – бешафқат замон, гардуни дун – чархи кажрафтор... Бобур бу оқибатсиз элни, қадр билмас улусни тарк этиб ғурбатни ихтиёр қилди ва ғурбат азоби қанчалар мушкул бўлмасин, бу тоифадан ўзини қутқаргани учун шоир шукрона айтади:

*Хазондек қон ёшим, сориг юзимдин эл танаффурда,
Ба ҳар ранге, биҳамдиллаҳ, улусдин ўзни қутқордим.*

Яъни, менинг қон ёшимни, хазондек сариф юзимни кўриб эл нафрат қилса, ҳазар қилса майли, мен хурсандман, не қилсам-да, биҳам-диллаҳ, ўзимни улардан қутқардим.

Шоир ўз бошига тушган кўргиликларни омадсизлик, бебахтликдан кўради. Ахир мунаж-жимлар ривоят қиладилар – ҳар бир тирик жоннинг осмонда бир юлдузи бўлади. Бу юлдузнинг ҳолатига кўра одамзоднинг кунла-ри бахтли, ё бахтсиз кечади. Шоҳларнинг-да нусрати ва, ё мағлубияти шу юлдузларнинг мавқеига боғлиқ, дейдилар. Не кўргуликким: шоирнинг умр бўйи бирор куни бахтли кечма-ди, бирор дақиқа ҳақиқий шодлик нашъасини сурмади. У афсус билан нола қилади: «Ҳам-манинг осмонида ўз юлдузи бўлганда, балки менинг юлдузим аслида йўқмикин?»

*Не толеъдур мангаким, ахтари бахтим топилмайди,
Фалак авроқини ҳар нечаким дафтардек ахтардим.*

«Фалак жадвалларини, осмон хариталарини неча бор варақлаб ахтариб чиқдим, менинг бахт юлдузим кўринмайди».

Бу мисралар бетоле замондан, бешафқат одамлардан, андуҳли тақдирдан улуғ шоирнинг аламли фарёдидир. Байтнинг теран маъноси, сўнгсиз дард ифодаси бизни қанча изтиробга солса, ундаги бадиият, санъат шунча дилимиз-ни нурга тўлдиради. **Ахтар** сўзининг бир маъ-носи **юлдуз**, яна бир маъноси **изла**, **қидир** де-мақдир. Бобур мирзо ўзининг бетолеъ умридан хасратга тўлганда ҳам унинг баёнига гўзал сўз излайди. **Юлдузимни қидирдим**, деган ибора

ўрнида **ахтаримни ахтардим**, дейди ва байтни юксак санъат даражасига кўтаради.

Шеър сўнги байтга келди. Шоир хаёлан ўзининг ўтган бутун умрини фалак дафтарини varaқлагандек varaқлайди. Бу дунёда кўрган машаққатларини, oшган доvonларини, жангу жадалларни, хамсухбат бўлган яхши-ёмон одамларни кўз олдига келтиради ва бирмунча ўзига тасалли беради. У айтади:

*Улуснинг таъну таърифи манга, Бобур, баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ямон-яхшидин ўткардим.*

Майли, улус менинг тўғримда нима деса, десин, қандай таъналар ёғдирса, ёғдирсин, таънаю мақтовлар мен учун ахамиятсиздир. Чунки мен ўзимни яхши ёмондан ўткардим, яъни яхшилиқни ҳам, ёмонлиқни ҳам кўрдим.

Барча улуғ даҳолар нидоси каби Бобурнинг нидоси ҳам фақат ўз замони ва замондошларигагина эмас, олис авлодларга ҳам қаратилгандир. Не ҳайратки, биз улуғ шоирнинг узoқ набиралари Бобур шеъриятини ҳам таърифладик, ҳам Ҳиндистонни истило қилган шоҳ деб, таъналар ҳам отдик. Лекин вақт ҳаками ўз ҳукмини чиқарди. Тарих Бобурни Ўрта Осиёдаги шоҳу шахзодаларнинг ўзарo низолари қувғиндиси сифатида баҳолади, унинг дарду аламга тўла шеърларини юксак кадрлади. Бобурийларнинг Ҳиндистон маданияти, адабиёти, санъати, меъморчилиги ривождаги ўрни тўғрисида ҳинд халқининг буюк намояндалари таҳсин сўзларини айтдилар. Қуйидаги сўзлар Ҳиндистоннинг таракқийпарвар давлат ва жамоат арбоби

Жавоҳарлаъл Нерунинг «Дунё тарихига назар» деб аталган китобидан: «...Бобур ўз замонининг энг маданиятли, жозибали одамларидан эди. У хурофий жаҳолатдан, мазҳаб маҳдудлигидан озод бўлган шахс бўлиб, ўз аждодларига ўхшаб (Неру бу ўринда Чингизхонни кўзда тутди. Э.В.) вайронгарчилик қилмади. Бобур санъатни яхши кўрар ва форс тилида шеърлар ёзар эди. (Неру ўзбек тилини билмаган ва араб алифбосида ёзилган шеърларни форсий деб англаган бўлиши мумкин. Э.В.). У гулларни, боғларни севарди, жазирама Ҳиндистонда кўпинча ўз ватани Ўрта Осиёни соғиниб ёдлар эди. «Фарғонанинг бинафшалари нақадар гўзал», – деб ёзган эди у ўз эсдаликларида, – У ерда лолалар, атиргуллар беҳисоб».

Бу мустақил Ҳиндистонга асос солган, янги давлатнинг биринчи раҳбари бўлган шахснинг сўзлари. Мана бу эса Захириддин Муҳаммад Бобурнинг ўз сўзлари:

*Толё йўқи жонимга балолиг бўлди,
Хар ишники айладим – хатолиг бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ё Раб, нетайин, не юз қаролиг бўлди?!*

Биз улуг шоиримизни севамиз, унинг ёниқ сатрларини қалбимизга жо қиламиз, хазон япроғи каби ўз ошиёнидан жудо бўлган хижронзада юрак изтиробларини англаймиз ва яриминг йил оша Бобур ғазалларини ашула қилиб айтамиз...

Хазон яфроғи янглиг гул юзунг ҳажрида сарғардим...

Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон Қаҳрамони Эркин Воҳидовнинг «Сўз латофати» китоби нашр этилгач, оддий мактаб ўқитувчисидан тортиб йирик адабиётшунос, тилшунос олимларнинг китоб юзасидан билдирган фикр ва мулоҳазалари дадамга олам-олам қувонч бағишлагани ҳозиргача кўз олдимда турибди.

Дадам вафот этганларидан кейин шахсий архивларини тартибга келтириш чоғида «Сўз латофати» китоби нашр этилгандан кейин ёзган мақолаларини кўриб қолдим. Ушбу мақолаларни дадам билан узоқ йиллар ҳамфикр, ҳаммаслак бўлган яқин дўстларидан бири филология фанлари номзоди, доцент Омонулла Мадаевга тақдим этдим. Мақолалар китобнинг иккинчи нашрига киритилишини эшитиб ҳурсанд бўлдим.

Дадамнинг умри поёнида ёзган мақолалари ўқувчиларга манзур бўлишига ишонаман.

Хуришд ВОҲИДОВ

БОЛАМ БОЯҚИШ

Болам бояқиш деган иборани эсимни та-ниганимдан бери эшитаман, маъносини била-ман. Бечора, ожиз, шафқатга мухтож одамни **бояқиш** дейдилар. Лекин нега шундай дейди-лар, ўйлаб кўрмаган эканман.

Яқинда тилимизга хос бир товуш алмашиш ходисаси диққатимни тортди. Мумтоз адабиёти-мизда учрайдиган **мундоқ**, **мунча** сўзларини биз ҳозирда **бундоқ**, **бунча** деймиз. Мурунгов, Туя-мўйин номларидаги **мурун**, **мўйин** сўзлари ўз-бекчада **бурун**, **бўйин** дейилади. Манноб исми Фарғона шеvasида Банноб шаклида талаффуз қилинади. **Маним** сўзи ўғуз туркчасида **баним** дейилади. **Мен** сўзининг кўплиги **биз** бўлса-да, феъл қўшимчасининг кўплиги **миз** шаклида ке-лади. Бир қавм «борамиз», – деса, бошқа қавм «борабиз», – дейди. **Ях** маъносидаги муз – «Девон...»да ҳам, Рабғузийда ҳам **буз** шаклида келган.

Бу товуш алмашуви, назаримда, идиш маъ-носидаги табоқ сўзида ҳам юз берган. Асли-да бу сўз **таом** маъносидаги **томоқдан** ҳосил бўлган. Эътибор берсангиз, бирқанча тилларда емак билан идиш бир хил айтилади. **Блюдо**, **dish** сўзларини мисолга келтириш мумкин. **Та-маки** билан **табак** сўзларида ҳам айни икки товуш алмашинувини кўрамиз. **Б** ва **П**, **Д** ва **Т** товушларининг муқобиллигини эътиборга ол-сак, машҳур бастакор Пахмутова фамилияси ҳам аслиятда Махмудова бўлиб чиқади. Мен ўнтагина мисол келтирдим. Сиз, балки, юзта-сини топарсиз.

Болам бояқиш ибораси ҳам шундай товуш алмашувининг меваси бўлган, десак адашмас-миз. Аслида **бояқиш** эмас, **мояк қуш** эди бу сўз. **Мояк** – **тухум**, **мояк қуш** – **тухумдан янги чиққан жўжа**. Ожиз ва бечора жон. На уча олади, на емиш топа олади. Илонга ем бўладиган ҳам, ини бузилса полоп этиб ерга йиқилиб ўладиган ҳам шу палапон. Она қуш унга парвона. Сув, емиш келтириб боласининг оғзига солади. Офатлардан кўриқлайди. Шундай ожиз вужуд – **мояк қуш** – чорасизлик, шафкатга зорлик тимсоли бўлибди.

Инсоннинг қушдан фарқи шуки, бизнинг оналар учун фарзандлари учирма бўлиб, ўзлари болалик бўлганларида ҳам жўжадек бўлиб қолаверадилар. Она тирик экан, болаларини қаноти остида тутати. Фарзандлар ҳам улғайиб, она пинжидан чиқмайдилар. Набиралик бўлган боласини ҳам **болам бояқиш** дейди она бояқиш.

Болам бояқиш. Бу гапда бир олам ҳикмат бор. Чиройли тасвир, ўхшатиш бор. **Болам бояқиш**. Чағиллаб турган она қушнинг овозини эшитиб, меҳру ташвишларини ҳис қиламиз шу жумлада. Гўзал сўз ва ибораларимиз, тагдор атамаларимиз сон-саноксиз. Уларнинг ҳаммаси ҳам асл ҳолатда бизга етиб келмаган. Майиб-мажрух, афтодаҳол шаклга тушганлари, мажхул иборага айланганлари кўп. Тил уммининг ғаввосларига иш беҳисоб.

Баъзи нарса номлари бир тилдан иккинчисига ўтиб, ўша нарсанинг бир турини англа-тади. **Балиқ** деган сўзимиз рус тилига ўтиб

балиқ таомининг бир турига, осетрнинг дудланган тўшига айланди. **Лаҳм** араб тилида гўшти англатса, ўзбекчада суяксиз гўшти билдиради. **Узум** сўзимиз рус тилига **изюм** шаклида ўтди ва узумнинг майизи бўлиб қолди. Бир замонлар русча **мука**, **булка** деган сўзлар ўзбекчада **мука ун**, **бўлка нон** шаклида ишлатилар, ўзимизнинг тегирмон унидан, тандир нонидан фарқлаб шундай дейиларди.

Туркий ўзбек тилида қатик **югурт** дейилган. Инглиз тилига бу атама қатикнинг бир тури бўлиб ўтган. Ўртача қаймоқли сутнинг қатиғи **йогурт** дейилади. Шу янги маънода **йогурт** ўз тилимизга қайтиб келди.

Кафтан, сарафан, япанча каби кийим номларининг қисмати ҳам шунга ўхшаш бўлди. Ич кийим маъносидаги **ичдон иштон** шаклига кирди. Рус тилига **штаны** бўлиб ўтди ва шим маъносини олиб, ич кийимдан сирт кийимга айланди.

Йигит деган сўзимиз русчага **джигит** бўлиб ўтган ва отлик йигит маъносини билдиради. Шундан от миниш санъати ҳам **джигитовка** бўлди.

«Дастурхон»га қўшимча:

Қўл фақат тан аъзоси эмас, балки куч-қудрат тимсоли ҳамдир. Ҳар иш қўлидан келади, қўли узун, қўли баланд келди, деганда биз қўлнинг ўзини эмас, унинг имконияти, қувватини кўзда тутамиз. **Даст** кўтарди, фалончининг дастидан дод, демак ҳам шу маънода. **Дастур** сўзининг ўзаги ҳам қўл. Куч-қудратга эга бўлган хужжат дастур бўлади.

НОНУШТА

Билағоннинг билағонлиги шуки, у ҳеч вақт билмайман, деб айтмайди. Билмаса ҳам тахминий гап айтиб вазиятдан чиқади. Билмайман, дейиш билағон учун ўлиш билан баробар.

Тўрт билағон нонушта сўзининг аслияти устида баҳс қилаяптилар. Биринчи билағон шундай дейди: **Нонушта** – нон ушатмоқ сўздан олинган. Одатда нон эрталаб ушатилади. Шунинг учун эрталабки таом нонушта дейилади. Иккинчи билағон бу фикрни рад этади. У дейдики, нонушта аслида **нону нўшида** бўлган. Нўшидан – ичмоқ. Бир бурда нон билан бир хўплам чой – нону нўшида, яъни нонушта бўлади. Қандай мантиқли фикр! Лекин учинчи билағоннинг ўз талқини бор: дехқонми, косибми эрта тонгда битта нонни еб, иккита нонни белига тугиб даласига ё дўконига кетган. Ўша учта нон – **нон учта**, яъни **нонушта** бўлади. Бу талқинлар тўртинчи билағоннинг энсасини қотирди. У: «Нону нўшида эмас, нонўшида, яъни чой ичмасдан оч-наҳор юриш **нонушта** аталган, кейинчалик оч қоринга ейилган таом шундай аталган», – деди.

Билағоннинг билағонлиги яна шуки, у осмондан олиб гапирса ҳам мантиққа яқин гапирди. Содда одам лаққа тушиб ишониши, ҳавойи фикрни ҳар ерда айтиб юриши мумкин. Бундай ишонувчан одамлар ё ўзидан чиқариб, ё бирор донишманд тилидан гапирди ва одамларни чалғитади. Олам хато талқинларга тў-

либ кетган. Негаки, бизлар луғат кўришга эринамиз. Янада тўғрироғи, эски луғатларимиз ўзи қўлимизда йўқ. Мумтоз адабий тилимизни чуқур билган устозлар дунёдан ўтиб кетдилар. Кунимиз тахминчи билафонларга қолди.

Биз бошдан кечирган тарих, инқилобий ўзгаришлар жараёни, авлодлар ўртасидаги узилишлар боис маънавий хазинамизнинг катта қисмини йўқотиб бўлдик. Уларни тўла тиклаш амримаҳол. Бу кўргилик она тилимиз бошида ҳам бор. Кўпгина сўзларимизнинг асл кўриши жохил ва таҳқирли замон чанглари остида қолиб кетди. Навоий, Бобур, Огахийлар тирилиб келиб билмаганларимизни тушунтириб беролмайдилар. Ўзим англаб етмаган байтлар маъносини сўраб бораё десам, Алихон тўра Соғунийдек табаррук алломалар йўқ...

Бугун энди дунёнинг ҳамма китобларини йиғиб титкилаганимда ҳам, масалан, **нонушта** сўзининг аслини топа олмайман. Негаки, ҳеч бир эски луғатда бу сўз учрамайди. Фақат қадимги китобларни кўздан кечиратуриб, тасодифан, ношито сўзига дуч келиб қолган одам нонушта аслида нима эканини англаши мумкин. **Ношито** – очлик, **ношитой** – оч қоринга ейилган таом. Бу сўзларни учратмаган киши минг даргоҳга бош уриб ҳақиқатни тополмайди. Сўзимиз бошида айтилган билафонларга қулоқ солишдан бўлак чораси йўқ.

Гапиришни биламиз, яхши кўрамиз-у, **гапириш** – **гап уриш** эканини ҳаммамиз ҳам билавермаймиз. Ханда урганимиз, лоф урганимиз каби сўзлаганда **гап урамиз**. Эътибор беринг,

тожик биродарларимиз ҳам гапиришни **гап за-дан**, дейдилар.

Тир – форсча ўқ дегани. Бу сўз жаҳон тилларига тарқалиб бошқа маъно касб этди. **Тир** – ўқ отиш мусобақаси ўтказиладиган жой.

Шарм – хаёми ёки латофат?

Шарм – номус, уят демак. Уятсиз одам бешарм бўлади. Шарманда сўзининг ўзаги ҳам шарм. Европага келиб бу сўз жозиба деган маъно топди. Бу хато эмас, негаки аёл номус, хаёси билан жозибали.

Сигир форсча **гов**, инглизча **ков** бўлади. Русча **корова** ҳам шу ўзакдан. Мол гўшти **говядина** шаклида аслиятга – гов ўзагига қайтади.

ИТ НЕГА ҚОПАДИ?

Ўзимизнинг ўзбекча **қоп** – қадимги туркий сўз. Ёпиш, беркитиш маъносида келади. Қопламоқ – беркитмоқ демак. Қопқоқ ҳам шу маънода. Тошкентнинг бир дарвозаси Тешик Қопқа бўлган. Жой номи сифатида бу ном сақланиб қолган. Истамбулда Қапали Чарши деган расталар мажмуи, машҳур бозор бор. Шарқ бозори ҳам дейдилар. Кўп чақиримларга чўзилиб кетган, усти беркитилган, яъни **қопали** – туркча талаффузда қапали расталарнинг **Чарши** номи ҳам қадимги туркий атама. Биз Тошкентнинг машҳур бозорини **Чорси** деймиз. Бу исм баъзилар ўйлагандек форсча **чор сув**, яъни тўрт ариқ эмас, тўрт томонни англатувчи **чор су** ҳам, белбоғ маъносидаги **чорси** ҳам эмас экан. Туркий тилда бозор **чорси**, **чар-**

ши, деб аталар экан. Бу номнинг hozirгача сақланиб қолгани Тошкентнинг ҳам, бозорнинг ҳам қадимийлигидан далолат. Чорси Самарқанд дарбозага туташган. Самарқанд орқали Тошкентнинг Буюк ипак йўлига боғлангани маълум. Сўз замирида ётган тарихнинг яна бир ёркин мисоли.

ДУНЁ

Ўйласам, **дунё** сўзида бир дунё маъно бор экан. Дунё экан, дунёи дун, бир кам дунё, мири кам дунё, бир дунё, дунё-дунё, дунёнинг ишлари, дунёга келиш, дунёдан кетиш, дунё кўриш, дунёни англаш, дунё топиш, дунё йиғиш, дунёга сифмаслик, дунё ғами, бевафо дунё... санайберсам адо бўлмайди. Бу ибораларнинг ҳар бирида неча маъно товланишлари бор. Сўз уммонининг миқёсини тасаввур қилиш учун биргина сўзнинг барча оҳанг ва ранглари ни хаёлдан ўтказмоқ кифоя.

Шоир ва адиб Асқад Мухторнинг: «**Мен дунёга келиб, дунё орттирдим**», – деган машҳур сўзи бор. Одатда, дунё орттириш, деганда мол-мулк йиғиш тушунилади. Лекин шоирнинг орттирган дунёси моддий дунё эмас, балки эзгулик, гўзаллик, қадр-қиммат, меҳроқибат сингари маънавий хазинадан иборат. Ушбу иборада мени хаёлга чўмдирган савол – **дунё** сўзининг бойлик маъносида келиши. Борлик ва йўқлик, ўтмиш ва келажак, бор мавжудот сингари поёнсиз фалсафий тушунчаларни камраган бу сеҳрли сўзнинг мол-мулк деган жўн маъноси қаердан келди?

Тилимизда **мулки олам, моли дунё**, деган изофали иборалар бор. Оламнинг мулки, дунёнинг моли маъносида. Моли дунё халойик тилида молу дунёга айланиб, изофа боғловчи кўшимча маъносига кўчди. **Дунёнинг моли – мол ва дунё** шаклини олди. Дунё ҳам мол-мулк маъносини қабул қилди. Одамлар сўз қисқартишга омил эмасми, молу дунё деб ўтирмай дунёнинг ўзини айтадиган бўлдилар. **«Мен дунёга келиб дунё орттирдим»** деган сатрнинг дунёга келиш сабаби шу экан.

Бахт омад – форсий тилда **бахт келди**, демакдир. Бу икки сўз ҳам **бахту омад** шаклини олиб, ўртага ножўя тушиб қолган боғловчи **омад** сўзини ҳам **бахт** ёнига қўйиб, уларни тенг маъноли сўзларга айлантирган. Натижада биз **бахт** келди, деб ҳам, **омад** келди, деб ҳам айтамыз ва беихтиёр, келди келди, деганимизни билмай қоламиз.

ГАЙРАТ

Бир замонлар камина «Сени ёғлар тугул хатто қилурман рашк ўзимдан ҳам, узокрок термулиб қолсам, бўлурман гаш кўзимдан ҳам», деган сатрларни ёзиб, ўзимча кашфиёт қилгандек, ҳеч ким айтмаган гапни айтгандек керилиб юрган эдим. Хазрат Навоий беш юз йил аввал бу ташбеҳларни минг бор гўзалроқ қилиб айтган эканлар.

*Ёнида эл кўрсам, ўқ санчилмасунмў жонима,
Менки гайратдин раво кўрман ати ўз ёнима.*

Яъни ёр ёнида бошқаларни кўрсам жонимга нега ўқ санчилмасин? Мен ёрни ҳатто ўзимдан ҳам қизганиб, ёнимда кўрмоққа рашк қиламан. Бундай сўзларни ўқиғач, ҳайратдан ёқа тутмай, Навоий қаламга олмаган бирор бадий тасвир, бирор инсоний туйғу қолганмикин, дея савол бермай илож йўқ.

Қилурман рашк ўзимдан ҳам, маълум бўлдики, Ҳазратнинг чўнтагидан тушиб қолган гап экан. Қарангки, бўлурман ғаш кўзимдан ҳам деган сатримиз ҳам янгилик бўлиб чиқмади.

*Кўз қорасидин ёзай дермен битиг, ҳайҳотким,
Куйдурур ғайратки, мен маҳруму ул кўргай сени.*

Шоир кўз қорасини сиёҳ қилсаму хат битиб ёрга юборсам дейди. Лекин ёр дийдорини ўзи эмас, кўз қорасидан битилган мактуб кўради, дея ўз кўзидан ҳам рашк қилади. Ажаб, кейинги сатримизнинг ҳам ранги ўчди-қолди. Таскин шуки, ўзим билмаган ҳолда Ҳазратга назира боғлабман. Яхшики, бахтимизга мумтоз адабиётимизда улуғ устозлар сўзини такрор айтиш кўчирмачилик саналмайди, балки улуғларга ихлос деб қабул қилинади ва татаббу санъати деб аталади.

Ушбу байтлардан менга яна бир янгилик **ғайрат** сўзининг асл маъноси бўлди. Юқорида келтирилган икки байтга яна бир эътибор қаратинг. Уларнинг иккисида ҳам **ғайрат** – **рашк, қизғониш** маъноларида келган. Биз бу сўзни бутунлай бошқа маънода ишлатамиз. Шаҳдам, тиниб-тинчимас, ишчан инсонни ғайратли деймиз. Ажабо,

рашк билан ғайратнинг нима яқинлиги бор? Та-
моман бошқа-бошқа бўлган бу тушунчаларнинг
туташ илдизини қидириб кўрайлик.

Арабча бу сўзнинг ўзаги – **ғайр**. **Ғайри** од-
дий, **ғайри** дин, **ғайри** ахлоқий каби сўзларда
зид маъносида; **ғайр**, **ағёр** сўзларида **бегона**,
рақиб маъносида; **ғайирлик** деганда **душман-
лик**, **ҳасад** маъноларида келади. Лекин бу сўз-
ларнинг биз тушунган **ғайратга** алоқаси нима?.

Сўз ҳам тирик жон каби ўз яшаш жараёни-
да ўсар, улғаяр, либосларини ўзгартирар экан.
Бегона, рақиб сўзларининг рашк сўзи билан
туташганини тасаввур қилса бўлади. Ошиқ сев-
гилисини бегонадан рашк қилади. Рашк ғай-
рига ғайирлик қилишдир. Биз рашкни бадгу-
монлик дея тушуниб, уни қоралаймиз. Аслида
қизганиш йўқ ерда муҳаббат йўқ. Муҳаббат
белгиси бўлган рашк – ғайрат азалдан йигит-
лик ғурури, орият маъноларида келган. Ўз сев-
гисини асролмаган, ўз ёрини химоя қилолмаган
эркак ғайратсиз дейилган. Ғайрат сўзининг
хамият маъносини Ҳазрат Навоийнинг ушбу
сатрларида кўришимиз мумкин:

*Тухм ерга кириб чечак бўлди,
Қурт жондин кечиб ипак бўлди.
(Изоҳ: тухм – уруг.)*

*Лола тухмича ғайратинг йўқму?!
Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?!*

Бу ўринда **ғайрат** – рашк эмас, балки ғурур,
иқтидор, ички қудрат, юксак инсоний фазилат-
ни ифода қилади. Демак, биз ҳар замон ишла-

тадиган ғайрат сўзи ана шу маънодан улғайиб камол топган.

Кўрдингизки, ғайрат сўзи униб чиққан уруғни топиш, илдизини очиб қараш, униб чиққан ниҳол ва меваларни кўздан ўтказиш ҳам анчайин ғайрат талаб қилувчи иш экан.

МАҚВОС

Бизнинг она тилимизчалик шеваларга бой, рангин тил дунёда бўлмаса керак. Истаган сўзни олинг, Тошкентда бир хил, Фарғона ё Наманганда бошқача айтилади. Вилоятларни кўйинг, бир туманнинг турли қишлоқларида турлича талаффуз қоидалари бор. Масалан, у **ерда-бу ерда** деган сўзимиз бор. Тошкентлик **ўтда-бўтда**, фарғоналик **ағда-бағда**, наманганлик **атда-батда**, андижонлик **ашағда-машағда**, дейди.

Санъаткорлар орасида айтиладиган латифа-омуз бўлган воқеа: Тошкентдан йўлга чиққан поезд Фарғонанинг бир кичикроқ бекатида туриб қолибди. Пойтахтлик санъаткорлар вагон деразасидан бош чиқариб одамлардан сўрабдилар: **Бўт қат?** Табиийки, у ерликлар саволни тушунмаганлар. **Бу ер қаер?** – деб сўрамоқчи бўлган меҳмонларга фақат елка қисганлар.

Янглиш тушадиган телефон кўнғироғи, адашиб келадиган СМС хабари одатий ҳодиса. Бир кун мобил телефонимга шундай ёзув тушди: **«Билол, мақвос?»**

Билол исмли ошнасига бу мажҳул саволни юборган ким эди, қизиқмадим. Лекин бу хат менга ҳануз нашъа қилади, ҳар замон эсимга тушса савдойи одамлардек дафъатан кулиб юбо-

раман. Гап шундаки, адабий тилимизда **мақвос** деган сўз йўқ. Уни тушуниш учун, аввало тошкентлик бўлиш керак, сўнг ёзувда кўриш эмас, кулоқ билан эшитиш керак. Шундагина **мақвос нима қиляяпсиз**, деган жумланинг шевадаги қисқарган шакли эканини илғаш мумкин. **Нима қиляяпсиз – нима қилвотсиз – нима қивоссиз – мақвос!** Ана сизга бир жумланинг «ўсиб етилиш» жараёни! Яна ҳам тўғрироғи, тилга бепарволик натижасида бир ўзбекча сўз бирикмасининг бошига тушган кўргилик! Бир ёнда шевачилик, бир ёнда сўзнинг ярмини ямлаб ютишга бўлган табиий майл қўшилиб, **мақвос** деган мавхум товушлар йиғиндиси пайдо бўлибди.

Менга янглиш келган СМС хабари хаёлимни олиб қочди. Ялпи саводхон мамлакатлар сафида турган юртимизда **мақвос** деган ёзув қандай пайдо бўлди? Ярим тунда мобил телефонига хабар жўнатган одам, албатта, боғча боласи ёки бошланғич синф ўқувчиси эмас. Гарчи адабий тил бошланғич синфдаёқ ўқитилади. Бундай саводсизликнинг илдизи нимада? Мажбурий ўрта таълим қайда қолди? Ёки бозор иқтисоди шароитида пул санашни билиш кифоя бўлиб қолдими?

Мақвос деган савол бамисоли менга берилгандай, саводимиз шу аҳволда, сиз – адиблар, устоз мураббийлар нима қиляяпсизлар, деган хитобдай туюлди. Бу ҳам куладиган, ҳам қуядиган вазият.

Билол, **мақвос**, деган саволга СМС орқали жавоб шундай бўлди:

Билолмасман, **мақвосни** ҳам билолмасман.

Бу **ерда** деган ибора Тошкент шеvasида **бўтда**, Фарғона шеvasида **бағда** тарзида та-лаффуз этилади. Турклар **бурда**, дейдилар. **Қай ерда** деган ибора ҳам адабий тилимиз-га қисқача **қаерда** бўлиб кирди. Тошкентлик **қатда**, фарғоналик **қағда**, дейди. Турклар **не ерда** иборасидан қисқача қилиб **нерда** сўзини ясабдилар. У ерга, бу ерга борса фарғоналик **аққа** бордим, **баққа** бордим дейди.

КЕЛИШУВ

Тилимизда **келишув** деган чиройли атама бор. **Ярашиқли** тушунчага ярашиқли ном. Келишув учун қарши томонлар бир ерга келишиб, мунозара қиладилар, турли қутбларда жой тутган фикрлар қадам-бақадам яқинлашиб, охири бир ерга келадилар. Бу келишлар жам бўлиб **келишув** жараёни содир бўлади.

Давлат рахбарларининг бир ерда жам бўлиши, келишувларга имзо чекиши тинчлик ва дўстликка хизмат қилувчи жаҳоншумул воқеалар ҳисобланади. Халқ онгида **келишув** эзгулик, олижаноблик тимсолига айланган. Қарангки, гўзаллик тушунчаси ҳам шу сўз ўзгидан чиқади. **Келишган** қомат, **келишган** қиз, деганимизда, биз чиройнинг бош белгиси саналган мослик, уйғунлик, мувофиқликни кўзда тутамиз. Юздаги қошу кўз, кипригу қабоқ, лабу даҳан мосликда, бир-бири билан келишиб жойлашса, **келишган** юз бўлар экан.

Келишувнинг бир турини ярашув деймиз. Агар муҳолиф томонлар келишиб олсалар, бу-

нинг оти **яраш** бўлади. **Келишув** каби **ярашув** ҳам, қарангки, чирой белгиси экан. Қошу кўз, қадду қоматни келишган десак, энгилдаги кийимни ярашган, деймиз.

Келмоқ – ёқимли сўз. Биз меҳмондўст халқмиз, кетмоқдан кўра келмоқни хуш кўра-миз. Уйимизга қайлиқ бўлиб келган қизни келин деймиз. Агар кел ўзагидан ясалган сўзларнинг илдизини очсак бир китоб дунёга келар. Бу ҳам келажакда бўладиган ишлар. **Келажак** деб аталувчи кунлар **келажак**.

ИНДОВЧИ

Биров гапимизга жавоб бермаса, оғиз очиб сўз айтмаса, **индамади**, деймиз. Бу ишни одат қилган одам индамас, дейилади. **Индаш** – чақириш, чорлаш, таклиф қилиш, дегани. Бу сўзнинг асл маъноси ҳозирги тилимизда ундаш, ундамак дейилади. **Индаш** эса, асосан, бўлиш-сизлик шаклида истифода этилади. Индади, деб камроқ, индамади, деб кўпроқ айтамыз. Чунки бу сўзга эҳтиёжимиз бор. Гапирмади, сукут сақлади, жим қолди, дегандан кўра, **индамади**, дейиш осон ва қулай. Шу эҳтиёж боис бу сўз ўзининг асл маъносини йўқотиб бўлган.

Индаш ўзининг асл маъносида ишлатилган бир сўзимиз бор. Ҳозирги ёшлар бу сўзни билмаслар. Эскича тўйларда келин томондан куёв-навқарни никоҳ тўйига бошлаб келувчи одам **индовчи**, дейилган. «Куёв дўстлари билан келин-никига бориши мумкин» деган хабар индалган.

АТАМАК ЭХТИЁЖИ

Атамак эҳтиёжидан сўз пайдо бўлар экан. Ўзимиз яшаб турган жойга ном бериш бизнинг ўзимизга керак эмас. Шахар, кишлоқларга узоқ-яқин қўшнилар от-ном қўядилар. Азбаройи бошқа жойлар билан адаштирмаслик учун. Ерлик халқ ўз ерини изламайди, адаштирамайди.

Одамзодни ўраб турган минг-минглаб нарса ва ходисаларни аташ зарурати боис тиллар яралган. Замон-замонлар ўтиб инсоният таракқий этгани сари бу эҳтиёж ортган ва кенгайиб борган. Бугунги илм-фан ривожини, халқаро алоқалар, ҳуқуқий муносабатлар таракқийси, бу заруратни ўн карра, юз карра оширди. Ҳар янги тушунчанинг жаҳон сахнида пайдо бўлиши тилшуносларга ўз она тили имкониятларини таҳлил қилиш, «чўнтакни кавлаб кўриш» эҳтиёжини яратмоқда. Бундай вақтда, аввало, бор борича, йўқ ҳолича иш тутди. Қолаверса, тилшуносликда устун дунёқараш, олимларнинг даражаси ва ҳафсаласи билан боғлиқ омилар ўртага чиқади. Ўзимизга ўхшаган дангасаларга маза. Халқаро атаманинг ўзини қондага киритамиз-қўямиз. Тилимизда шу тушунчани ифода қиладиган сўз бормикин, деб ўйлаб ўтирмаймиз. Изламаган хато қилмайди. Хато қилмаганининг қулоғи тинч, ўзи хотиржам бўлади. Қийин бўлганда кимга қийин? Ориятли, ғурурли, ўз она тилининг қадр-қиймати учун қайғурадиган, талашадиган олимга, зиёлига қийин.

Аслида биз ўзимиз дангаса эмасмиз. Бизни шўро мафқураси дангаса қилди. Ҳарқандай миллий қадрият учун қайғуриш, курашиш мил-

латчилик хисобланди. Атамак эҳтиёжи ҳам ўлдирилди. Натижада тилимизга «ноозиқ-овқат махсулотлари» каби ўхшовсиз таржималар, сўзлар кирди. Бу тушунчанинг ўзбекчада оти борми, тилимизда инсонча қилиб айтса нима бўлади, деб ўтирмадик.

Қадимдан ижодкор халқимиз яратган гўзал атамалар бор. Энг кўхна ижод намунаси чарх-палак атамасига эътибор беринг. Осмон айланади, сув айланади, сувга ўрнатилган кўтарғич филдирак ҳам айланади. Қанча ташбеҳ, фалсафа, фасоҳат бор шу бир сўзда. Кўкдаги кўзғолмас юлдуз – олтин қозиқ бўлди, сочилган юлдузлар сомончининг йўли аталди. Йўл юзида тўкилиб қолган сомонга ўхшатилди. Мажнун тол, мирза терак каби дарахт номлари, намозшомгул, гули қаҳ-қаҳ авом тилига гулқоқи бўлиб ўтган, гултожи хўроз, бойчечак сингари гул номлари нақадар гўзал ва маъноли!

Бир замонлар арабча шай, форсча чиз, инглизча thing, русча вещь тушунчасини ифода қилувчи бир сўз тилимизда йўқ эди. Атамак эҳтиёжи бу сўзни яратган. Мумтоз адабиётимизда мавжуд асл туркий калима **на эрса** «лаббай» деб ёрдамга келган ва **нарса** деган сўз пайдо бўлган. Биз бугун ҳар лаҳза ишлатадиган бу сўзнинг яралиш тарихи тўғрисида ўйламаймиз ҳам.

На эрса нарсага айланганидек, **ким эрса кимса** шаклини олди ва нарса билан эш бўлди. Бу сўз ўзининг аввалги улуғворлигини сақлаб қолган бўлса, нарсага айланган **на эрса** осмондан ерга тушди. Чунки нарса ҳамма тилларда

хам қора сўз, жўн ифода саналади. «Ноозик-овқат» деганда аслида нарса тушунилади, лекин бу сўз расмий атама бўлолмайди, ҳужжат тилининг залвори йўқ унда. «Нарса моллар», ёки «вещевые товары» деса кулгили гап бўлади. Натижада атамак эҳтиёжи боис **непродовольственные товары** деган ясама сўз пайдо бўлди. Русчанинг ўзида айтиш мушкул, келишмаган сўз ўзбекчага баттар қийин ва беўхшов шаклда таржима бўлди. Ноозик-овқат маҳсулотлари. Тилимизга сира сингмайдиган, сира ўрганиш бўлмайдиган сўз.

Бу атаманинг эпақали шаклини топса бўладими? Астойдил изласа топилади.

Нарса маъносидаги арабча **шай** ўзбек тилига кирмаган. Лекин бу сўзнинг кўплик шакли бизда бор. **Ашё** деймиз. Бу сўз узоқдан мехмон бўлиб келгани учун **нарса** даражасида ўз кадрилини йўқотмаган. Биз озиқ-овқат бўлмаган нарсаларни **ашёвий** моллар десак адашмасмиз. Чунки **ашёни** еб бўлмайди. Атама бўлишга ҳам қодир сўз. Бу, албатта, бир мулоҳаза...

Биз бир нарсанинг баҳридан ўтамузу бошқа нарсага эришамиз. Уйқу, ором баҳридан ўтиб рухий юксалишга етамиз. Вақтимиз, лаззат ва фойда келтирувчи ишимиздан кечиб кимнингдир кўнглини оламиз.

Баҳр нима? Биз бу сўзнинг денгиз маъносини биламиз. Бу маъно **бахридан ўтиш** иборасидан жуда йироқ. Эринмай луғатларга қараган одам **бахр** фойда, улуш маъносида ҳам келишини билиб олади. Ҳозирги тилимизда **бахра**, **бахрамандлик**, **бебахра** сўзлари бор. **Баҳра** ва

бахр бир сўзнинг шакллари. Тилимизда фойда маъносидаги **бахр** фақат шу **бахридан ўтиш**, деган иборада қолибди.

Ўхшатиш ва **қиёслаш**нинг маъноси бир. Лекин **ўхшовсиз** билан **беқиёс** сўзларининг фарқи ер билан осмон. Ёстиғини қуритиш нима? Курашнинг кенгайган маъноси. **Беллашув** фақат курашга оид сўз шахматга ҳам, футболга ҳам, ҳатто аскиябозликка ҳам кўчган. «Айтисувда Сабит билан беллашувга ярайман», – деган Фафур Фулом. Ваҳоланки, белбоғдан ушлаб кўтариб йикитиш фақат курашда бор. **Тортишув** сўзи ҳам аслида курашга оидми? Белбоғдан ушлаб тортиш – курашнинг белгиси. Лекин тортишувнинг бошқа хили ҳам бор. Тортишмачоқ. Тўйда қуёв ва келин томон арқон тортишиб баҳс киладилар. Тортишув шу сўздан бўлса, ажаб эмас.

ҚАҲРАМОН ҚАҲР ЭГАСИМИ?

Эски луғатларда кўрсатилишича, қаҳрамон арабча **қаҳр** сўзига нисбат қўшимчаси – **мон** – бириктириб ясалган. Бу қўшимча, дарҳақиқат, шодмон, билармон, топармон сўзларида шодлик, билимдонлик, топағонлик нисбат берилган кишиларни англатади. Ўйласам, **тегирмон** ҳам шу қўшимча билан ясалган экан. **Тегирмон тоши** айлана шаклида бўлади. Айлана маъноси-ни билдирувчи **тегра** сўзимиз бор. Бу сўзнинг сўнгги товуши сўзлашув жараёнида қисқариб, **мон** қўшилса **тегрмон** – **тегирмон** чиқади. Бу бизнинг талқин. Фараз айтиш биздан, текшириб, аниқлаш олимлардан.

Қадимги луғатларни варақлаб кўрсангиз, уларда ҳам турлича талқинларни топасиз. Биз уларнинг барчасини мўътабар манба деб ҳисоблаймиз-у, баъзан қай бирига ишонишни билмай қоламиз. Қаҳрамон сўзининг аслияти тўғрисида ҳам турлича фикр бор. Баъзи тадқиқотчилар бу сўзни туркий дейдилар ва асл шаклини **қаҳармон** дея кўрсатадилар. Маъноси корфармо, иш буюрувчи, ҳоким демакдир. Бу талқин менга мақбулроқ. Қаҳрамоннинг арабча ўзакдан олингани, қаҳр эгаси бўлишига ишонгим келмайди. Бу ишбоши маъносидаги ўзимизнинг қадимги ўзбек сўзи бўлақолсин.

Паҳлавон-чи? Бу сўз қаерда қандай туғилган? Қадимда Шом ва Эрон ерларида, ҳозирги Исфаҳон ўрнида Паҳлав дея номланган шаҳар бўлган. Шухрати оламга кетган, одамлари мард, баҳодир бўлган экан. Уларни паҳлавлар деган маънода паҳлавон дер эканлар. Шаҳар тили, яъни маданий форс тили паҳлавий дейилиши ҳам ана шу шаҳар номи билан боғлиқ экан.

Баҳодир – мен айтмасам ҳам биласиз, – ўзбекча сўз. Луғатларда исм **Баҳодур** шаклида ёзилган ва шижоатли деган маънони билдирувчи туркий калом дейилган. Баҳодир исми ўзимизда кенг тарқалган. Рус тилига ҳам **богатырь** шаклида ўтган. Қизиғи шуки, бу туркий ўзбекча исм дунёга ёйилибди, айниқса, шарқда Баҳодир исмли кишилар кўп. Ҳиндистоннинг бош вазири бўлган Лаъл Баҳодур Шастрини олам танийди. Айниқса, ўзбеклар ҳурмат билан ёдга оладилар. Тарихий миссия билан Тошкентга келиб шу ерда вафот этган. Шаҳримиз марказида унга хотира

лавх ўрнатилган. Бош вазирнинг Баҳодур исми Ҳиндистоннинг биринчи бош вазири бўлган Жавоҳарлаъл Нерунинг сўзларини тасдиқлайди: «Туркий халқлар Ҳиндистонга тўрт минг йил муқаддам кўчиб келабошлаганлар...»

АРИҚ

Ариқ деб сув ўзанини айтамыз. Озгин маъносидаги **ориқ** сўзининг фарғонача айтилиши ҳам **ариқ**. Аслида ариқ тоза демакдир. Сочик билан қўл артсак, биз қўлимизни сув наmidан аритамиз, ариқ қиламиз, тозалаймиз. Уйимиздан одам аримаса, демак хонадонимиз ҳамиша гавжум, меҳмондан холи эмас. **Ариқ, аритиш, артиш** бир ўзакдан экани маълум. Лекин тоза маъносидаги сўз қандай қилиб сув ўзанига айланди? Буни тасаввур қилиш учун бизлар болалигимизда кўрган ариқларни кўз олдимизга келтирмоғимиз керак. Тандирдан янги узилган, қўлни куйдирадиган нонни ариқ сувида оқизок қилиб еганимизни, қирғоқда ўтириб ховучлаб зилол сувдан ичганимизни эсламоғимиз керак. Ана ўша ариқлар ҳақиқатан ариқ эди. Сувга суринди ташлаш, тупуриш оғир гуноҳ саналарди.

Ариқ аввал бошда ариқ сув – тоза сув аталиб, кейинча қисқаришга юз тутган бўлиши керак. Бамисоли зимистон қоронғиси ихчамлашиб зимистонга айлангандек. Озгин одамни ҳам ориқ, ёки ариқ дейилиши бесабаб эмас. Ортиқча юкдан тоза бадан **ариқ** бўлади. Сўфи Оллоёрнинг байтига қулоқ тутинг:

*Ариғ жисмим агар бўлсин десанг соғ,
Саноч оғзин сан оч, албатта, камроғ.*

И Л О В А

ЎЗБЕКЧА САЛОМГА ЎЗБЕКЧА АЛИК БЎЛСИН

Тиллар тўғрисидаги қонун лойиҳасини кўриб қувондим, ўқиб хаёлга чўмиб қолдим. Лойиҳанинг ўзи кўрсатиб турибдики, ҳали бизда девон тили, яъни ҳужжатнавислик (ёки идора тили) баркамол эмас. Бу эса давлат тилининг асосий шартларидан бири. Гарчи лойиҳада «... бошқарув органларининг ҳужжатлари ўзбек тилида қабул қилинади, рус тилига таржима қилинади», дейилган бўлса ҳам лойиҳанинг ўзи аввал рус тилида ёзилгани, сўнг ўзбек тилига таржима қилингани, таржима қилинганда ҳам жуда пала-партиш таржима қилингани кўриниб турибди. «...Ўзбек тилида, рус тилида ёки муайян жойда ғуж яшайдиган миллий гуруҳларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда бошқа тилларда таълим берадиган мактабгача тарбия муассасаларининг ҳамда мактабларнинг кенг тармоғи вужудга келтирилади». Бу жумлани фақат русча матнини ўқигач, англаб етдим. Бунақа бурама, мужмал гаплар, сўз бирикмалари лойиҳада тўлиб ётибди. Уларни инсон тушунадиган қилиб янғидан ёзиш керак. «Ғуж» сўзи одамларга нисбатан эмас, хашаротга нисбатан ишлатилади. Одамлар жам бўлиб, тўп бўлиб, бирикиб яшайдилар.

Тилимиз жуда бой. Ҳар қандай маъно ифодасига бир неча сўз топилади. Фақат бу сўз-

ларни топиш ва дадил девон тилига киритиш керак. Бунинг учун Атамалар Маркази ташкил қилиш лозим, деб ўйлайман. Бу Марказ Ўзбекистон Олий Кенгаши ёки Вазирлар Кенгаши хузурида бўлса, айти муддао бўларди. Унда етук тилшунос олимлар, адиблар, турли соҳаларнинг билгич намояндалари ишласалар, балки ҳужжатларимизда сунъий ясалган, ғализ, мантиқсиз атамалар камроқ учрармиди...

Лойихада фикр қайтариқлари, қуруқ баён-дан иборат жумлалар, қонунга дахли бўлмаган келажак режаларининг баёни, қаёққа бурса, кетаверадиган тийганчиқ моддалар ҳам йўқ эмас. Масалан, ходимлар билан раҳбарлар ўртасидаги муносабатларда «... муомала ва ахборот тилини (?) тобе ходим танлайди. Раҳбар муомала ва ахборот тили сифатида ўзбек тилини ёки рус тилини (?) қўллаши мумкин...» дейилган. Яъни ўз раҳбарига немис немисча, корейс корейсча, юнон юнонча мурожаат қилиши мумкин. Раҳбар эса ўзбекча ёки русча жавоб беради. Насриддин Афандининг идорасида ҳам бундай қонунни яратиш хаёлга келмаган.

Қисқаси, қонунни жиддий қайта ишлаб чиқиш, қисқа, аниқ қилиб тузиш керак. Бошқа тиллар олдида такрор-такрор узр-маъзур қилишга ўхшаган куллуқнамо жумлаларни қисқартириш лозим. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишидан мақсад нима? Мақсад шуки, Ўзбекистон сарҳадида ҳар бир одам ҳар қандай маҳкамада, ҳар қандай даражадаги хизматчига ўзбек тилида мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлсин. Ўзбекча саломига ўзбекча

алик эшитсин. Мен телефон тутқичини кўтариб, 09 ни терганимда, жавобан «лаббай» деган овозни эшитмасам, ресторанда, темир йўл касасида, дўконда, маълумот бюросида мен билан ўзбек тилида гаплашадиган одам бўлмаса, ўзбек тилининг давлат тили бўлишидан менга нима фойда? Бу орзу эса қонун билан бир кунда амалга ошириладиган иш эмас. Хизмат вазифаси бўйича кўпчилик билан муомала қилувчилар бир неча юз минглик лашкардир. Улар ичида ҳозирги кунда ўзбекча биладиганларидан билмайдиганлари кўп. Нима қилиш керак?

Менимча, давлат тили мақомига икки босқичли зинадан кўтарилишимиз лозим. Биринчи босқичи уч йилни ўз ичига олиб, ўтиш даври, деб аталсин. Бу даврда ўзбек тилини ўргатиш ва тарғиб қилиш кенг йўлга қўйилиши, атамалар маркази ғайрат билан ишлаши, идоралар ўзбекча ёзув машинкалари билан таъминланиши, мажлисхоналар таржима учун радио қурилмалари билан жиҳозланиши лозим. Уч йил орасида биз давлат бошқарув ишларида, мажлисларда ходим-рахбар, хизмат қилувчи, хизмат буюрувчи муносабатларида икки тиллик босқичини ўтишимиз керак бўлади. Бошқа илож йўқ.

Агар Она тилимиз 1993 йилгача қадамбақадан, соҳама-соҳа чинакам давлат тили босқичига ўта олса, улуғ иш бўларди. Бунинг учун барча илм кишиларининг, ташкилотчиларнинг фидойи ҳаракати зарур. Тил ҳақидаги қонуннинг ўшанда кучга кирадиган асосий моддаси шундай баён этилмоғи лозим:

«Ўзбекистон ҳудудида яшаб турган, ўз хизмат вазифаси бўйича аҳоли билан муомала қилиши лозим бўлган ҳар бир фуқаро ўзбек тилини билиши шарт».

Шу модда кучга кирган куни ўзбек тили давлат тили бўлади.

1989

РУҲИМИЗ ЭҲТИЁЖИ

Тил ҳақидаги қонун бизга нима учун керак? Фуруримизни намоёиш қилиш учунми? Иззатнафсимизни қондириш учунми?

Йўқ, бизга Тил ҳақидаги қонун ўзлимизни сақлаб қолиш учун, тилимизни йўқотиб қўймаслик учун, ўзбек деган халқнинг йўқ бўлиб кетмаслиги учун керак.

Ўзбекистонда ўзбек тили ўғай бола бўлиб қолди. Она тилимизда ариза ёзишни, мажлис олиб боришни, расмий идора вакиллари билан муомала қилишни унутиб қўйдик. Қайси дарчани чертиб, қайси эшикни очиб, қайси телефон рақамини териб, ўзбекча савол берсангиз, нариги томондан жаҳлдор овоз сизга: «Говорите по русски!» – дейди. Сизга бундай терс жавоб қилган кўпинча қора қошли, қора кўзли ўзбек қизи ёки комсомол тарбиялаб, раҳбарликка кўтарган ўзбек йигити бўлади.

Ўзбек ўзбекча гапирмай қўйса, додингни кимга айтасан!

Аҳвол шундай давом этса, янги асрнинг охирига бориб тилимиздан айриламиз. Тилнинг йўқолгани эса – халқнинг йўқолганидир.

Хозирда вазият шундайки, Ўзбекистонда ўзбек тилини билмаган одам бемалол ҳаёт кечириши мумкин. Уни ўрганишга эҳтиёж йўқ. Лекин рус тилини билмаган одамга ҳамма эшиклар берк. Нуроний онахон ҳоким тилини билмагани учун нафақа масаласида ижрокком ходими билан муомала қилолмайди. Уйига ўт тушган ўзбек ўт ўчирувчига маҳалласи қаердалигини тушунтиролмайди. «Тез ёрдам»га қўнғироқ қилиб боласининг дардини англатиб гапиролмайди. Аввало унинг маҳалласида телефон бўлмайди. Телефон бўлганда ҳам, ўт ўчирувчи келмайди, келганда ҳам, сув ғамламаган бўлади, маҳалладаги сув босими ўт ўчиришга етмайди. Лекин булар бошқа масалалардир. Асли айб ўзимизда. Шаҳар марказини чекинаётган қўшиндек ихтиёрий ташлаб чиқиб кетганмиз.

Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг Тиллар тўғрисидаги қонуни лойиҳаси шу кунларда қизгин муҳокама қилинмоқда. Дастлабки мулоҳазалар шуни кўрсатдики, бу лойиҳа мутлақо талабга жавоб бермайди. У кучга кирса, ҳозирги мавжуд ҳолат, яъни рус тилининг ҳокимлиги ўзининг қонуний ифодасини топади. Негаки, лойиҳанинг ҳеч бир ерида на раҳбар ходимларга, на хизмат вазифаси бўйича кўпчилик билан муомала қилувчи хизматчиларга давлат тилини ўрганиш мажбурияти белгиланган эмас.

Давлат тили амалдаги расмий тил бўлиши керак. Қонунда бор, ҳаётда йўқ бўлган давлат тили ҳеч кимга керак эмас. Шундоқ ҳам фақат

конституцияни безаб турган хўжақўрсин ҳуқуқ ва мустақилликларимиз ошиб-тошиб ётибди...

Давлат тилидаги қонун бугун кучга киргани билан мавжуд шароитда ўзбек тили бугуноқ ҳақиқий давлат тили бўлиб қолмайди. Негаки идораларда ибтидоий талаб – ўзбекча ёзув машинкалари йўқ. Биз ҳар куни мурожаат қилувчи ташкилот ва муассасаларда ўзбек тилини биладиган одамлар камчиликни ташкил қилади.

Илмнинг бир қанча соҳаларида ўзбек тили мутлақо ишлатилмайди, десам, нотўғри бўлмас. Шунингдек, расмий ҳужжат тили, идора тили ҳам бизда йўқ деярли. «Берилди ушбу справка» деб бошланадиган маълумот қоғозларининг даври ўтган. Ўзбек атамалари марказини ташкил этиш ва умумхалқ иштирокида «справка», «рапорт», «докладная записка» сингари ўнлаб, юзлаб ҳужжат атамаларини, расмий тил ибораларини яратишимиз керак бўлади. «Самолёт», «поезд», «пароход», «холодильник», «водопровод» каби русча сўзларга, «регион», «трансформация», «кооперация» сингари байналмилал сўзларга ҳам иложи борича мос ўзбекча сўзлар топишимиз керак бўлади. Йўқса, бир кун келиб, бизнинг газеталаримизда «Советлар Россиясида крестьянлар положениеси» қабилида сарлавҳалар пайдо бўлади.

Гап она тилимизнинг ҳаёт-мамоти устида бо раётир. Биз – ёзувчилар, шоирлар, айниқса, куйиниб бонг уришимиз лозим. Чунки биз келажак дастёрларимиз.

Тил унутилди, халқ ёди унутилди, демак-дир. Тили йўқ, шоири йўқ халқни халқ деб бўладими?!

1989

ОНА ТИЛИМ

Тил фидойилари, қаердасиз?

Тарихий сана – 1989 йил 21 октябрь куни ўзбек тили юртимизда Давлат мақомига эга бўлди. Ҳали Шўро давлати қудратда бўлган замонда содир бўлган бу унутилмас ходиса – истиқлол баҳорининг илк ғунчаси – илм аҳли, ижод аҳли учун чинакам байрам эди. Қалбларимиз нурланди, дўппини осмонга отдик ва... хотиржам бўлдик. Ваҳоланки, тилга Давлат мақомининг берилиши узоқ йиллар давом этадиган, барча касб эгаларининг сафарбарлигини, айниқса, зиёлиларнинг тинимсиз меҳнатларини талаб қиладиган умуммиллий жараённинг бошланиши бўлган эди.

Ўша қалтис ва шукуҳли йилларнинг жўшқин бахсларига, жонбозликларга шоҳид бўлган бир қаламкаш сифатида бугун афсус ва ўкинч билан ўйлайман: она тилимиз фидойилари қанилар? Ҳар йили 21 октябрни табаррук кундай нишонлашимиз, тил байрамларини ўтказишимиз дуруст. Лекин она тилимизни бойитиш, атамалар устида ишлаш, чет тилларидан кирган сўз ва терминларга муносиб ўзбек сўзларини топиш устида ғайрат ва жонбозлик ҳали етарли даражада эмас. Тилшунос олимларимиз, таржимонларимиз, айниқса, ижодкорлар олдида

улкан вазифалар бор. Тилимизнинг Навоий замонидаги қудратини тиклаш; бадиий, илмий, расмий тил бойлиги учун астойдил жон койитишимиз керак. Ушбу кўламли меҳнат Вазирлар Маҳкамаси қошида тузилган Атамалар қўмитаси ёки Фанлар академиясининг ўзи амалга оширадиган иш эмас. Тилимизни чинакам давлат тилига айлантириш ҳаммамиз ва ҳар биримизнинг, «мен ўзбекман», – деган ҳар бир инсоннинг шарафли вазифасидир.

Э, ЎЗИМИЗ ЭКАНМИЗ-КУ!..

Олтмишинчи йилларнинг охирида Фафур Гулом номли нашриётда ишлар эдим. Бош муҳарриримиз Тоҳир Иброҳимов партком котиби эди. Кунлардан бир кун у партия мажлисини ўрнатилган тартибга кўра, рус тилида ўтказаятиб, қайсидир бир атаманинг русчасини тополмай қолди. Бир-икки дақиқа «Та-а-к... та-а-к...» деб турди-да, бирдан юзи ёришиб кетди ва ўзбек тилида «Э, ўзимиз эканмиз-ку, нега энди мен ўзимни қийнаб русча гапиряпман», – деб юборди. Дарҳақиқат, мажлисда бирорта руссийзабон йўқ экан. Ҳаммамиз кулдик. Мажлис ўзбек тилида давом этди.

Ўшанда биз кулган эдик. Лекин у ҳолат замоннинг, миллатнинг, бир эмас, бир неча авлоднинг фожиаси эди. Ўзбекистон деб аталган юртда ўзбек тили қуйи даражадаги тил, авом тили ҳисобланди, юксак минбарлардан, илмий, маърифий анжуманлардан қувғин қилинди. Бу дунёнинг олтидан бирини эгаллаган улкан мамлакатда узоқ йиллар давомида муттасил, куч ва босим

билан олиб борилган катта сиёсатнинг меваси эди. Оқибат шу даражага етдики, ўзбеклар ўз фарзандларининг келажагини ўйлаб, замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, дегандек, фарзандларини рус мактабларига бердилар. Натижада, ўз она тилини чала биладиган, ёки мутлақо ўзбекча гапиролмайдиган бир авлод етишди. Бу ҳол ёшларнинг айби эмас, кўргиликлари эди.

Эсимдан чиқмайди: олтмишинчи йиллар сўнгида Олжас Сулаймонов Ўзбекистонда меҳмон бўлди. Ўзбекнинг ёш шоирлари, машхур қозоқ шоирининг дўстлари уни бир неча кун диёримиз бўйлаб олиб юрдик, шеърхонлик учрашувлари ўтказдик. Шундай учрашувларнинг биридан сўнг дастурхон устида Олжас алам ичида шундай деган эди: «Мен қозоқнинг шоири нега русча ёзаман? Ўз она тилимда яйраб ёзсам, яйраб шеърлар ўқисам бўлмайдими? Афсуски, халқимнинг ёш авлоди, менинг тенгдошларим, ҳаётга келаётган янги авлод қозоқ тилида китоб ўқимай қўйган. Олмаотада якка-ёлғиз бир дона қозоқ мактаби қолди. Бу менинг ҳеч тузалмас дардим, оғриғим».

Шундай деб туриб, Олжас юзини дарча томонга ўгирганча кўзига қалққан ёшни беркитиб бир муддат жим қолган эди.

Шоир кўнглидаги ўша дард барчамизнинг қалбимизда бор эди. Шўро юртида барча миллий тилларнинг қисмати олдиндан белгилаб қўйилган эди. Билмадим, агар мустақиллик бўлмаганда — мен муқаддас сўзларни кўп такрорлаб кадрини туширишни истамайман, аммо виждон сўзини айтишим керак — мустақиллик

бўлмаганда ўзбек тили ҳам ўттиз-қирқ йил ичида батамом истифода қилинмай, унут бўлиши тайин эди. Энг ажабланарлиси шуки, бу жараённинг бош идеологлари Москвада бўлсалар ҳам, фаоллари, камарбаста ижрочилари ўзимизнинг ичимизда эди.

Ўша нашриёт фирқа котибининг «Ўзимиз эканмиз-ку» деган сўзларига мажозий маъно бериб, «Ўз она тилимизни юксакка кўтарган ҳам, уни хор қилган ҳам ўзимиз эканмиз-ку», — десак бўлади.

Шу ўринда бир илова лозим.

Ўзимиз етарли даражада кадрламаган ўзбек тили шўро замонида ҳам Америка, Япония, Европа мамлакатларида ўрганилар эди. Илъза Сиртаугас, Эдуард Олворт, Андраш Бодроглигети (АҚШ), Ингеборг Балдауф, Зигрид Клайнмифел (ГФР), Кисао Комацу (Япония) каби атоқли профессорлар томонидан она тилимиз таҳлил қилинган ва ўқитилган. Мустақиллик йилларида улар билан дўстона алоқамиз мустаҳкамланди, янги маъно касб этди. Ўша йилларда ёзилган шеърдан:

*Термуламан Илъза хонимга,
Кўзларимга ишонмай ҳайрон.
Амриқолик хушруй олима
Сўзлар эди ўзбекча равон...
Келинг, Сизни она юрт учун
Фидолар бир тинглаб қувонсин.
Бу қувончдан лекин бир умр
Жудолар ҳам тингласин, ёнсин.
Ўз элати меҳридан дилин
Ёт тутганлар Сизни эшитсин,*

*Ўз юртида ўз она тилин
Унутганлар Сизни эшитсин.*

Она тилимиз чин кадр топган бу кунда олисни кўра билган ўша улкан қалб эгаларига, Ўзбекистоннинг хориждаги энг яқин дўстлари бўлган олимларга миннатдорлик сўзларини айтсак, арзийди. Негаки, улар хорижда ўзбек тилини тарғиб қилиш баробарида элимиз кадрини ҳам кўтарганлар.

Яна бир гап. Тақдир тақозоси билан рус мактабларида ўқиб, русча таълим олганлар ичидан ўзбек тилининг энг курашчан жонкуярлари чиқдилар. Улкан давлат ва жамоат арбобларимиз, академикларимиз, ижод соҳибларимиз борки, рус мактабидан улар чуқур билим баробарида ўз миллати, ўз она тилига мухаббат туйғусини ҳам олиб чиққанлар.

НЕЛАР ТОПДИК, НЕЛАР ЙЎҚОТДИК?

Ўзбек тилининг чинакам бойлиги ва қудрати расмана ўрганилмаган. Тилимиз дунёнинг энг зангин ва рангин тилларидан биридир. Негаки, у буюк турк тили негизида таркиб топиб, араб, форс тилларининг бой хазинасини кенг миқёсда истифода этган, халқаро атамалардан баҳраманд бўлган, дунё тилларидан сўзлар олиб бойиган тилдир.

Ўзбек тили каби сўз яшаш имконияти кенг, шеваларга ва синонимларга – маънодош сўзларга бой тил ҳам дунёда кам. Лекин афсуски, кейинги етмиш йил ичида «Девону луғотит турк»да улуғланган, «Муҳокамат уллуғатайн»да тавсифланган тилимиз бойиш ўрни-

га камбағаллашди. Тилшуносликда «арабизм», «форсизм»га қарши, адабиётда «сарой тили», «кибор тили»га қарши авж олдирилган кураш, йўқсил тили йўқсилча, дегандек, охир-оқибат кенг халқ оммасини Навоий ва Фузулийдан, Огаҳий ва Машрабдан узоқлаштирди. Уларни ўқиб тушунмаслик даражасига етиб келдик. Эсимда бор, олтмишинчи йилларда ёзган кўпгина ғазалларимни муҳаррирлардан бири тили мураккаб, қийин, халқ тушунмайди, деган сабабу баҳона билан қайтарди. Матбуот ходимларининг ўзига хос «мантиқи» кўпинча шундай бўлар эди: адабиётчи бўлатуриб менки тушунмасам, оддий ишчи-деҳқон қандай тушунсин?

Аслида тувакда ўсган гул каби ўз идорасидан ташқарини билмаган, халқ турмушидан узоқ бўлиб қолган ўша муҳаррирдан кўра оддий ишчи-деҳқон сўзга бойроқ, зуккороқ, фаҳмлироқ бўлган. Лекин пролетар мафкурасининг дастёрлари ўз ғояларини оғишмай амалга оширдилар. Мана шу ғоя билан мумтоз шоирларимиз қўллаган сўзлар адабий тилимиздан бир-бир чиқиб кетди, тилимиз бир инсон умри давомида батамом «ишчи-деҳқон тили»га айланиб бўлди.

Бу-ку шўро сиёсатининг оқибати эди. Тарихий кадриятларни тиклаш давлат сиёсатига айланган бу кунда ҳам ўша фақирона дунёқарашнинг мавжудлигига нима дейсиз? Ҳали ҳамон тилимизга кирабошлаган «бекат», «тайёра», «туман» каби сўзларни қулги қилиб, «остановка», «самолёт», «район» дейишга халқ ўрганган, янги сўз топишнинг нима кераги бор,

дегувчилар камми? Агар бундай дунёқараш ўтган аср бошида яшаган маърифатпарвар жадидлар орасида ҳам ҳукмрон бўлганда, бугун бир газетамизнинг номи «Қишлоқ правдаси», бир журналимиз «Жаҳон литератураси», бир жамиятимиз номи «Культура ва просвещение» бўлар эди. Бир вақтлар Чингиз Айтматов қирғиз тилида «ҳақиқат» деган сўзнинг йўқлигини айтиб фарёд қилган эди. Мустай Карим газеталарнинг бирида босилган мақола сарлавҳасини айтиб даврани кулдирган эди: «Советлар Россиясинда крестьянлар положениеси»!!

Кулгили сарлавҳа. Лекин бошқалардан кулмайлик-да, ўз тилимизга эътибор берайлик. Ҳаммамиз ҳам рус сўзларини аралаштирмасдан гапирамизми?

Бир замонлар Фарғонанинг йўлларида бир гуруҳ ёш ёзувчилар шу мавзуда баҳслашиб қолдик. Мен бир ўйин таклиф қилдим: ким гапида рус сўзини ишлатса, бир сўм штраф тўласин (Ўша вақтда бир сўм ҳам пул эди). Одатда гаров ўйнашни яхши кўрадиган Ўткир Ҳошимовга таклифим ёқиб тушди ва дабдурустдан: – Давай, ўйнаймиз! – деб юборди. «Қани, давай учун бир сўм давай» – дедим мен ҳазиллашиб. «Аввал сиз тўлаб кўйинг, – деди Ўткир, – штраф эмас, жарима дейиш керак эди». Шундай қилиб, Фарғонага етганимизча, бир зиёфатнинг пули йиғилди.

Тайёрада тўкилган шеър:

*Парвоз чоғи тайёранинг дилбар келини
Кўк юзини бизга тахти Сулаймон қилди.*

*Лекин эълон ўқиганда ўзбек тилини
Давлат тили бўлганига пушаймон қилди.*

Ўзбек тилининг бугунги даражаси, туркий тиллар ичида тутган мавқеи учун биз кўп жиҳатдан ўтган аср бошида яшаган жадиид зиёлилардан миннатдор бўлишимиз керак. Улар ўзбек тилининг сўз яшаш имкониятларидан дадил ва моҳирона фойдаландилар, халқда миллий ғурур, она тилига ҳурмат туйғусини тарбия қилдилар. Ҳали руслаштириш сиёсати авжига чиқмасдан илгари юзлаб, минглаб русча ва байналмилал сўзларни ўзбекчалаштириб улгурдилар. Биргина тилшунослик билан боғлиқ атамалар қанча! «От», («атокли ва турдош от»), «Сифат», («сифатдош»), «Сон» («Саноқ сон», «тартиб сон»), «Олмош» («Кишилик олмоши», «кўрсаткич олмош»), «Равиш» (Равишдош), «Келишик кўшимчалари» (Бош келишик, қараткич, тушум келишиклари)...

Ўқув қўлланмаларини эсланг: сиёҳдон, ўчирғич, чизғич, бир чизик дафтар, катак дафтар, қаламдон, жилт, бўр ва хоказо. Ахир юқорида келтирилган сўзларнинг ҳам байналмилал ёки русча номлари бўлган. Тайёр сўзларни қабул қилсалар осон эди, бош оғриғи кам бўларди. Биз бугун гапнинг эгаси ва кесими, дейиш ўрнига предложениенинг подлежашееси ва сказуемоеси, деб юрган бўлардик. Лекин ўша замон зиёлиларининг ижодий жасорати боис биз бугун шундай бой мулкка эгамиз. Ўша атамалар аллақачон онгимизга жойлашиб, ўзимизники бўлиб кетганки, биз уларни кимдир

излаб топганини, яратганини, баҳсу мунозаралар билан қабул килинганини ўйламаймиз ҳам. Ваҳоланки, тилга бир янги сўзнинг кириши энгил жараён эмас.

ЖАҲОН ТАЖРИБАСИ ВА «ИЗМ»ЛАР

Она тилини бойитиб бориш соҳасида турли мамлакатларнинг турли хил тажрибалари бор. Араб давлатларида, масалан, арабчалаштириш марказлари мавжуд. Бу марказларда вақти-вақти билан барча араб давлатларининг тилшунос олимлари тўпланиб турадилар. Улар тилда пайдо бўлган янги сўз ва ибораларнинг арабча ифодасини излайдилар ва кўп таклифлардан бирини асосан яширин овоз бериш йўли билан қабул қиладилар. Шундан сўнг янги сўз ёки ибора қонуний кучга киради. Уларни ҳаётда татбиқ этиш тартиби ҳам ўзига хос. Масалан, идеология ифодаси учун «мафкура» сўзи қабул килинса, бир йил давомида матбуотда «идеология» ёнида қавс ичида «мафкура» сўзи ҳам ёзилади. Иккинчи йил эса «мафкура» ёнида қавс ичида «идеология» ёзилади. Учинчи йилдан «мафкура» нинг ўзи ёзилади.

Тилни бойитиш кенг халқ оммасидан ташаббускорликни, олиму мутахассислардан ижодкорликни, янги сўзни ҳаётга киритувчи мутасаддилардан хайрихоҳликни, ўзбекчалаштиришга бўлган қатъий иродани талаб этадиган катта Ватаний ишдир. Агар биз «интернационализм»га садоқатимизни намоён қилиб, «атом» борку, «зарра»нинг кераги йўқ, десак «арабизм», «форсизм»дан ҳазар қилсак, энг ёмони янги

маъқул сўз таклиф қилгани қўллаб-қувватлаш, тарғиб қилиш ўрнига унинг устидан кулсак, биз турган еримиздан кўзғалмай тураверамиз. Ҳар қандай янги сўз токи ўрганиш бўлиб кетгунча ғайритабиий туюлади. Сўзнинг сингиб кетиши ҳам вақт талаб қилувчи иш. Абдулла Қаҳҳор ўз асарига «Синчалак» деб ном қўйганда ҳам ўқувчиларга даставвал эриш туюлган. Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён»и ҳам аввал бошда ғалати туюлган бўлиши мумкин. Чунки ўзбек тилида «Меҳробдан чиққан чаён» дейилади. Қодирий инглиз, рус, араб тилларида мавжуд бўлган грамматик шакл қисқа ва лўнда бўлгани учун дадил қўлади ҳамда буни халқ қабул қилди.

«Арабизм», «форсизм», «архаизм» каби тамғаларда мантиқнинг йўқлиги шуки, аввало, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Беруний, Ибн Синолар ўз асарларини араб тилида ёзиб, ватандошимиз Замахшарий араб тилининг грамматикасини яратиб, бу тилнинг тараққиётига улкан ҳисса қўшганлар ва биз бу кун яшаб турган минтақада туркий тил ёнида араб ва форс тили ҳам баробар қўлланилган. Бизнинг мумтоз шоирларимиз деярли барчаси форсий тилда ҳам шеърлар битганлар ва бу тилни иккинчи она тили даражасига қўтарганлар. Биз кундалик ҳаётимизда юзлаб, минглаб араб ва форс сўзларини ишлатамиз. «Ангушона» дан то «ситора»гача, «турбат»дан то «илми нужум»гача аллақачон ўзбек луғатига кириб кетган. Халқ уларни ўзиники қилиб олган. Бизнинг Навоий жаҳон шоирлари ичида энг кўп сўз ишлат-

ган, луғати бой шоирлардан бири ҳисобланади. Унинг тилини «архаик» десак, ўрганиб, қайта жон бахш этмасак, Навоийнинг ўзи бизники-ю, шеъри бизники эмас, деган бўламиз.

Навоий ўзбекнинг даҳо шоири деб гурурлансак, Навоий номи билан энг катта кўчалар, бош кутубхоналар, шаҳар-вилоятларни атасак-да, ўзимиз унинг шеърларини ўкиб тушунмасак, бундан офир кўргилик борми?!

Бугун Афғонистонда яшаб турган ўзбеклар Навоийни биздан кўра яхшироқ тушунадилар. Негаки, улар шўро даврини ҳам, тил ва алифбо ислохотларини ҳам бошдан кечирмаганлар.

Дарҳақиқат, бир миллатни йўқотиш учун уни қириб ташлаш шарт эмас, балки тили ва тарихий хотирасидан жудо қилиш кифоя экан. Шеъриятда тил ва тарихий хотира мужассам бўлади. Навоий замонида ҳар бир илмли инсонга маълум бўлган Қуръон суралари, ҳадис сўзлари, маълум-машҳур ривоятлар, пайғамбарлар қиссалари, тасаввуф асосларини бизлар ўрганмаганмиз ва Навоий тилини луғатга қараб тушунсак-да, мазмун-моҳиятини, нозик санъатини англашимиз мушкулдир.

Мумтоз шеъриятни англаш мустақил мамлакатимизда бошланган кадриятларни тиклашдек улкан, кенг кўламли ишнинг бир қисмидир. Йўқотишларимиз миқёсини тасаввур қилсак, қайта топиш жараёнининг ҳали кўп ўн йилликлар давом этишини англаш мумкин.

Бобилми ёки Вавилон?

Ташқаридан сўзлар қабул қилиш барча тилларга хос ва барча тилларда ўз грамматик ва

талаффуз қоидалари асосида сўз қабул қилиш қондаси бор. Масалан, ҳолат маъносини билдирувчи лотинча «positio» (позитио) сўзи рус тилида позиция, француз тилида «позицион», инглиз тилида «позишн» тариқасида ишлатилади ва ҳеч ким асли лотинчада қандай бўлса шундай талаффуз этишни талаб қилмайди. Бизнинг исмларимиз литвонияликлар тилида Аҳмадас, Маҳмудас, Муҳаммадас бўлади ва биз бундан хафа бўлмаймиз. Руслар ҳам «палов»ни «плов» деб, «Жаббор»ни «Джаббар», «Муҳаммад»ни «Магомед» десалар айб эмас, лекин биз «борщ»ни «борш» деб, «цирк»ни «сирк» деб айтсак ёки ёзсак гуноҳи азим ҳисобланади.

*Юввошликдан ўзгаларни
Елкамизга миндирдик.
Ёт сўзларни айтолмасдан
Тилимизни ситдирдик.*

Русча сўзларни ва рус тили орқали кириб келган сўзларни фақат русча талаффуз қилишга, ҳатто рус тилига бузиб кўчирилган сўзларни биз ҳам бузиб ёзиш ва ўқишга мажбур эдик. Масалан, рус тилида юмшоқ «х» товуши бўлмагани учун Ҳамлет, Ҳайне, Ҳамбург номларини Гамлет, Гейне, Гамбург деб талаффуз қиладилар. Биз ҳам аслиятга мос товушимиз бўлатуриб, шу тариқа ёзиш, айтишга мажбур эдик. Энди бу зарурат йўқ. Лекин бизга ўрганиш бўлиб қолгани учун ҳозирда ҳам шундай. Бутун дунё Сурия, Бобилун, барбар, деса, руслар лотин ёзувини кириллицада ўқиб Сирия, Вавилон, варвар, деб қабул қилганлар

ва биз ҳам шундай хато ёзиб, хато ўқидик ва бу хатолик ҳозир ҳам давом этмоқда.

Четдан келган сўзларни халқимиз аллақачон ўз тилига мослаб олган. Биз доктор, машина, стакан, рюмка деб ёзсак ва айтишга уринсак-да, халқ, дўхтир, мошин, истакон, румка деб ишлатади ва англаб-англамай халқаро қоидаларга амал қилади. Билъакс тилшунос олимлар сунъий қоидалар билан ўз она тилимиз қонуниятига ҳам, халқаро қонуниятга ҳам зид иш тутади-лар.

Қурбон ота деган шоир «мотоцикл» сўзини аруз вазнига сололмай армон билан ўтган экан. Дарҳақиқат, «мотоцикл» сўзи аруз у ёқда турсин, ўзбек шеърининг ҳеч бир вазнига тушмайди. Негаки, мотоциклнинг ғилдираги айланса ҳам уни айтишга тил айланмайди. Агар мабодо бизда ҳам ўша халқаро қоидалар амал қилиб, халқ қабул қилгандек «мотоцикл»ни «матасекил» десак, бу сўзни ҳамма вазнга солиши мумкин бўлади.

Байналмилал сўзларни таржима қилиш, ёки ўз она тилимизга мослаш халққа қулай қилиш баробарида бадий адабиёт, аввало, шеърят учун зарур. Тилга бегона сўз бамисоли гурунчдан чиққан тошдек ўқувчининг тишига тегади.

Орзу қиламанки, «атом» сўзи ўзбекчада «зра» деб ишлатилса-ю, мен шундай туюқ ёзсам:

*Боқий эрмаслар қуёш ҳам, зарра ҳам,
Парчалангай парчаланмас зарра ҳам.
Лекин эй дил, руҳ абаддир, руҳ абад,
Ўзгасига қилма парво зарра ҳам.*

Қани, «рюмка», «стакан» сўзлари ҳам ўзимизнинг сўзларга айланиб, шеърини тилга кирса:

*Қуй эй соқий, лаболаб румка эрмас, истаконимга,
Қани мастона хобимда етишсам истагонимга.*

ФАЛАТИ МАШХУР

Тошкент вилоятида ёндош икки шаҳар бор: Ангрэн ва Оҳангарон. «Ангрэн» сўзи «Оҳангарон»нинг рус тилига бузиб кўчирилган шакли эканини биров билар, биров билмас. Оҳан – темир, оҳангар – темирчи, оҳангарон – темирчилар экани ҳам одамларнинг эсидан чиққан шекилли, ҳеч ким, ҳай, бу нимаси, битта номда икки шаҳар бўладими, деб сўрамайди. Сўраганда ким қулоқ соларди? Битта тентакнинг ишини мингта доно тузатолмас, деб шуни айтадилар.

Эскидан қолган «Фалати машхур» деган гап бор. Бу «машхур бўлган хато» демакдир. «Фалат» сўзининг ўзбек тилида «ғалати» шаклида «қизиқ», «ажойиб» деган маъно касб этгани ўзи фалати машхурдир.

«Хунук» сўзи форсчада совуқ, «муттахам» арабчада жиноятчи маъноларини англатади. Кўпгина Шарқ мамлакатларида «дафтар» деб идора, офисни, «маҳкама» деб судни айтадилар.

Кейинги йилларда тилимизга «олийгоҳ», (институт) сўзи кириб қолди. «Қароргоҳ», «Саждагоҳ», «Жанггоҳ» сўзларидаги жой маъносини билдирувчи «гоҳ» қўшимчаси олтидан предмет

ёки ҳаракат номини англатувчи сўзни қўшиб атама яшаш мумкин. «Оромгоҳ», «тайёрагоҳ», дейиш хато эмас. Ҳатто «илмгоҳ», «муолажагоҳ» дейиш ҳам мумкин. Лекин «олийгоҳ» дейишимиз галатдир. Чунки «гоҳ» қўшимчаси сифат ё равиш билан ишлатилмайди. «Олийгоҳ» – «ёруғистон», «кензор», «тезхона», «яшилгоҳ» деган каби мантиқсиздир.

Янги сўз ёки атаманинг луғатга кириши, ўзлашиб кетиши, дарҳақиқат, осон эмас. Бунинг тилшуносларимиз яхши биладиган кўпдан-кўп шартлари бор. Шулардан бири ва асосийси, назаримда, қисқалиқдир. «Остановка» деган тўрт бўғинли сўз ўрнига икки бўғинли осонгина «бекат» сўзи тез сингиб кетди. Лекин қисқагина «шофёр» ўрнига сунъий ясалган «ҳайдовчи»нинг луғатга кетиши кийинроқ. Шунинг учун тилга мослаб олинган «шўпир» сўзини халқ кўпроқ ишлатади.

Америкада бир ёш уйғур йигитдан «унолғи» деган сўзни эшитдим. Микрофон маъносида. Жуда чиройли топилган, тил табиатидан келиб чиққан, бинобарин тез ўзлашиб кетган сўз экан. «Қимматбаҳо металлarning проба-си» тўғрисидаги қонун лойиҳаси муҳокамасида «проба» сўзининг ўзбекчаси устида баҳс кетди. Албатта, давлатчилик тарихи бор бўлган халқларда олтиннинг асиллик даражасини билдирувчи сўз бўлади. Ўша муҳокамада биз ўз тарихимиздан ажралиб қолганимизни яна бир карра ҳис этдик. Ўзбекчада «проба» сўзига эквивалент атама бўлмаслиги мумкин эмас. Амир Темур давлатида, хонликлар замонида

олтин тангалар зарб этилган, тилла ёмбилар куйилган. Биз Қонуннинг номини вақтинча «Қимматбаҳо металлларнинг асиллик даражаси» деб қўйдик. Кўнглимиз тўлмади. Яқинда хоразмлик бир шоира «**ёрғит**» деган сўз борлигини, олтиннинг қиммати ёрғит билан ўлчанганини айтиб қолди. Бу сўзнинг қанчалик «проба»га яқинлигини ўрганиб кўриш, яъни ушбу сўзнинг асиллик даражасини текшириш тилшунос олимларимизга ҳавола. Собиқ шўро замонида ўзбек тилида қонун ёзилмаган. Умуман, Ўзбекистонда қонун ёзилмаган. Барча республикалар учун ҳам Москвада тайёрланган. Шу боис ўзбекнинг девон тили, яъни ҳужжат ёзадиган тили унутилиб кетган. Биз ёшлигимизда бирор жойдан маълумотнома оладиган бўлсак, бундай ҳужжат одатда «Берилди ушбу справка...» деб бошланар эди. Кейинчалик маълумотномалар умуман ўзбекча ёзилмайдиган бўлди.

Ўзбек тили давлат мақомига эга бўлгач, энди барча қонунлар ўзбек тилида ёзилиб, кейин бошқа тилларга таржима қилиниши керак. Лекин қонун тилининг ўзи мавжуд бўлмаса, боз устига кўпчилик олим мутахассисларимиз русча ўқиган бўлсалар, ҳаммасидан ҳам адлия терминлари асосан русча бўлса, қонун ёзувчиларга осон эмас. Лекин ҳолатнинг мушкуллигига кўниб, илож қанча, деб ўтирсак ҳам бўлмайди. Академия қошида бутун бошли институт бор. Турли соҳаларда терминология билан шуғулланувчи олимлар бор. Илмий қудратимиз бошқалардан ҳеч кам эмас. Фақат ушбу улкан ишга астойдил киришмоқ, тилшу-

нос олимлар, турли соҳа мутахассислари, турли минтақаларимиз вакилларини, умуман, кенг халқ оммасини, айниқса, матбуотни сафарбар қилмоқ зарур бўлади.

Бир замонлар Наполеон Бонапарт қонун қисқа ва тушунарсиз бўлсин, дея кўрсатма берган экан. Халқ ўз ҳақини танимасин, қонунни император қандай талқин қилса, шундай тушунилсин, деган мақсадда у шундай буйруқ бергандир. Халққа ўз ҳуқуқини англатиш давлат сиёсати даражасига қўтарилган бизнинг замонда қонун албатта қисқа ва тушунарли бўлмоғи керак. Узундан-узоқ жумлалар тузиш, ўзбекча ёзатуриб, русча фикрлаш, девон тилимиз учун безак эмас. Баъзи ҳужжатларни ўқиб, ёзган одамнинг ўзи уни тушунармикин, деган савол хаёлга келади. Мана бу гапни ўқиб кўринг:

«Ихтирога тааллуқли ахборотнинг муаллиф ёки ундан бевосита ёхуд бавосита шу ахборотни олган ҳар қандай шахс томонидан оммавий тарзда ошкор этилиши, агар ихтирога патент бериш ҳақидаги талабнома ахборот ошкор этилган санадан эътиборан кўпи билан олти ой ичида Патент идорасига топширилган бўлса, ихтиронинг патентга лаёқатлилигини тан олишга таъсир кўрсатадиган ҳолат сифатида эътироф этилмайди. Бунда ушбу ҳолни исботлаб бериш вазифаси муаллиф, талабнома берувчи зиммасида бўлади».

Бу каби чигал, жимжимадор баён услуби тилимизга бегона. Фикрлаш тарзи ўзбекча эмас. Шунинг учун гапнинг маъзини чақиш амримаҳол. Русчасини ўқиб тушуниш осонроқ.

Гапирса гап, ўртага кўйса, муаммо кўп. Хулоса сўзни айтсак, она тилимизни севиш, у билан фахрланиш, таърифлар беришнинг ўзи кам экан. Тил устида меҳнат қилиш, уни бойитиш, янада гўзал ва қудратли қилиш олим ва ижодкорларнинг, мен ўзбекман деган ҳар бир юрт фарзандининг бурчи экан.

ТИРИК ХАЗИНА ЁХУД ЖАҲОНГАШТА СЎЗ

БАҲСГА ЧОРЛОВ

Ҳар улфатнинг ўз хангомаси бор, деганларидек, шоир, ёзувчилар йиғилиб қолса, баҳсмунозара кўпинча Сўз устида кетади. Негаки, бизни бинокор деса, фиштимиз, дехқон деса, даламиз, ғаввос деса, уммонимиз, учувчи деса, осмонимиз – Сўз.

Дунёда қанча ижодкор бўлса, шунча тафаккур тарзи, шаклланган кўзқараш бор. Айниқса, Сўздек рангин, мураккаб, серқирра мавзу устида гап кетганда, фикрларнинг бир жойдан чиқиши қийин. Ҳар кимда бир нуқтаи назар ва ҳар нуқтаи назарда бир ҳақиқат бўлади.

Яқинда шундай баҳслардан бири маҳкама сўзи ҳақида бўлди. Бир томон маҳкама ҳукм чиқариладиган жой, яъни суд, эски замонда қозихона шундай аталган, деса, иккинчи томон, ҳукм сўзидан ҳукумат келиб чиққани, ҳукумат идораси маҳкама бўлишини далиллаб, эътироз билдирди. Биринчи томоннинг маҳкамага бериш, маҳкамага тортиш каби далилларига қарши ҳар ишнинг ўз маҳкамаси бор, деган ибора қарши

қўйилиб, бу сўзнинг идора маъносига урғу берилди. Бу фикр кўпчиликка мақбул бўлди.

Ўша суҳбатда мен асрнинг муҳокама асри экани, баҳсу муҳокаманинг эса буюк ҳикмат эканини ўйлаб, яйраб ўтирдим. Аслиятга қайтишнинг кўламли жараёнида зангин ва рангин она тилимиз фаол иштирок этаётганидан қувондим. Барча даражадаги маҳкамаларнинг фақат ҳукм чиқарувчи даргоҳ эмас, балки муҳокама даргоҳига, тафаккур ва машварат масканига айланаётгани ҳақиқатдир. Зероки, ҳокиму, ҳукму, ҳакаму, ҳукумат муҳокамага ўзақдош, ҳикмат дарахти ҳам шу илдиздан униб чиққан.

Ижодкорлар баҳси одатда қизгин, қизиқарли кечади. Турли ҳангомалар ўртага тушади. Сўзни телба-тескари ишлатганларнинг мазаммати, таржимадаги баъзи ажабтовурликлар ҳангомаси баҳсга енгил руҳ беради. Талашиб тортишсак ҳам қулиб, яйраб қайтамиз. Лекин тилшунос олимлар билан тортишув жуда мушкул иш. Араб, форс тилларини сув қилиб ичиб юборган тадқиқотчилар сўзнинг энг чуқур илдизига етиб аслиятни маҳкам тутиб оладилар. Дунё хатога тўлиб кетганидан жонфигон бўладилар. Риштон эмас, Рошидон; Бувайда эмас, Биби Убайда; арава эмас, ароба деб ёзиш ва айтишни талаб қилдилар. Уламолар, фузалолар дейиш саводсизлик, инсон ҳуқуқлари эмас, ҳақлари дейиш керак, чунки уламо, фузало, ҳуқуқ олим, фозил, ҳақ сўзларининг кўплиги деб қизишадилар. Айниқса, **ахборотлар** сўзини эшитсалар борми, сочлари тик бўлади. Ҳақиқатдан ҳам, хабарнинг жамъи – **ахбор**. **Ахборот**га айланиб яна бир

кўплик кўшимчаси ортди. **Ахборотлар** десак, энди хабар учта лардан лорсиллаган бўлади.

Азалий қадриятлар тикланаётган замонда тилшунос олимларимизнинг бу жонбозликлари, айниқса, зиёлиларни «қора» халққа эргашиш эмас, балки йўлбошчи бўлишга чорлашлари адолатли нидодир.

Лекин орзулар бошқа-ю, ҳаёт бошқа экан. Мен ҳам она тилимизнинг Ҳазрат Навоий замонидаги кўрки, бўй-бастига қараб хавас қиламан. Қани эди, буюк шоирнинг сўз бойлиги шу кунда ҳам тўлиғича тасарруфимизда истифода бўлса, дея орзулар қиламан. Не иложки, жамиятнинг ҳам, тилнинг ҳам тараққиёт қонунлари бизнинг ихтиёримизда эмас экан. Оғиздаги тилга хўжайинлик қилишимиз мумкин, лекин жамият ҳодисаси бўлган Тилга ҳукм ўтказиш иложсиз экан.

Биз илму ижод аҳли қанча талашиб-тортишмайлик, бир фикрда ҳаммамиз яқдилмиз: тил ёлғиз мутахассисларнинг мулки, хатлаб берилган ери эмас. Уни бойитиш, гўзал қилиш, хас-хашаклардан тозалаб бориш умумхалқ ишидир.

Мен ҳам шу буюк хазинанинг битта баҳраманди сифатида Сўз ҳақида кўнгил сўзларимни айтмоқчи, сиз азиз муштарийларни баҳсга чорламоқчи бўлдим.

УЛҒАЙГАН СЎЗЛАР

Сўз бамисоли тирик жондек ҳаёт кечирар экан. Унда ҳам туғилиш, камол топиш, қариб заволга юз тутиш бор экан.

Умр давомида инсон неча қайта ўзгаради. Болаликда бир, йигитликда ўзга, улугъ ёшга етганда яна бошқа қиёфа касб этади. Дунё кезиб баъзан ўз юртига бошқа одам бўлиб қайтади. Сўзнинг ҳам ўз қисмати, таржимаи ҳоли бўларкан. Гоҳ узоқ-яқин элларда макон тутиб, тамоман бошқа маъно олиб юртга қайтар экан.

Тилимизда истак, хоҳишни англатувчи **ирода** сўзи бор. Бир пиёла сув ичишни **ирода** қилдим, десак аслида хато бўлмайди. Лекин биз шундай демаймиз. Чунки бу сўз истак маъносидан ўсиб қалб қудратини, инсон табиатидаги мустаҳкамлик, қатъиятни англатувчи атамага айланибди. Иродали инсон энди хоҳиш эгаси эмас, балки ўз хоҳишини бошқара олган, керак бўлса, кўнгилнинг ҳою-хавасларига қарши тура оладиган инсондир. Сўз асл маъносидан узоқлашмаган ҳолда улғайиб, бўйига бўй, кўркига кўрк қўшилибди.

Лекин шундай сўзлар борки, вақт уларни таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборган, асл маънодан деярли нишон қолмаган.

*Ёд этмас эмиш кишини гурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.*

Бу Мирзо Бобурнинг фарёди. **Меҳнат** сўзига эътибор беринг. Аслида азоб-уқубатни билдирган бу сўзга замон тамоман терс мазмун бағишлади, бахт-саодат омилига, шон-шараф ишига айлантирди, қонун билан ҳуқуқий мақом берди. Меҳнаткаш – энди азоб тортувчи эмас, юксак фазилат эгаси бўлган қадрли инсон.

*Қарокўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилгил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Ҳазрат Навоийнинг машҳури олам бўлган бу шоҳбайтидаги ҳар уч ўзак сўз – **мардум, фан, ватан** бизнинг замонга келиб улғайган, камол топган, асл маъно қобилларини ёриб чиқиб, янги миқёсга кўтарилган атамалардир.

Мардум – инсон. **Фан қилмоқ** – аён қилмоқ, **намоён этмоқ** – билдирмоқ. **Мардумнинг** яна бир мазмуни кўзнинг гавҳари. Байтнинг маъноси – билсангиз ҳам яна қайтарай – эй, қоракўзим, кел, бир инсонийлик кўрсатгину, кўзим қорасида гавҳар бўлиб жойлашгин. Қора кўз ва кўз қораси, мардумнинг икки маъноси, шакл ва мазмуннинг гўзал ва олижаноблиги байтни шеърятнинг аршига кўтариб қўйган.

Мардум сўзининг кўз гавҳари маъноси бугун унут бўлди. Унинг инсон маъноси эса халқ тушунчасига айланди. Сўз кенг миқёсга чикди, жўнгина қилиб айтадиган бўлсак, ўзидан кўпайди.

Фан сўзининг бугунги камолоти ҳайратлидир. Унинг ҳунар, санъат маънолари ҳам, фан қилмоқ шакли ҳам энди йўқ. **Фан** бугун билимлар мажмуига, илмий тафаккурнинг умумлашма номига айланди.

Байтнинг яна бир ўзак сўзи – **ватан**. Бу ерда у жой, масканни англатади.

Ҳозирда ҳам уй қурган, жой сотиб олган одамни биз, ватанли бўлди, деймиз. Лекин менинг ватаним фалон кўча, фалон хонадон, деб айтмаймиз. Ҳовлисини сотган одам, мен вата-

нимни сотдим, демайди. Шундай деб ҳам кўрсин-чи?!

Бугунги инсон онгида **Ватан** муқаддас тушунчага айланди. Миллат учун у – мамлакат, инсоният учун Курраи Замин қадар юксалди.

Москва, Токио шаҳарларида буюк бобомиз хайкаллари очиларкан, ўша мўътабар издиҳомда туриб Ҳазратнинг бу ўлмас байтларини хаёлда такрорлаган эдим. Қаранг-ки, Устоз Навоий ўзлари ўзбек халқи учун ватан тимсолига айланибдилар!

БИР ПАС НЕЧА ДАҚИҚА?

Болаликдаги шеърий машқларимнинг бирида шаббода, тўхта **бир пас**, деб ёзган эканман. Деворий газета муҳаррири, ўзбек адабий тилида **бир пас** деган сўз йўқ, бир нафас дейиш керак, деб ўзи қизил қалам билан тўғрилаб қўйган.

Кўп йиллар ўтиб Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»ида шундай байтни кўрдим:

*Бир пас чу тундин ўтди ул хайл,
Тушлуқ туши қилди уйқуга майл.*

Луғатларга қарадим. **Пос** – туннинг саккиздан бири, деб шарҳланибди. Демак, тахминан бир соатга тенг тунги муддат – **пос**, бир соатлик тунги соқчи – посбон, русча часовой маъносидаги атама бўлиб чиқди.

Ажабки, ўз сўзимиз бўлган **пос** жаҳон кезиб, яна ўзимизга **пост** шаклида, қўриқланадиган

жой, соқчининг ўрни ҳамда лавозим маъноларини олиб қайтибди.

Пос – ўзимизнинг сўз, деб хато айтмадим. Асли форсча ёки арабча ўзакка эга бўлган, асрлар давомида тилимиз таркибида яшаб бизга хизмат қилаётган сўзлар ҳам албатта ўз сўзларимиздир.

Худди шундай, рус, можар, араб, тожик ва бошқа тилларда хизмат қилаётган ўзбек сўзлари ҳам ҳозирги эгаларига буюрсин.

Биз **бир пас** деб ишлатадиган **пос** – жайдари сўзимизнинг жаҳон саҳнида топган юксак мартабаси кечаги чопқиллаб юрган бўз боланинг аскар бўлиб, ҳарбий кийимда виқор билан қайтганини эслатади.

Демак, ўзбекнинг бир **паси** бир соат бўлар экан. Гапимни бир **пасда** тугатаман, деган сўзнинг маъносини ўзингиз тушунаверинг.

ФУҚАРОЛАР ДЕЙИШ ТЎҒРИМИ?

Бамисоли уламо, фузало олиму фозилнинг кўплик шакли бўлганидек, **фуқаро** ҳам фақирлар, яъни камбағаллар, йўқсиллар демакдир. Қоюдага кўра **фуқарога** ҳам лар кўшиш хато бўлади.

Илмий, мантиқий нуктаи назардан ҳам, шаклу мазмун жиҳатдан ҳам бу ҳуқуқий атама устида турли бахслар юради.

Лекин замон кўзи билан қарасак, **фуқаро** ҳам меҳнаткаш атамаси билан қисматдош экан. Ҳар икки сўз мажруҳлик, тубанлик, бахтсиз-

лик чоҳидан озод бўлиб қадр-қиммат минбарига юксалибдилар.

Шундай камол топган сўзларга дуч келганимда, ўзбекнинг сўзи – ўзбекнинг ўзи, деган фикр кўнглимдан ўтади.

Қадим замонларда Миср султонлари асирликка олиб ўз мулкига айлантирган, яъни мамлук қилган аскарлар вақт келиб султонларни кулатгани, беш юз йил Мисрда ҳукм сургани тарихдан маълум.

Аслида кул маъносини англатувчи мамлук Мамлуклар салтанати бўлиб соҳиблик мақомини олган эди.

Келиб чиқиши фақир бўлган **фуқаронинг** бугунги соҳиблик мақоми ана шу тарихни эслатади. Фарқ шуки, **фуқаро** ҳозирги мақомга қадам-бақадам кўтарилган, аввал хожанинг фуқароси, сўнг амиру султоннинг, бора-бора мамлакатнинг фуқароси қадар етиб келган. Камбағаллик маъносини йўқота бориб, аввал тобелик, сўнг муайян жамоага аъзолик даражасига етган. Мана энди **Юрт фуқароси** деганда биз **Юрт эгасини** тушунамиз. Бу эврилиш, бу метаморфозани кўринг! Тобеликнинг соҳибликка айланишига назар солинг!

Навбатдаги савол: **Фуқаро** сўзига лар қўшиш мумкинми? Асли маъносида, албатта, йўқ! Лекин янги маъно касб этгач, мумкин экан.

XIX аср бошларида Қўқонда яшаб ижод этган ўз замонининг малик уш-шуароси бўлган Фазлийнинг: Сенга арз этар фуқароларинг, – деган сўзлари бор. Бу ғазалга шоир Вола боғлаган мухаммас «Бозургоний» куйига солиб

ҳали ҳамон айтилади. Демак, бундан икки аср аввал фуқаро амирликка тобе инсон маъносида ишлатилган ва фуқаролар шакли ҳам мавжуд бўлган.

Бугун энди фуқаро сўзи жулдур тўнани ечиб, замонавий либосда қад кўтарган. Бир кўли билан русча **гражданин**, иккинчи кўли билан инглизча **ситизен** сўзларини маҳкам ушлаб, дунё саҳнида мағрур турибди.

Зотан **гражданин** ҳам, **ситизен** ҳам ўзларининг аввалги шаҳарлик деган маъноларини аллақачон тарк этиб, олий мақом олган атамалардир.

МАДИНА ВА МАДАНИЯТ

Маданият арабча мадина, яъни шаҳар сўзидан олинганини биламиз. Қадим замонлардан саҳройи араблар бадавий, шаҳарликлар маданий бўлганлар. Ўзбек тилига ҳам айни маънода кириб келган. Аёнки, ҳамма давр, ҳамма эл-элатларда шаҳарлар маданият ўчоғи ҳисобланган. Биз бугун қишлоқ маданияти деганда ҳам қишлоқнинг шаҳарлашувини тушунамиз.

Мадина ва маданият ҳақидаги ўйлар мени маданият ўзи аслида нима, деган саволга рўбарў қилди.

Маданият оқ кўйлак кийиб, галстук тақиш, тавозе ва мулозаматни ўхшатишми? Ёки рисоладагидек уй тутиш, саранжом-саришталикми у?

Замон шаҳар ва шаҳарлик атамаларига ҳам, маданият тушунчасига ҳам ўзгача маъно берди.

Аввало, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовут йўқолиб бормоқда. Қишлоқлик энди илгариги қишлоқи эмас. Кийинишда, муомалада, юриш-туриш ва рўзгор тутишда бугунги қишлоқликлар ҳеч бир шаҳарликдан кам эмаслар.

Қолаверса, маданият ҳам энди шаклий, маиший маъноларини йўқотиб, эстетик-ахлоқий тушунчага айланиб бормоқда. Маданият деганда, бугун биз кўпроқ ички маданиятни кўзда тутамиз, юксак фазилатлар мажмуини тушунамиз.

Агар бугун барча инсоний фазилатлар ичида энг олий, энг қадрлиси нима, деб сўров ўтказилса, ишонаманки, ер юзи халқларининг кўпчилиги меҳр-шафқатни айтади. Зотан, бу замонда одамзод энг мухтож бўлган, лекин жуда камёб, жадал тараққиёт баробарида кўпайиш ўрнига озайиб кетаётган туйғу – меҳр-шафқатдир.

Мабодо сўровни давом эттириб, меҳр-шафқат қаерда кўп ва қаерда кам, дея сўралса, ҳамма баробар шаҳарда камроқ, қишлоқда кўпроқ, деб жавоб беради. Худбинлик ва бегоналик ошиёни бўлиб бораётган мегаполисларда истиқомат қилувчилар ўзлари шу сўзни айтадилар.

Меҳр-шафқат инсоний маданиятнинг энг олий даражаси экан ва бу ноёб туйғу қишлоқларда макон тутган экан, маданият сўзининг мадинага эгизлиги қаёқда қолди?

Шоирлар қишлоқларда туфиладилар, шаҳарларда яшаб ўтадилар, деган гап машҳур бўлиб кетган. Лекин аслида шаҳардан чиққан маданият ўз масканидан бош олиб қишлоққа кўчиб кетибди, десак, ҳақиқатга яқин мажоз бўлар экан...

ҒАРИБ СЎЗЛАР, ҒАРОЙИБ СЎЗЛАР...

Юртдан кетиб баъзан гадо бахтга ёр бўлур, ғарибликда тахтга ёр ҳам хору зор бўлур, деганларидек, мусофирлик Сўзнинг бошига ҳам яхши-ёмон кунларни солар экан.

Йигит сўзи Россияга кетиб **джигит** бўлди, **баҳодир** – **богатырь** бўлиб қадр топди. Лекин **полвон** – **болванга**, **пахлавон** – **ахламонга** айланиб хор-зор, шармандаи шармисор бўлдилар.

Туркиялик бир дўстимиз бор. Ўзбек адабиётининг катта билимдони, тарғиботчиси. Кўп китобларимизни туркчага таржима қилиб, нашр эттирган. Исми нима денг? **Ёвуз!** **Ёвуз** Оқбинор.

Усмонли турк тилида **ёвуз** сўзи **ботир**, **баҳодир** маъносини билдиради. Туркия тарихида **Ёвуз** исмли султонлар ўтган.

Қарангки, бизнинг **полвон** ва **пахлавон** сўзларимизга келган кўргилик қардош тилдан ўтган **ёвуз** сўзининг ҳам бошига тушибди.

Уста таржимонлар кўпинча қардош тиллардан таржима қилишни унча хуш кўрмайдилар, бу ишдан иложи борича қочадилар. Юзаки қарашда осон кўринган бу иш аслида жуда мураккаб экан. Негаки таниш сўзинг сени чалғитиб, уялтириб қўйиши ҳеч гап эмас.

Бундай ҳолатга мисол қилиб ўзбек муҳожирларининг бир ажиб саргузаштини ҳикоя қилдилар.

Инқилоб йилларида Туркистондан қувғин бўлган бир гуруҳ ватандошларимиз Истанбулда паноҳ топган эканлар. Шаҳар волийси уларни ҳузурига чорлаб, ҳурмат кўрсатибди, қандай

истак-орзулари борлигини сўрабди. Шунда меҳмон ўзбекларнинг улуғи тавозе билан бундай дебди: «Илтифотингиз учун ташаккур, жаноб волий, ҳар нарсамиз етарли. Фақат бекор-миз, бизга корхона керак».

Бизга бобо бўлган ўша содда ўзбек қаердан билсин-ки, Туркияда бекорнинг маъноси бўйдоқ, корхонанинг маъноси эса ишратхона, исловотхона...

Ана кўринг ҳангомани! Шундай табаррук юртдан келган иззатли мусофирлар биз бўйдоқ-миз, ишратхона керак деб турса, волийнинг аҳволини кўз олдингизга келтиринг.

Москванинг Воровская кўчасидаги ёзувчилар уюшмаси биноси бир вақтлар доим гавжум бўлар, пойтахтга йўли тушган ижодкорлар кўниб ўтадиган карвонсарой эди. Ҳиндистонга борадиган тошкентлик ҳам аввал Москвага бориб, ҳужжат расмийлаштириб, яна уч минг километр учиб қайтар, Тошкентга кўниб, кейин Ҳиндистонга учарди-да.

Осиё – Африка ёзувчилар бирдамлик хара-катининг котибияти жойлашган мўъжазгина кабинетда бўлиб ўтган бир суҳбат ҳеч ёдимдан чиқмайди.

– Мен кўп таъна эшитаман, – деганди Чингиз Айтматов ёнида ўтирган Мустай Каримга, – қирғиз тилида ёзмайсан, деб танқид қилишади. Не қилайки, ўз она тилимда ҳатто ҳақиқат маъносини билдирувчи сўз йўқ.

Улуғ ёзувчи шундай деб қўлидаги газетани машҳур шоирга узатди. Газетанинг номи «Фрунзе правдаси» эди.

– Ҳасрат қилма, азизим, – деди Мустай оға, ўзига хос назокат ва маданият билан, – менинг бошқирд тилим олдида қирғиз тилини улуг ва кудратли, деса бўлади. Яқинда бир журналимизда мақола чиқди. Номи шундай: «Советлар Россиясинда крестьянлар положениеси!»

Сухбатга Иброҳим Юсупов қўшилди:

– Қорақалпоқнинг бош газетаси яқин-яқинларда ҳам «Қизил Қорақалпоғистон» бўлган.

Воиз айтар: «Тақдир шул, шу жаҳоний ирода. Тиллар йўқолар буткул, бир тил қолар дунёда», – дейилганидек, агар эски тузум яна давом этганда яқин ўн йиллар ичида тилларимиз нутилиши аниқ эди.

ТИЛНИНГ ЖОНИ БОР

Ҳа, тилнинг жони бор экан. Бекорга жонли тил деб аталмас экан.

Агар тилни хазина десак, у кўмиб қўйилган, ё сандиқда сақланадиган хазина эмас, балки ипак қурти каби тирик хазина экан.

Ҳозирги замонда кичкина дискеталарга сиғиб кетган юз минг сўзлик луғатлар менга гугурт қутисига жо бўлган сонсиз пилла уруғини эслатади.

Хитойдан қадимда бу уруғни ҳасса ичида яширин олиб чиққан сайёҳ ангишвонадек тешикчадан оламга битмас хазина тарқатган эди. Ўша сайёҳ ўзбек бўлганига менда шубҳа йўқ.

Ажабо, тарикдек уруғдан жонивор униб чиқиб пилла ўраши, капалакка айланиб учishi биз юқорида тилга олган ва тилга олмаган

минг-минг сўзларнинг замон ва макондаги эври-
лишларини эслатмайдими?

... Шундай китоб ёзилишини орзу қиламан.
Унинг номи Сўзнинг қисмати бўлса. Она тили-
миздаги сўзларнинг узоқ босиб ўтган йўллари,
бошдан кечирганлари, зафар ва мағлубиятлари,
гоҳ шуҳрат топиб, гоҳ унут бўлишлари, камол-
ду заволлари тасвир этилса... Дунёда бундан
қизиқ асар бўлмасди.

У китобнинг илмий номи ҳам бор: «Этимо-
логик луғат». Ғоят мушкул ва мураккаб, юз
Сукротнинг билими, минг Алпомишнинг кучини
талаб қиладиган меҳнат.

Ишонаманки, ўзбекнинг шундай тафаккур
пахлавонлари бор. Саксонда тиниб тинчимаган,
бундай луғат тузиш ишига астойдил бел боғлаб
дастлабки залворли қадамни қўйган, «Буюк
хизматлари учун» ордени соҳиби устоз Шав-
кат Раҳматуллаев, «Сўз ҳақида сўз» китоби
аллақачон библиографик ноёбликка айланган
Алибек Рустамовдек сукротлар-у, алпомишлари-
миз, уларнинг ғайратли ва истеъдодли шогирд-
лари бор.

Она тилимиз меҳри ва ғурури кўнгилларга
илҳом, тоғларни толқон қилгудек куч-қувват
бағишласа, ажаб эмас.

2008

Халол она сүтидекдур гар ўзбаким тутса,
Тобуқ қилиб юкунуб тўстагон ичинда қимиз.

Ранж кўрмай киши топарму фароғ?!
Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ?!
.

Тухм ерга кириб чечак бўлди,
Қурт жондин кечиб ипак бўлди.

Лола тухмича гайратинг йўқму?!
Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?!
.

Ёнида эл кўрсам, ўқ санчилмасунму жонима,
Менки гайратдин раво кўрман ани ўз ёнима.

Кўз қорасидин ёзай дермен битиг, ҳайҳотким,
Куйдурур гайратки, мен маҳруму ул кўргай сени.

Чекиб агёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга халқдин гайрат, не ўзумдин уётим бор.

Истаса васлин кўнгул кўз рашкдин қон ёш тўкар,
Кўз юзин кўргач, кўнгул юз нола гайратдин қилур.

Ишқда гайрат тилимни лол этибдур, эй рафиқ,
Ҳажр зулмидин, эмастурмен сўзум йўқтин хамуш.

Ки, Ҳақ бўлса Ваҳҳобу Фаффор ҳам,
Эрур лек Жаббору Қаҳҳор ҳам.

Чу қилди сени бас улук рутбалик,
Улук амрин онинг чу тутсанг кичик.

Агар гайрату қаҳри тутса вужуд,
Хаёл этки, ул дам надомат не суд.

Ул шўх неча гайр била бўлса мухталит,
Мен гайри бирла мумкин эмас қилмоқ ихтилот.

МУНДАРИЖА

Нашриётдан	5
Муаллифдан	6
Сўз – забаржад, сўз – гавҳар, олтин.....	7
Уч дарёдан сув ичган денгиз	10
Энг аввалги сўз.....	17
Ой фарзанди	20
Кўмирга айланган умр	25
Дамашқда машқ.....	30
Маош ва ош.....	33
Исмияминнинг исми Яминми?	35
Репрессия катагонми?.....	38
Қойил!	42
Қилиб туркларча яғмони.....	46
Илми ғайб.....	50
Баркамол соддалиқ	55
Нарху наво ва обу хаво	62
Хотин тили.....	67
Дастурхон.....	72
Адаш, дедим, адашдим.....	77
Ахий, мен битдим.....	83
Кенгуру ва белмес	87
Бўйинбоғ десанг ўлармидинг?.....	89
Тесқари тушган товушлар.....	91
Тўнни ким тесқари қияди?.....	98
Инсон ва қорачиқ.....	101
Ранг сўзининг рангинлиги	104
Туташмас қалблар туташса.....	115
Зимистон	119
Ғазал сеҳри	123
Шоир қалбининг ғиғони	123
«Қароқўзум...».....	127
Инсоннинг мангу дарди	132
«Айлагач...».....	137
Навоий ғазалига мухаммас	140

«Кўйида йиғлар эдим...»	141
Хамдардликни куйлаган газал	146
«Хазон япроғи...»	150
Болам бояқиш	157
Нонушта.....	160
Ит нега копади?	162
Дунё	163
Файрат.....	164
Маквос	167
Келишув.....	169
Индовчи	170
Атамак эҳтиёжи	171
Қаҳрамон қаҳр эгасими?.....	174
Ариқ	176
Илова.....	177
Ўзбекча саломга ўзбекча алик бўлсин	177
Руҳимиз эҳтиёжи	180
Она тилим.....	183
Э, ўзимиз эканмиз-ку!.....	184
Нелар топдик, нелар йўқотдик?	187
Жаҳон тажрибаси ва «изм»лар	191
Ғалати машҳур	196
Тирик хазина ёхуд жаҳонгашта сўз	200
Баҳсга чорлов.....	200
Улғайган сўзлар.....	202
Бир нас неча дақиқа?.....	205
Фуқаролар дейиш тўғрими?	206
Мадина ва маданият	208
Ғариб сўзлар, ғаройиб сўзлар... ..	210
Тилнинг жони бор	212

Эркин Воҳидов

Сўз
латофати

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-070-0

9 789943 280700